

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

24. évfolyam, 2015. évi 3. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztők:

Ferenc Viktória, Gaszó Dániel, Halász Iván, Kántor Zoltán

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Doncsev Toso, Halász Iván,
Kántor Zoltán, Kocsis Károly,
Miskolczy Ambrus, Péntek János,
Szarka László, Szász Zoltán,
Tóth Ágnes, Tóth Pál Péter*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250

Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.
1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 84.
Tel./fax: (+36-1) 225-2866.
Internet: www.lucidus.hu,
www.hhrf.org/kisebbssegkutatas,
<http://bgazrt.hu/npki/kiadvanyok/kisebbssegkutatas/1/>

A lap megjelenik negyedévenként.
Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfá-val),
külföldön 24 euró (+postaköltség: 12 € tengerentúlra, 8 € Európába).
Lapszámonkénti ár: 1400 Ft.
Előfizethető a kiadónál
a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.
Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.
Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215-2684

TARTALOM

TANULMÁNYOK

KISEBBSÉGI NYELVI JOGOK A GYAKORLATBAN

- CSERNICSKÓ István – TÓTH Enikő: Az ukrán nyelvtörvény
gyakorlati alkalmazásának egy területe: az ügyintézés nyelve a helyi
önkormányzatokban 7
- BERETKA Katinka: Magyar nyelv(rend)őrség a Vajdaságban 25

MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGEK MÚLTJA ÉS JELENE

- GYETVAI Mária: A menekültkérdés színe és fonákja: a szerbek betelepülése
Magyarországra a kezdetektől az 1848–49-es felkelésig 43
- KAPITÁNY Balázs: A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai
viszonyai és perspektívái 1990–2011 között 69

KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR SZÓRVÁNY

- BODÓ Barna: Szórvány és közpolitika 102
- PAPP Z. Attila: Oktatás a (nyelv)határon: közelkép a kárpátaljai magyar
szórványoktatásról 129

IN MEMORIAM

- TÓTH Pál Péter: Szalai Sándor és a szociológiai oktatás intézményesülése 1945 után
Magyarországon 152

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

- Hruboň, A.: Az újjászületés fasiszta mítosza a Fasiszta Nemzeti Közösség
és a Rodobrana ideológiájának összefüggésében (Császári Éva) 176
- Bösch, F.: A Német Szövetségi Köztársaság különleges szerepvállalása a teheráni
tűzdráma megoldásában az iráni iszlám forradalom idején (1979/81)
(Komáromi Sándor) 180
- Bastian, J.: Csak európai tragédia ne legyen a görög drámából!
(Komáromi Sándor) 183
- Monastiriotis, V. – Martelli, A.: Az informális és a nem hagyományos foglalkoztatás
Szerbiában a gazdasági világválság idején (Pethő-Szirmai Judit) 185

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

- Körte, M. – Elshage, Y. – Thurn, N. [et al.]: Irodalmi antiszemitizmus?
 Diskurzus-elemek Richard Wagner „*Ring*”-tetralógiájában, Thomas Mann
 „*A Buddenbrook ház*”-ában, Max Frisch „*Andorra*”-jában –ellenpéldákkal
 (Komáromi Sándor)..... 190

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

- Márku A. – Hires-László K. (szerk.): Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép.
 Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból
 (Fábián Beáta) 197

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

- Orság, P.: Valóság, propaganda és mítosz. A csehszlovákiai menekültek kiadói
 tevékenysége nyugaton az 1968–1989 közötti időszakban (Császári Éva)..... 203

KISEBBSÉGI POLITIKA

- Borbély I.: Van-e élet az autonómia után? (Gyantár Noémi) 207

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

- Wenninger, F.: „Habsburg-falók” és „Habsburg-ügynökök” – A köztársaság
 kikiáltásának napja az osztrák második köztársaság emlékezetében
 (Komáromi Sándor)..... 214
- Richter, K.: Az 1918/19-es új Litvánia demokratikus kezdetei
 (Komáromi Sándor)..... 217
- Tairova-Yakovleva, T.: A vallás és Nyikon pátriárka szerepe Ukrajna és a Moszkvai
 Nagyfejedelemség egyesítésében (Pethő-Szirmai Judit) 221
- Borisenok, E.Ü.: A közigazgatás ukránosítása Szovjet-Ukrajnában
 az 1920–1930-as években (Zoltán András)..... 226

- RESUME 230

CONTENTS

STUDIES

MINORITY LANGUAGE RIGHTS IMPLEMENTATION

- István CSERNICSKÓ – Enikő TÓTH: An area of the implementation of Ukraine’s Law
 “On the principles of the state language policy”: language use in administration
 at the level of municipalities 7
- Katinka BERETKA: Hungarian “language police” in Vojvodina 25

THE PAST AND THE PRESENT OF MINORITIES LIVING IN HUNGARY

- Mária GYETVAI: The two sides of the refugee-question: the immigration of Serbs into
 Hungary from the beginnings till the 1848–49 uprising 43
- Balázs KAPITÁNY: Traditional ethnic minorities in Hungary: demographic situation
 and perspectives between 1990–2011 69

HUNGARIAN INTERNAL DIASPORA IN THE CARPATHIAN BASIN

- Barna BODÓ: Internal diaspora and public policy 102
- Attila PAPP Z.: Education at (language)borders: a close up on Hungarian education
 in the internal diaspora of Subcarpathia 129

IN MEMORIAM

- Pál Péter TÓTH: Sándor Szalai and the institutionalization of the education
 of sociology in Hungary after 1945 152

REVIEW

NATIONAL AWARENESS, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

- Hruboň, A.: The fascist myth of rebirth in the context of the ideology of the Fascist
 National Community and the Rodobrana (Éva Császári) 176
- Bösch, F.: The special engagement of the Federal Republic of Germany in the solution
 of the Teheran hostage drama at the time of Iran’s Islamic revolution (1979/81)
 (Sándor Komáromi)..... 180
- Bastian, J.: May the Greek drama not turn into a European tragedy!
 (Sándor Komáromi)..... 183
- Monastiriotis, V. – Martelli, A.: Labor-market informality
 and nonstandard employment in Serbia during the global financial crisis
 (Judit Pethő-Szirmai) 185

LITERATURE OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Körte, M. – Elshage, Y. – Thurn, N. (et al.): Anti-Semitism in literature? Elements of discourse in Richard Wagner's "Ring" Tetralogy, Thomas Mann's "Buddenbrooks" and Max Frisch's "Andorra" with counter examples (Sándor Komáromi)..... 190

LANGUAGE USE OF MINORITIES

- Márku A. – Hires-László, K. (ed.): Language education, bilingualism, linguistic landscape. Studies from the Researches of Antal Hodinka Linguistic Research Centre (Beáta Fábián) 197

MINORITY CULTURE

- Orság, P.: Reality, Propaganda and Myth. The Editorial Activities of Czechoslovakian Refugees in the West from 1968 to 1989 (Éva Császári) 203

MINORITY POLICY

- Borbély I.: Is there life after autonomy? (Noémi Gyantár) 207

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Wenninger, F.: "Hapsburg Trojan Horses" and "Hapsburg Agents" – The Day of the Proclamation of the Republic in the Remembrance of the Austrian Second Republic (Sándor Komáromi) 214
- Richter, K.: The Democratic Beginnings of the New Lithuania in 1918–19 (Sándor Komáromi)..... 217
- Tairova-Yakovleva, T.: The role of the religious factor and Patriarch Nikon in the unification of Ukraine and Muscovy (Judit Pethő-Szirmai) 221
- Borisenok, E.: The Ukrainization of Public Administration in Soviet Ukraine in the 1920s-30s (András Zoltán) 226

- RESUME 230

KISEBBSÉGI NYELVI JOGOK
A GYAKORLATBAN

Cserniczkó István – Tóth Enikő

Az ukrán nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásának egy területe: az ügyintézés nyelve a helyi önkormányzatokban

Amióta 2012. augusztus 10-én megjelent a *Голос України* [Ukrajna Hangja] című hivatalos lapban, és ezzel hatályba lépett az Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa (parlamentje) által 2012. július 3-án megszavazott, hivatalosan „*Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól*” címet viselő jogszabály,¹ folyamatos a vita arról, alkalmazzák-e a mindennapokban a közbeszédben csak nyelvtörvényként emlegetett dokumentumot, illetve arról, hozott-e bármi újat a nyelvi jogok terén az előző

¹ Закон України „Про засади державної мовної політики” Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>; letöltés ideje: 2015.02.09. Magyarul közli: Beregszászi Anikó – Cserniczkó István – Ferenc Viktória: *Nyelvi jogaink és lehetőségeink. Útmutató és tájékoztató a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásához kárpátaljai magyaroknak*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., 2014; Fedinec Csilla – Cserniczkó István: *Nyelvtörvény Saga* Ukrajnában: a lezáratlan 2012-es fejezet. *Kisebbségkutatás* 2012/3: 568–588.

nyelvtörvényhez képest. Az ukrainai országos,² a kárpátaljai magyar,³ illetve a magyarországi sajtó⁴ hasábjain egyaránt sokszor vetődött fel: a nyelvtörvényt nem hajtják végre.⁵ Egy 2010-ben, illetve 2015-ben azonos szempontok és módszertan alapján elvégzett adatfelvétel segítségével lehetőségünk nyílik arra, hogy a magyar nyelv hivatalokban történő használatának vonatkozásában (legalább részben) választ keressünk a felvetett kérdésekre.

² Lásd például: Колесніченко бідкається про невиконання мовного закону, а Фаріон побачила плюси в його „писанині” Letöltés helye: <http://tsn.ua/politika/kolesnichenko-bidkayetsya-pro-nevikonannya-movnogo-zakonu-a-farion-pobachila-plyusi-v-yogo-pisanini-297028.html>; letöltés ideje: 2015.02.09; Колесніченко двічі скаржився Пшонці на Азарова через невиконання „мовного закону” Letöltés helye: <http://dt.ua/UKRAINE/kolesnichenko-dvichi-skarzhivysya-pshonci-na-azarova-cherez-nevikonannya-movnogo-zakonu.html>; letöltés ideje: 2015.02.09. Мовний закон і його втілення: грошей не було і немає. Letöltés helye: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/01/18/6981713/>; letöltés ideje: 2015.02.09. За невиконання мовного закону регіонал обіцяє кримінал. Letöltés helye: <http://www.volynpost.com/news/7956-za-nevykonannya-movnogo-zakonu-regional-obiciaie-kryminal>; letöltés ideje: 2015.02.09. Грошей для виконання нікчемного „мовного” закону немає – відповів Апарат ВРУ Ірині Фаріон. Letöltés helye: <http://www.svoboda.org.ua/dopys/dopys/036373/>; letöltés ideje: 2015.02.09.

³ Követelnünk kell a nyelvtörvény végrehajtását! Ülészett a KMKSZ választmánya. Letöltés helye: <http://www.karpataljalap.net/?q=2013/03/15/kovetelnunk-kell-nyelvtorveny-vegrehajtasat>; letöltés ideje: 2015.02.09. Beregszászi járási tanácsülés élénk vitákkal. Letöltés helye: <http://www.karpataljalap.net/?q=2014/09/25/beregszaszi-jarasi-tanacsules-elenk-vitakkal>; letöltés ideje: 2015.02.09. Gajdost a nyelvtörvény elszakasztásáért dicsérik az ukrán nacionalisták. Letöltés helye: <http://www.karpatalja.com.ua/kmksz/hir535.html>; letöltés ideje: 2015.02.09.

⁴ Tartsák be az ukrán nyelvtörvényt! Letöltés helye: <http://www.nyest.hu/hirek/tartsak-be-az-ukran-nyelvtorvenyt>; letöltés ideje: 2015.02.09. A gyakorlatban nincs jelentősége az ukrán nyelvtörvény visszavonásának. Letöltés helye: <http://444.hu/2014/02/24/a-gyakorlatban-nincs-jelentosege-az-ukran-nyelvtorveny-visszavonasanak/>; letöltés ideje: 2015.02.09. „A nyelvtörvény egy nagy átverés volt.” Letöltés helye: <http://www.kronika.ro/kulfold/aa-nyelvtorveny-egy-nagy-atveres-volta>; letöltés ideje: 2015.02.09.

⁵ Egyébként már az 1989-es nyelvtörvény kapcsán is rendre felvetődött: nem hajtják végre teljes mértékben. Lásd pl. Шемшученко Юрій – Горбатенко Володимир: Законодавство про мови в Україні: хронологічний моніторинг, класифікація, понятійна основа. In: Oleksandr Majboroda et al. (eds.): *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 169.

A magyar nyelv hivatali használatának jogi háttere 2010-ben

A *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának* ajánlásai közül Ukrajna a 10. cikk (közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek) 2. pontjának a, c, d, e, f és g alpontjait, valamint a 4. pont c alpontjának alkalmazását vállalta a 2003-ban elfogadott ratifikációs törvényben.⁶ Eszerint az állam engedélyezi a kisebbségi nyelvek⁷ használatát a regionális vagy helyi közigazgatásban, valamint lehetővé teszi, hogy ezen testületek határozataikat a kisebbségi nyelveken is közzétegyék, illetve a közgyűlési vitában ezeket a nyelveket is használják (ami azonban nem zárja ki az államnyelv használatát). Ígéretet tesz arra is Ukrajna, hogy lehetőség szerint a kisebbségi nyelveket ismerő köztisztviselőket nevez ki.

Az Ukrajna által szintén ratifikált⁸ *a nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezmény* 10. cikk 2. pontja, akárcsak az egész dokumentum, meglehetősen homályosan, számos kikaput hagyva fogalmaz a kisebbségek nyelvi jogait illetően: „A nemzeti kisebbséghez tartozó személyek által hagyományosan, vagy jelentős számban lakott területeken, amennyiben azok a személyek úgy kívánják, vagy az ilyen kívánság megfelel a valóságos szükségnek, a Felek erőfeszítéseket tesznek arra, hogy biztosítsák – lehetőség szerint – e személyek és a közigazgatási hatóságok közötti kisebbségi nyelv használatát elősegítő feltételeket.” Az ukrán törvények ennél konkrétan fogalmaznak.

⁶ Закон України про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/802-15>; letöltés ideje: 2015.02.09. Elemzésére lásd például: Beregszászi Anikó – Csernicskó István: A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája – ukrainai módra. *Kisebbségkutatás* 2007/2: 251–261.; Csernicskó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013, 266–279.

⁷ Az ukrainai jogalkotás szerint ez a nemzeti kisebbségek nyelveként értelmezendő.

⁸ Закон України „Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80>; letöltés ideje: 2015.04.01.

A még Ukrajna függetlenné válása előtt, 1989-ben elfogadott *nyelvtörvény*⁹ 5. cikkelye értelmében az állampolgároknak jogában állt, hogy az állami, társadalmi szervezetekhez, vállalatokhoz, stb. ukrán nyelven vagy e szervezeteknél használatos más nyelven, orosz nyelven, vagy a felek számára elfogadható egyéb nyelven forduljon. Az 5. cikk szerint felelősségre vonható volt az a tisztségviselő, aki a nyelvtudás hiányára hivatkozva megtagadta egy nemzetiségi nyelven írt beadvány átvételét.

Az 1989-es *nyelvtörvény* a nemzetiségi többségű közigazgatási egységek (megyei, járási és települési önkormányzatok) területén lehetőséget biztosított a nemzetiségi nyelvek használatára az ukránnal egyenrangúan és párhuzamosan az állami és pártszervek, a vállalatok, intézmények működésében (3. cikkely). A 6. cikk szerint az állami hivatalnokoknak az ilyen közigazgatási egységek területén el kell sajátítaniuk a regionális többség nyelvét, mégpedig olyan mértékben, mely lehetővé teszi a hivatali kötelezettségeik ellátását.

A 2012-ig érvényben lévő *nyelvtörvény* szerint az állami dokumentumokat ukrán nyelven kellett elfogadni és közzétenni, alsóbb szinteken is, ám itt szükség esetén más nemzetiségi nyelveken is publikálhatók voltak. A hivatalos úrlapok ukrán vagy ukrán–orosz nyelvűek lehettek (10. cikkely). A hivatali és munkahelyi adminisztráció nyelve az ukrán volt, de a nemzetiségi többségű területeken a nemzetiségi nyelvet is lehetett az ukránnal párhuzamosan használni (11. cikkely).

Az 1989-es *nyelvtörvény* a kisebbségi nyelveknek az államnyelv mellett történő használatát ahhoz kötötte, hogy az adott közigazgatási egység területén belül a nemzeti kisebbség képviselőinek regionális többségben kellett lenniük. Ez azt jelenti, hogy 50%-ot meghaladó arányban kellett jelen lenniük a nemzeti kisebbség képviselőinek egy-egy településen, járásban vagy megyében ahhoz, hogy nyelvük megjelenhessen az államnyelv mellett a közigazgatásban.¹⁰

⁹ Закон України про мови в Українській РСР. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>; letöltés ideje: 2015.02.09. A törvény elemzését lásd: Cserniczkó, 2013. *Államok, nyelvek, államnyelvek*, i. m. 281–298.

¹⁰ Vauring, Bill/Бауринг Білл: Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство. In: Besters-Dilger, J.

Hasonló jogokat fogalmaz meg *Ukrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségekről*,¹¹ mely szerint azokon a területeken, ahol a nemzetiségi kisebbség képviselői a lakosság többségét alkotják, az állami és társadalmi szervek, vállalatok, intézmények működése során az államnyelv mellett e kisebbség nyelve is használható (8. cikkely).

Az *állampolgári beadványokról szóló törvény*¹² 6. cikkelye értelmében a polgároknak joguk van ukrán vagy egyéb nyelven fordulniuk az államhatalmi szervekhez, önkormányzatokhoz, köztisztviselőkhöz, társadalmi szervezetekhez, illetve tulajdonformától függetlenül a vállalatokhoz, társaságokhoz. Az állampolgári beadványok kapcsán hozott határozatokat a nyelvekről szóló törvénykezésnek megfelelően kell megfogalmazni, ám azok lefordíthatók a beadványt benyújtó nyelvére is.

Az *ukrajnai önkormányzati törvény*¹³ 26. cikk 1. pontjának 50. bekezdése lehetővé teszi, hogy az önkormányzatok megválasszák az önkormányzati szervek munkájának nyelvét.

*Ukrajna törvénye a helyi önkormányzatokban való szolgálatról*¹⁴ kimondja, hogy csak olyan személy lehet önkormányzati tisztségviselő, aki szolgálati feladatai ellátásához szükséges mértékben beszéli az államnyelvet (5. cikkely).

(ed.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008, 83.

¹¹ Закон України про національні меншини в Україні. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>; letöltés ideje: 2015.04.01.

¹² Закон України про звернення громадян. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80>; letöltés ideje: 2015.04.01.

¹³ Закон України Про місцеве самоврядування в Україні. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>; letöltés ideje: 2015.04.01.

¹⁴ Закон України Про службу в органах місцевого самоврядування. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>; letöltés ideje: 2015.04.01.

A magyar nyelv hivatali használatának jogi háttere 2015-ben

A 2012-ben elfogadott nyelvtörvény – Ukrajna Alkotmánya¹⁵ 10. cikkelyének első részével összhangban – egyetlen államnyelvként az ukránt határozza meg. Az alaptörvény említett cikkelyének az Alkotmánybíróság által kiadott hivatalos értelmezése szerint¹⁶ az államnyelv (*державна мова/derzhavna mova*) egyben hivatalos nyelv (*офіційна мова/ofitsijna mova*) is Ukrajnában. Ugyanakkor az a tény – állapítja meg az említett alkotmánybírósági állásfoglalás –, hogy az országnak csupán egyetlen államnyelve van, nem jelenti azt, hogy csak és kizárólag az ukrán nyelv használható hivatalos nyelvi funkcióban. Ennek megfelelően az új nyelvtörvény bizonyos feltételek esetén lehetővé teszi a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát.¹⁷

A törvény 7. cikk 2. része felsorolja azt a 18 kisebbségi nyelvet, amelyek hivatalos használatát biztosítja: orosz, belorusz, bolgár, örmény, gagauz, jiddis, krími tatár, moldáv, német, görög, lengyel, roma (cigány), román, szlovák, magyar, ruszin, karaim és krimcsak. Ezeket a nyelveket – a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájára hivatkozva – „regionális vagy kisebbségi nyelvek”-ként határozza meg. Más nyelvek nem rendelkezhetnek regionális vagy kisebbségi nyelvi státusszal az országban, a felsoroltak azonban – további határozatoktól, döntésektől, állásfoglalásoktól függetlenül – rendelkeznek ezzel a státusszal.

¹⁵ Конституція України. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>; letöltés ideje: 2015.02.09.

¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України від 14. 12. 1999 р. № 10-рп/99. Letöltés helye: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>; letöltés ideje: 2015.02.09.

¹⁷ Beregszászi et al, 2014. *Nyelvi jogaink és lehetőségeink*, i.m.; Csernicskó István – Fedinec Csilla: Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrainai nyelvtörvény elő- és utóéletéről. In: Márku Anita; Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Ungvár: Auditor-Shark, 2015, 206–238.; Tóth Mihály – Csernicskó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2014.

A 11. cikk 2. pontja szerint „Az állam garantálja, hogy az állami és az önkormányzati szervekhez forduló személyek az igényelt szolgáltatást államnyelven kapják meg, azon körzetek határain belül, amelyek megfelelnek jelen törvény 7. cikk harmadik bekezdése feltételeinek, e regionális nyelven (nyelveken) is. E garancia biztosításának szükségességét figyelembe kell venni a hivatali személyzet kiválasztásában is”.

A 3. pont leszögezi továbbá, hogy: „A tisztségviselők és a hivatali személyek kötelesek ismerni az államnyelvet, kommunikálni rajta a látogatókkal, azoknak a körzeteknek a határain belül, melyek megfelelnek jelen törvény 7. cikk harmadik bekezdése feltételeinek, a regionális nyelven (nyelveken) beszélő látogatókkal pedig ezen a regionális nyelven (nyelveken). A regionális nyelven (nyelveken) beszélő személyek számára biztosított az a jog, hogy szóbeli és írásbeli kérelmeiket regionális nyelven (nyelveken) nyújtsák be és ezen a nyelven kapják meg rá a választ”.

Azaz: azoknak az önkormányzatoknak, melyek területén egy (vagy több) regionális nyelvet anyanyelvként beszélők aránya a hivatalos népszámlálási adatok alapján eléri a 10%-ot, mind szóban, mind írásban biztosítani kell a hivatali ügyintézés lehetőségét az államnyelven és az adott kisebbségi nyelven is. Ez a kötelezettség automatikusan lép életbe a törvény hatályba lépésének, illetve a népszámlálási adatok kihirdetésének (közvetételének) a pillanatában, attól függetlenül, hogy az adott önkormányzat a jogszabály rendelkezéseinek a végrehajtására (vagy végre nem hajtására) vonatkozóan hozott-e bármilyen határozatot.¹⁸

Az új nyelvtörvény elfogadása után a kisebbségi és az önkormányzati törvényeket úgy módosították, hogy összhangban legyenek a nyelvtörvénnyel.

¹⁸ Tóth – Csernicskó, 2014. *Tudományos-gyakorlati kommentár*, i. m. 50–51.

A nyelvi jogok alkalmazásának demográfiai háttere 2010-ben és 2015-ben

Amint említettük, az 1989-es nyelvtörvény azoknak az önkormányzatoknak a területén engedélyezte (de nem írta elő) a kisebbségi nyelvek használatát az államnyelv mellett a hivatalokban, ahol egy adott kisebbség képviselői abszolút többséget alkottak (arányuk meghaladta az 50%-ot). A 2012-es nyelvtörvény azokon a közigazgatási egységeken belül írja elő a kisebbségi nyelven való hivatali ügyintézés biztosítását, ahol a jogszabályban regionális vagy kisebbségi nyelvként megnevezett nyelv anyanyelvi beszélőinek aránya eléri a 10%-ot.

Ukrajnában legutóbb 2001-ben szerveztek népszámlálást. A census 151.516 magyar nemzetiségűt, illetve 158.729 magyar anyanyelvűt regisztrált Kárpátalján. A magyar nemzetiségűek aránya a Beregszászi járásban és 53 helyi önkormányzat (80 falu) területén haladta meg az 50%-ot,¹⁹ tehát ezeknek a területén engedélyezte a magyar nyelv használatát az államnyelv mellett az 1989-es nyelvtörvény.

A census adatai szerint a magyar anyanyelvűek aránya ezzel szemben egész Kárpátalja, valamint négy járás (Beregszászi, Ungvári, Munkácsi és Nagyszőlősi), továbbá 76 helyi önkormányzat területén érte el a 10%-os arányt.²⁰

¹⁹ Cserniczkó István: A nyelvválasztás jogi háttere Kárpátalján. In: Cserniczkó István (szerk.): *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyarság körében*. PoliPrint: Ungvár, 2010.

²⁰ Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/eng/notice/news.php?type=2&id1=21>; letöltés ideje: 2015.05.13.

Az ügyintézés nyelve a helyi önkormányzatokban 2010-ben

2010 július-augusztusában két megbízott kérdezőbiztos²¹ 46 magyarlakta település önkormányzati hivatalát²² érte el telefonon, aziránt érdeklődve, hogy ha kérvénnyel szeretnének fordulni a helyi önkormányzathoz, azt benyújthatják-e magyar nyelven. A telefonon megkeresett önkormányzatok közül 18 a Beregszászi, 14 az Ungvári, 5 a Munkácsi, 9 pedig a Nagyszőlősi járásban található. Mindegyik helységben meghaladja a magyar nemzetiségűek aránya az 50%-os határt, azaz az 1989-es nyelvtörvény értelmében valamennyi hivatalban volt elvi lehetőség a magyar nyelv használatára.

A telefonáló magyar nyelven feltett telefonos kérdésére 37 esetben magyar nyelven érkezett a válasz. 8 (2 beregszászi, 1-1 ungvári és munkácsi, illetve 4 nagyszőlősi járási) településen a telefont felvett önkormányzati dolgozó nem tudott ugyan magyar nyelven felvilágosítást adni, de magyarul értő és beszélő kollégát hívott segítségül, aki magyarul válaszolt a kérdésekre. Egy esetben (a Munkácsi járásban) magyarul nem beszélő, ám a magyarul feltett kérdéseket értő dolgozó vette fel a telefont, és ukrán nyelven adott tájékoztatást. Azaz egyetlen kivételtől eltekintve a szóbeliség szintjén valamennyi településen lehetett magyar nyelven ügyet intézni a helyi hivatalban.

Munkatársaink következő kérdése az volt, hogy kérelmét benyújthatja-e magyar nyelven. A 46 felhívott önkormányzat közül 26 részéről kaptuk azt a választ, hogy benyújthatják magyarul is a dokumentumot. 20 településen azonban elutasították a kérést, és ragaszkodtak az ukrán nyelvű beadványhoz. Azon települések közül, ahol elfogadták a magyar nyelven benyújtott kérelmeket is, 14-ben abszolút természetesnek tartották, hogy az ügyfél magyar nyelven szeretne az önkormányzathoz fordulni. Egy községben azzal nyugtázták a magyar nyelvű irat elfogadását, hogy mivel a helyi önkormányzat valamennyi tagja ért magya-

²¹ Ezúton is szeretnénk megköszönni File Tímea és Roszoha Viktória munkáját.

²² Valamennyi önkormányzatot megpróbálták elérni munkatársaink, mely olyan településen működik, ahol a magyarok abszolút többséget alkotnak, ám – talán a nyári szabadságolások miatt – számos hivatalt többszöri próbálkozásra sem sikerült elérni telefonon a program két hónapja alatt.

rul, nem lesz gond annak értelmezésével. Egy másik településen csak akkor fogadják el a kisebbségi nyelvű beadványt, ha „nagyon muszáj”, és valóban nem képes az ügyfél államnyelven megfogalmazni kérését. Egy önkormányzat munkatársa szerint elfogadják a magyar nyelvű beadványokat, de választ csak államnyelven tudnak küldeni. Az egyik Ungvár közeli kistelepülésen nem zárták ki a magyar nyelvű kérelem elfogadását, de értetlenségüket fejezték ki az ügyfél szándékával szemben, mondván, nem értik, miért kellene magyarul kérvényt írni, amikor ennyit mindenki meg tud fogalmazni ukrán nyelven.

A magyar nyelvű beadvány elfogadását elutasító településeken legtöbbször (7-7 esetben) azzal indokolták válaszukat, hogy Ukrajnában ukránul kell a hivatalos ügyeket intézni, illetve ha valaki nem tud ukránul, akkor majd az önkormányzat munkatársai segítenek az államnyelven megfogalmazni a beadványt. Az egyik munkatárs azt tanácsolta kérdezőbiztosunknak, hogy ha a kérelmező nem képes rá, írassa meg olyannal a beadványt, aki tud ukránul. Négy településen belementek ugyan abba, hogy magyar nyelven forduljon hozzájuk az ügyfél, ám azt mondták, ők majd lefordítják a beadványt államnyelvre, és a fordítást fogják iktatni, nem a magyar nyelvű eredetit. Három polgármesteri hivatalban azt mondták, nem hallottak arról, hogy az államnyelvtől eltérő nyelven is lehet beadványokat elfogadni,²³ így ragaszkodnak az ukrán nyelvű írásbeli ügyintézéshez. Két településen a felsőbb szervekkel, illetve az esetleges ügyészégi ellenőrzéssel magyarázták, miért nem fogadhatnak el magyar nyelvű kérvényeket. Egy polgármester azzal indokolta a magyar kérvény elutasítását, hogy az önkormányzat ukránul foglalja írásba a határozatait, ezért célszerű a beadványnak is államnyelven születnie. Egy másik településen azt válaszolták, hogy a magyar nyelvű beadvány „egész egyszerűen nem érvényes”. Egyik Ungvárhoz közeli településen az volt a válasz, hogy „a bírónő” (azaz a polgármester asszony) ukrán, s nem érti meg a magyarul írott dokumentumot. Akadt

²³ „Nem kaptunk olyan levelet vagy rendeletet, ami szerint lehet magyarul kérvényeket elfogadni” – mondta az egyik helyi tanács munkatársa. Egy másik településen azt a választ kapták a kérdezőbiztosok, hogy azt csak Kovács Miklós (a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség akkori elnöke) mondja az újságnak, hogy lehet magyarul is fordulni a hivatalhoz, de ez nem igaz.

olyan település is, ahol a telefont felvevő ügyintéző felháborodva kérdezett vissza: „olyan nehéz ukránul megírni?”

A 2010 nyarán végzett telefonos felmérésünk alátámasztja korábbi kutatások eredményeit,²⁴ azaz a szóbeli ügyintézés szintjén a legtöbb magyar többségű településen használható a magyar nyelv, ám a magyar nyelvű írásos hivatali ügyvitel már esetleges, még az olyan helységekben is, ahol a magyar nemzetiségűek abszolút többséget alkotnak, és a nyelvhasználatra a törvények lehetőséget adnak.²⁵

1. táblázat. Az adatfelvétel során elért önkormányzatok tájékoztatása arról, lehet-e magyar nyelven írásos kérvénnyel fordulni a helyi hivatalhoz (2010)

Szsz.	Lehet magyarul is	Szsz.	Nem lehet magyarul
1.	Asztély	1.	Badaló
2.	Bene	2.	Bátyú
3.	Beregsomi tanács*	3.	Csepei tanács
4.	Beregújfalu	4.	Csongor
5.	Császlóc	5.	Dercen
6.	Csonkapapi tanács	6.	Eszeny
7.	Fornos	7.	Izsnyéte
8.	Gálócsi tanács	8.	Kisdobronyi tanács
9.	Gáti tanács	9.	Mátyfalvai tanács
10.	Gút	10.	Mezőgécse
11.	Halábor	11.	Nagybakta
12.	Kígyós	12.	Nagymuzsaly
13.	Macsolai tanács	13.	Nagypaládi tanács
14.	Mezőkaszony	14.	Palágykomoróci tanács
15.	Nagybégányi tanács	15.	Rát
16.	Nagybereg	16.	Salánk
17.	Nagydobrony	17.	Tiszaágtelek

²⁴ Karmacsi Zoltán: A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban. In: Cserniczkó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003, 93–100.

²⁵ Cserniczkó István: A magyar nyelv hivatali/hivatalos használatának esélyei és lehetőségei Kárpátalján az ukrán nyelvi helyzet és nyelvpolitika kontextusában. *Acta Beregszásensis* 2010/3: 9–23.; Cserniczkó István: Az ügyintézés nyelve a helyi önkormányzatokban. In: Cserniczkó István (szerk.): *Nyelvek, emberek, helyzetek. A magyar, ukrán és orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár: PoliPrint, 2010, 101–103.

Ssz.	Lehet magyarul is	Ssz.	Nem lehet magyarul
18.	Nagygejőci tanács	18.	Tiszaásványi tanács
19.	Nevetlenfalui tanács	19.	Tiszasalamon
20.	Szalókai tanács	20.	Tiszaújhely
21.	Szernyei tanács		
22.	Szőlősgyula		
23.	Szürte		
24.	Téglás		
25.	Tiszapéterfalvai tanács		
26.	Verbőci tanács		

* Ahol több település is tartozik az önkormányzathoz, a település neve mellett szerepel a *tanács* szó is.

Az új nyelvtörvény életbe lépése után megismételt vizsgálat eredményei

2015. január–április folyamán a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont szervezésében, három megbízott kérdezőbiztos²⁶ megismételte a telefonos vizsgálatot, melynek során Kárpátalja 53 olyan önkormányzati hivatalát sikerült elérniük, ahol a magyar anyanyelvűek aránya legalább 10%-os.²⁷ A kérdezőbiztosok az iránt érdeklődtek, mely nyelveken fogadnak el kérvényeket az állampolgároktól. A telefonon megkeresett önkormányzatok közül 20 a Beregszászi, 15 az Ungvári, 12 a Nagyszőlősi, valamint 6 a Munkácsi járásban található.

Arra a magyar nyelven feltett telefonos kérdésre, hogy milyen nyelvű kérvényekkel fordulhatnak az állampolgárok az önkormányzathoz, 48 esetben magyar nyelven érkezett a válasz. 5 esetben a telefont felvevő tisztviselő nem tudott magyar nyelven tájékoztatást adni, ebből egy ungvári járási és egy nagyszőlősi járási önkormányzati dolgozó magya-

²⁶ Köszönjük Gazdag Vilmos, Tóth Enikő és Zsalbe Natália munkáját.

²⁷ Minden olyan önkormányzati hivatalt megpróbáltunk felhívni, melynek területén a magyar anyanyelvűek aránya elérte a 10%-ot, de nem mindet tudtuk elérni. Néhány helyen többszöri próbálkozás ellenére sem vette fel senki a telefont, másutt nem működött a telefon, vagy téves szám szerepelt a telefonkönyvekben.

rul beszélő és értő kollégát hívott segítségül, míg egy nagyszőlősi és két munkácsi járási hivatalnok ragaszkodott az ukrán nyelvű társalgáshoz. Tehát a vizsgálat során elért önkormányzatoknál, három esetet kivéve, a szóbeliség szintjén van lehetőség a magyar nyelvű ügyintézésre.

Az 53 elért önkormányzat munkatársai 40 esetben azt válaszolták, hogy az állampolgárok magyar nyelven is benyújthatják a kérvényt a hivatalhoz, ezzel szemben 13 hivatalban csak ukrán nyelvű kérvényt fogadnak el.

Azoknál a polgármesteri hivataloknál, ahol van lehetőség magyar nyelvű kérelem benyújtására, a legtöbb esetben természetesnek tartották, hogy az ügyfelek akár magyar nyelven is fordulhatnak hozzájuk. Két beregszászi járási önkormányzatnál azt mondták, lényegtelen, milyen nyelvű kérelmet nyújtanak be hozzájuk, ők a magyar, az ukrán és az orosz nyelvű kérvényeket egyaránt elfogadják.²⁸ Szintén egy beregszászi járási település polgármesteri hivatalában azt mondták, elfogadják a magyar, ukrán vagy az akár angol nyelvű kérvényeket is, számukra ez nem jelent problémát, hisz mindegyik nyelvet megértik. Voltak olyan önkormányzatok, ahol hozzáfűzték, ők is állítanak ki magyar nyelvű igazolásokat. Egy-egy beregszászi és nagyszőlősi járási önkormányzatnál azt válaszolták, a lakosok kizárólag ukrán nyelvű kérvényekkel fordulnak hozzájuk, de amennyiben valaki magyar nyelven írná meg, természetesen azt is elfogadnák. Egy nagyszőlősi járási önkormányzat munkatársától azt a választ kaptuk, hogy elviekben el kellene fogadniuk a magyar nyelvű kérelmeket, de jelenleg nincsenek olyan önkormányzati alkalmazottaik, akik tudnák azokat kezelni. Az említett önkormányzat területén 18,4% a magyar anyanyelvűek aránya.

A csak államnyelven megírt kérvényekhez ragaszkodó polgármesteri hivatalok munkatársai közül egy beregszászi és egy nagyszőlősi járási önkormányzatnál egyszerűen azzal indokolták a kizárólag ukrán nyelvű ügyintézés, hogy „Ukrajnában élünk”. A nagyszőlősi járási tele-

²⁸ Az orosz anyanyelvűek aránya meg sem közelíti a 10%-ot az adott településeken, az orosz nyelvű írásbeli ügyintézés lehetőségének biztosítását tehát nem írja elő a törvény. Az orosz nyelvű beadványok elfogadása nyilvánvalóan az oroszoknak a Szovjetunió fennállásának idejéből részben máig fennmaradt *lingua franca* szerepéből fakad. Lásd Aneta Pavlenko: Russian as a lingua franca. *Annual Review of Applied Linguistics* 26. 2006, 78–99.

pülés tisztviselője azt is hozzátette, a polgármester is csak ukránul ért, és „ez különben sem Magyarország”. Szintén egy-egy beregszászi és nagyszőlősi járási önkormányzati hivatalnál azt mondták a kérdezőbiztosoknak, hogy a kérvényeket ukrán nyelven kell megírni, ám ha valaki nem tud ukránul, annak segítenek. Az említett nagyszőlősi járási településnél arra a kérdésre, hogy miért nem lehet magyarul is megírni a kérvényt, hisz a törvény erre lehetőséget ad, azt a (téves) választ kaptuk, hogy „azt a törvényt még nem fogadták el”.

Egy nagyszőlősi járási önkormányzat tisztviselője szerint ők csak ukrán nyelvű kérelmeket fogadnak el, de a polgármesteri hivatal kiállít ukrán–magyar kétnyelvű igazolásokat is. Egy ungvári járási önkormányzati hivatal jegyzőjétől azt a tájékoztatást kaptuk, hogy kérelmeket csak ukrán nyelven fogadnak el, szóbeli ügyintézésnél azonban van lehetőség a magyar nyelv használatára, amit viszont ukrán nyelven rögzítenek a regisztrációs könyvben. A magyar nyelv használata a különböző közjegyzői iratoknál, végrendeleteknél, ügyvédi meghatalmazásoknál elfogadott.

2. táblázat. Az adatfelvétel során elért önkormányzatok tájékoztatása arról, lehet-e magyar nyelven írásos kérvénnyel fordulni a helyi hivatalhoz (2015)

Ssz.	Lehet magyarul	Srsz.	Lehet magyarul
1.	Bátyú	16.	Kígyós
2.	Bene	17.	Kisdobronyi tanács
3.	Beregdéda	18.	Macsolai tanács
4.	Beregsomi tanács	19.	Mezőgecse
5.	Beregújfalu	20.	Mezőkaszony
6.	Császlóc	21.	Mezővári
7.	Csonkapapi tanács	22.	Nagybégányi tanács
8.	Dercen	23.	Nagydobrony
9.	Eszeny	24.	Nagygejőci tanács
10.	Fancsikai tanács	25.	Nagymuzsaly
11.	Feketeardói tanács	26.	Nevetlenfalui tanács
12.	Gálocsi tanács	27.	Palágykomoróci tanács
13.	Gáti tanács	28.	Rát
14.	Halábor	29.	Salamon
15.	Jánosi tanács	30.	Salánk

Ssz.	Lehet magyarul	Srsz.	Nem lehet magyarul
31.	Sárosoroszi	1.	Badaló
32.	Szalócai tanács	2.	Beregrákosi tanács
33.	Szernyei tanács	3.	Csongor
34.	Szőlősgyula	4.	Gút
35.	Szürte	5.	Izсныéte
36.	Téglás	6.	Korláthelme
37.	Tiszaágtelek	7.	Mátyfalvai tanács
38.	Tiszaásványi tanács	8.	Pósaháza
39.	Tiszapéterfalvai tanács	9.	Szvobodai tanács
40.	Verbőci tanács	10.	Tekeházai tanács
		11.	Tiszakeresztúri tanács
		12.	Tiszaújhely
		13.	Tiszaújlak

A 2010-ben és 2015-ben nyert adatok összevetése

40 helyi önkormányzat a 2010-es és a 2015-ös telefonos vizsgálatban egyaránt szerepelt. Ez lehetőséget ad arra, hogy összevegyük, változott-e a magyar nyelv használatának lehetősége a helyi önkormányzatokban a vizsgált időintervallumban.

27 önkormányzatnál 2010-hez képest nem történt változás: 22 önkormányzati hivatalnál 2010-ben is volt, és most is van lehetőség magyar nyelvű kérelem benyújtására, míg 5 településen mindkét adatfelvétel során azt a választ kaptuk, hogy csak államnyelven van lehetőség helyben az írásos ügyintézésre. 12 polgármesteri hivatalnál pozitív változás tapasztalható: 2010-ben csak ukrán nyelvű kérelmeket fogadtak el, 2015-ben azonban már lehetőség van magyar nyelvű kérelmek benyújtására is. Egy beregszászi járási önkormányzati hivatalnál azonban fordított irányú változást regisztrálhattunk: 2010-ben magyar nyelvű kérvényt is elfogadtak, 2015-ben már csak ukrán nyelven várják az állampolgároktól beérkező kérelmeket.

Összefoglalás

A 2012-ben elfogadott és 2015-ben még (?) hatályos ukrainai nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásáról, normáinak be nem tartásáról politikusok hada nyilatkozott, újságírók serege írt. Azt azonban, hogy miként érvényesülnek, megvalósulnak-e a gyakorlatban, s ha igen: milyen mértékben a nyelvtörvényben rögzített jogok, mindeddig kevesen vizsgálták érdemben.²⁹ Egy gyors adatfelvétel révén működése közben vizsgáltuk meg azt, hogyan valósul meg a nyelvtörvény azon rendelkezése, mely szerint bizonyos feltételek fennállása esetén az állami hivataloknak, helyi önkormányzatoknak biztosítani kell az ügyintézés a regionális vagy kisebbségi nyelven, szóban és írásban egyaránt. 2010-ben (azaz még az előző, 1989-ben elfogadott nyelvtörvény hatálya idején) elvégzett adatfelvételünk révén lehetőségünk nyílt arra is, hogy összehasonlítsuk, változott-e, illetve milyen irányba módosult ennek a jognak a gyakorlati megvalósulása.

Amint a fent bemutatott adatokból látható, a nyelvtörvény kötelező előírása ellenére nem mindegyik önkormányzat biztosítja a magyar nyelvű ügyintézés lehetőségét azokon a településeken (sem), ahol a magyar anyanyelvűek aránya eléri a jogszabályban meghatározott 10%-os küszöböt. Mint ahogyan erre szlovákiai kutatók is felhívják a figyelmet, „különbséget kell tennünk az írásos és a szóbeli nyelvhasználat között”.³⁰ A 2015-ös adatfelvételünk tanúsága szerint szóban mindössze három, erősen szláv többségű településen nem tudtak élni a magyar nyelv használatára vonatkozó jogaikkal kérdezőbiztosaink. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy a szóbeli érintkezés kevésbé szabályozott, mint az írásbeli („szó elszáll, írás megmarad”), másrészt a szóbeli kom-

²⁹ Lásd: Товт Михайло: Деякі аспекти регулювання мовних відносин та реалізації мовних прав у світлі закону 2012 року. *Часопис Київського університету права* 2013/3: 357–363.

³⁰ Mrva Marianna – Szilvássy Tímea: Kétnyelvűség a dél-szlovákiai településeken. In: Tóth Károly (szerk.): *Nyelvi jogok. A kisebbségi és nyelvi jogok helyzete Szlovákiában I. Jogsegélyszolgálat 2009–2011*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013, 116.; Menyhárt József: Nyelvünk és törvénye. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2002, 34–56.

munikációban a magyarok lakta településeken rendszerint a „(helyi) magyar érintkezik (helyi) magyarral” szituáció áll fenn, ami kedvez a kisebbségi, regionális nyelvek használatának.

Magyar nyelvű írásos dokumentumot már jóval kevesebb önkormányzat fogad el: 13 esetben kaptak elutasító választ terepmunkásaink. A magyar nyelvű írásos beadványt elutasító önkormányzatok között több olyan is van, melyek abszolút magyar többségű települések lakosait szolgálják ki. Ez pedig azt jelenti, hogy a települések magyar lakosait épp az általuk megválasztott, vélhetőleg szintén magyar hivatalnokok akadályozzák abban, hogy élhessenek nyelvi jogaikkal. Feltételezhetjük, hogy az önkormányzatok munkatársai nem ismerik a vonatkozó törvényi előírásokat, s ezért nem teszik lehetővé a magyar nyelvű ügyintézését. Ugyanakkor azt is konstatálhatjuk, hogy 2015-ben valamivel több önkormányzat tette lehetővé a magyar nyelvű helyi ügyintézését, mint 2010-ben. Azaz: az új nyelvtörvény hozott némi gyakorlati előrelépést a vizsgált területen.

Kutatásunk tapasztalataiból a következő következtetéseket vonhatjuk le:

- a) a nyelvtörvény alkalmazását megnehezíti a lakosság, illetve a jogalkalmazók (így például az önkormányzati munkatársak) alacsony szintű nyelvi jogi tudatossága, sokan közöttük sem ismerik a nyelvtörvényből fakadó kötelezettségeiket;³¹

³¹ Sokan annak ellenére sincsenek tisztában nyelvi jogaikkal és kötelezettségeikkel, hogy több olyan kiadvány is napvilágot látott, melyek céljai között szerepel a közösség ez irányú tájékoztatása. Az 1989-es nyelvtörvény rendelkezéseiről például két kiadványból is tájékozódhattak (volna) a kárpátaljai magyarok. Lásd pl.: Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. A 2012-ben elfogadott nyelvtörvényt ismertető kötetekben sincs hiány. Például: Beregszászi et al, 2014. Nyelvi jogaink és lehetőségeink, i.m.; Tóth – Csernicskó, 2014. Tudományos-gyakorlati kommentár, i. m. A Kárpátalja.Ma (<http://www.karpatalja.ma/>) internetes hírportál, valamint az „itt magyarul is” civil szervezet honlapja (<http://ittmagyarulis.eu/>) is rendszeresen közöl ismeretterjesztő sorozatot „Nyelvi jogaink” címmel.

- b) szükség van egy olyan átfogó, a magyar nyelv szóbeli és írásbeli használatát feltáró empirikus kárpátaljai vizsgálatra,³² amelyre alapozva kidolgozható az a stratégia, melynek révén javítható a helyi magyar polgárok és önkormányzati dolgozók, hivatalnokok, a civil szféra nyelvi jogi tudatossága, s ennek következményeként kiterjeszhető lehet a magyar nyelv használati köre a hivatalokban.

Beretka Katinka

Magyar nyelv(rend)őrség a Vajdaságban

A szerbiai Magyar Nemzeti Tanács (MNT) 2011-ben elfogadott hivatalos nyelvhasználati stratégiájának egyik programja a Vajdaság Magyar Nyelvi Iroda létrehozása, mely a Kárpát-medencében működő hasonló intézmények mintájára, többek között, nyelvi és nyelvi jogi tanácsadással, jogvédelemmel foglalkozó virtuális, később önálló jogi személyként, önálló székhellyel rendelkező irodaként funkcionálna.¹ Ezen iroda létrehozását kívánta megalapozni az a széleskörű helyzetfelmérés, amelyet a Vajdaság területén a Bethlen Gábor Alap ún. nemzeti jelentőségű programként támogatott 2014-ben, és amely program *nyelvrendőrségként* került be a köztudatba.

2014 márciusa és decembere között két vajdasági magyar fiatal összesen 271 települést látogatott meg a Vajdaság-szerte az MNT megbízásából, hogy felmérje a magyar nyelv hivatalos használatának állapotát a hatályos szerbiai törvényi rendelkezésekkel összhangban. A felmérés egyrészt objektív eszközökkel operált, úgy is mint fotódokumentáció készítése, űrlapok gyűjtése, másrészt magába foglalta a hasonló típusú kutatásokból általában mellőzött szubjektív momentumot is. A „nyelvrendőrök” ugyanis nem csak külső szemlélők voltak, hanem ügyeiket intéző állampolgárokként járták a kijelölt közmegbízást végző szervezetet, szervezeteket, ahol előre egyeztetett forgatókönyv szerint gyűjtöttek információkat, természetesen magyar nyelven. A nyelvrendőrség munkája ezért is volt kicsivel különlegesebb a már megszokott jelentés-készítésknél, ugyanis ezen tíz hónap tényszerű, „megfogható” eredményeit személyes beszámolók tették gazdagabbá. Mindez idő alatt a fiataloknak sikerült megőrizniük *inkognitójukat*, azaz az éppen ellenőrzött szerv,

¹ A Magyar Nemzeti Tanács Hivatalos Nyelvhasználati Stratégiája 2012-2017. Letöltés helye: <http://www.mnt.org.rs/dokumentumok/strategiak/nyelvhasznalati-strategia-2012-2017>; letöltés ideje: 2015. 09. 15.

³² Lásd pl. a hasonló szlovákiai összefoglalót: Tóth Károly, 2013. Nyelvi jogok, i.m.

illetve hivatalnok nem is sejtette az első látásra egyszerű polgári érdeklődésnek tűnő kérdezősködés valódi hátterét.²

Habár a Vajdasági Magyar Nyelvi Iroda (még) nem funkcionál, illetve a honlapján található *Nyelv(rend)őrség a Vajdaságban* cím alatt csak a program rövid leírása olvasható,³ a helyzetelemzés bizonyos elemeivel, a kutatás során levont konklúziókkal kétségtelenül érdemes foglalkozni.⁴

Kisebbségi hivatalos nyelvhasználattal foglalkozó egyéb elemzések

A Szerb Köztársaság Polgári Jogvédője⁵ 2009-ben és 2010-ben kiadott beszámolójában elsősorban a hivatalos nyelvhasználat jogi hátterét vizsgálta, azonban a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsainak, illetve magánszemélyeknek panaszaiából, az ország különböző részein ugyanazon ügýtípusban eltérő gyakorlatok vizsgálatából, valamint az ugyanazon előírások eltérő alkalmazásából eredő tapasztalatok alapján részben kitért a *de jure* mellett a *de facto* helyzetre is. Az ombudsman, többek

² A „nyelvrendőrök” két huszonöt-harminc éves, felsőfokú végzettségű vajdasági magyar fiatal, akik a magyarság számát tekintve a tömbnek számító Észak-Bácskából és a már szórványnak számító Észak-Bánátból származnak. A program teljes ideje alatt együtt járták be a tartomány területét. Habár rendelkeztek a Magyar Nemzeti Tanács által kiállított, a projektum lebonyolítására feljogosító meghatalmazással, személyazonosságuk mind a mai napig nem ismert a közvélemény előtt.

³ A Magyar Nemzeti Tanács honlapján VaMaNyI név alatt elérhető a Vajdasági Magyar Nyelvi Iroda linkje, azonban az iroda célja, hogy a passzív tájékoztatás mellett aktív felületként is szolgáljon, még nem valósult meg. Letöltés helye: <http://www.mnt.org.rs/vajdasagi-magyar-nyelvi-iroda>; letöltés ideje: 2015. 09. 15.

⁴ A szerző a tanulmányban bemutatott program lebonyolítása idején, illetve azt megelőzően a Magyar Nemzeti Tanács Közigazgatási Hivatalában a hivatalos nyelvhasználattal megbízott tanácsos munkakörét látta el, és ebből kifolyólag hozzájárása volt a felmérés teljes anyagához.

⁵ A Szerb Köztársaság Polgári Jogvédője (Zaštitnik građana Republike Srbije) a magyarországi Alapvető Jogok Biztosának intézményéhez hasonlóan az országos ombudsman szerepét tölti be. Hivatalos honlapja <http://www.ombudsman.rs/>.

között, tényként kezelte, hogy a szerbiai államigazgatás nem ösztönzi kellő mértékben a kisebbségi nyelvhasználatból eredő jogok alkalmazását, nem irányoz elő erre a célra anyagi eszközöket, se nem szabályozza megfelelő módon a kisebbségi nyelvtanulást a közalkalmazottak körében; a központi számítógépes szoftverek nem veszik figyelembe a különböző írásmódok szerb nyelvvel és a cirill írásmóddal párhuzamos használatát; a köztársasági szervek és azok szervezeti egységeinek névtáblái vagy egyéb információs táblái nem jelennek meg kisebbségi nyelven is, illetve az erre vonatkozó gyakorlat nem következetes; a közigazgatási eljárások során használatos űrlapok, illetve nyomtatványok nagy része csak szerb nyelven érhető el – különösen a központi, köztársasági szervek előtt folytatott eljárások vonatkozásában (pl. adóhivatal, nyugdíjbiztosító, foglalkoztatási szolgálat); és a helyi önkormányzatok szerveiben kevesen beszélik megfelelő szinten a hivatalos használatban lévő kisebbségi nyelve(ke)t.⁶ Sajnos a későbbiekben kiderül, hogy a még 2010-ben megfogalmazott konklúziók a mai napig helytállóak; ebből kifolyólag pedig megállapítható, hogy a nemzeti kisebbségi nyelven történő hivatalos kommunikáció terén, általánosságban véve, nem történt látványos fejlődés.

Az ombudsmanhoz hasonló következtetésre jutott a Tartományi Oktatási, Közigazgatási és Nemzeti Közösségi Titkárság is (mai nevén Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság) a kisebbségi nemzeti közösségek hivatalos nyelv- és íráshasználatra való jogának megvalósításáról szóló 2011. évi jelentésében: „[a] formális garanciák mellett a gyakorlatban néha nem állnak fenn a kisebbségi nyelvek hivatalos használatnak biztosítását szolgáló kielégítő feltételek a humán-erőforrási és anyagi problémák miatt. A foglalkoztatás-politika és általában az országos politika következtében az igazságügyi és a közigazgatási szervek a nemzeti kisebbségi közösségek nyelveit ismerő és az ezen nyelveken kommunikálni és eljárást lefolytatni képes tisztségviselők és hivatalnokok nélkül maradtak.

⁶ Bašić, Goran – Đorđević, Ljubica: *Ostvarivanje prava na službeni upotrebu jezika i pisama nacionalnih manjina u Republici Srbiji*. JP „Službeni glasnik”: Beograd, 2010. 79–81.

Az ügyfelek, felismerve ezt a helyzetet, sok esetben meg sem próbálják érvényre juttatni nyelvi jogaikat.”⁷

A vajdasági Végrehajtó Tanács, később Tartományi Kormány köteles volt évente legalább egyszer jelentésben tájékoztatni a tartományi Képviselőházat a nemzeti kisebbségi nyelvek és írások hivatalos használatára való jog érvényesüléséről.⁸ Ennek, a közel egy évtizedes gyakorlatnak köszönhető, hogy ha nem is teljes, de legalább részleges információink vannak a Vajdaság területén hivatalos használatban lévő nemzeti kisebbségi nyelvek használatáról. A fent említett tartományi titkárság részletes űrlapban kért tájékoztatást minden olyan közmegbízást végző szervtől az autonóm tartomány területén, amelyre érvényesek a hivatalos nyelv- és íráshasználat szabályai. A kérdőív kitért a foglalkoztatottak nemzetiségi összetételére, anyanyelvére, iskolai végzettségére, valamely hivatalos használatban lévő nyelv tudására; de rákérdezett arra is, hogy az adott szervezet munkahely-besorolási szabályzatában előírták-e a kötelező kisebbségi nyelvtudást a munkavégzés feltételeként. Az adott szervet képviselő, az űrlapot kitöltő személynek válaszolnia kellett, hogy mind a szóbeli, mind pedig az írásbeli kommunikáció vonatkozásában hány ügyfél fordult kisebbségi nyelven az adott szervhez (pontos számot kellett adni, illetve leíró módban válaszolni: kivételesen, kevesebb mint az ügyfelek egynegyede, kevesebb mint a fele, vagy pedig a többségük fordul a szervhez kisebbségi nyelven, de ezek után még nem biztos, hogy maga a kommunikáció kisebbségi nyelven folytatódik), illetve milyen módon tud maga a hivatal érdemben kommunikációt folytatni: mindenki beszél a kisebbségi nyelvet; van, aki beszél és ő segít a többi kollégának is – függetlenül attól, hogy a közvetlen ügyfélforgalommal rendelkező munkakört tölti-e be vagy sem; hivatalos tolmácsot, illetve fordítót kérnek fel; vagy pedig senki sem képes a hivatalban a hivata-

⁷ Tartományi Oktatási, Közigazgatási és Nemzeti Közösségi Titkárság: *Jelentés a kisebbségi nemzeti közösségek hivatalos nyelv- és íráshasználatra való jogának megvalósításáról a Vajdaság AT területén 2011-ben.* 30.

⁸ Határozat a nemzeti kisebbségek nyelvének és írásának Vajdaság Autonóm Tartomány területén való hivatalos használatával kapcsolatos egyes kérdések részletezéséről, 10. cikk, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja, 2003. évi 8. szám.

los használatban lévő kisebbségi nyelven értekezni, még a legalapvetőbb szinten sem.

Például, hogy az űrlapok, értesítések, információs füzetek elérhetőek-e kisebbségi nyelven vagy sem, a válaszadó több módon indokolta meg: a központi szerven keresztül történik azok beszerzése, azonban a központi szerv azokat nem biztosítja; esetleg a kihelyezett tagozat erre a problémára nem is mutatott rá; nincs erre a célra elkülöníthető pénzösszeg; vagy nem is mutatkozik ilyen űrlapokra igény.

A kitöltött kérdőíveket azonban nem minden megkeresett szerv küldte vissza, illetve a kérdések szubjektív jellegű megfogalmazása miatt kérdéses a válaszok objektivitása is. Az utolsó ilyen jelentés egyébként 2011-re vonatkozik; később a szerbiai Alkotmánybíróság a Vajdaság hatásköreire vonatkozó döntése mentén hatályon kívül helyezték a jelentéstételi kötelezettség alapjául szolgáló tartományi nyelvhasználati rendeletet,⁹ melynek következtében nem készült újabb felmérés.

Láthatóan, nem a Magyar Nemzeti Tanács kutatása volt az első, amely a nemzeti kisebbségek hivatalos nyelvhasználatát igyekezett feltérképezni Szerbiában. Kétségtelen azonban, hogy a nyelv(rend)őrség volt az első olyan széleskörű helyzetfelmérés, amely bár támaszkodott az előző jelentések eredményeire, módszereire, új szemlélettel, azaz közvetlen megfigyelés útján térképezte fel csak és kizárólag a magyar nyelv hivatalos státusának gyakorlati vetületeit.

Viták a program elnevezése körül

A Magyar Nemzeti Tanács a többi szerbiai nemzeti tanácshoz hasonlóan eljárást indíthat a Polgári Jogvédő, a tartományi és helyi ombudsmanok, illetve más illetékes szervek (pl. bíróságok, esélyegyenlőségi biztos) előtt, ha megítélése szerint a magyar közösséghez tartozó személy alkotmány-nyal és törvényekkel szavatolt jogai, valamint szabadságjogai sérültek;

⁹ Tartományi képviselőházi rendelet a tartományi képviselőházi rendeletek hatályon kívül helyezéséről, 1. cikk 1. pont, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja, 2014. évi 54. szám.

ezt megteheti a sértett fél előzetes felhatalmazása mellett, de akár saját nevében is.¹⁰ E szerint Szerbiában a nemzeti tanácsok nem jogosultak önállóan lefolytatni egy-egy eljárást, ha a kisebbségi jogok megsértésére kerül sor, sőt, felügyeleti szervként sem járhatnak el. A törvény értelmében legfeljebb *javasolhatják* az illetékes szervnek a nemzeti kisebbségi hivatalos nyelv- és íráshasználat feletti ellenőrzést.¹¹ Nem róhatnak ki büntetéseket vagy egyéb szankciókat, nem kötelezhetnek jogkövető magatartásra senkit; „csak” intézkedéseket foganatosíthatnak, kezdeményezéseket tehetnek vagy állásfoglalásokat adhatnak a nemzeti kisebbségek helyzetéhez identitásához vagy jogaihoz közvetlenül kapcsolódó kérdésekben.¹² Ezért is volt téves minden olyan sajtóban megjelent nyilatkozat, amely szerint a Magyar Nemzeti Tanács által megbízott „nyelvrendőrség” helyszíni bírságokat ró ki, illetve közvetlenül eljárhat a jogsértő hivatalnokkal szemben. Érdekes szintén, hogy a helyzetfelmérés csak egy kis részét érinti a szóbeli, azon belül is magyar nyelvű kommunikáció lehetőségének az ellenőrzése, a közvélemény mégis csak ezzel az egy elemmel foglalkozott.

A „rendőrség” kifejezés szintén mélyítette a programmal szembeni ellenszenvet és negatív megítélést, amely kifejezés kétségtelenül egyfajta erőszak-gyakorlást feltételez – ez különösen megfigyelhető volt a szerb nyelvű sajtóban a program elnevezésének nem éppen szerencsés fordítása miatt. Például egy szerbiai többségi párt saját nyelvrendőrséget akart indítani, hogy, idézem: „leellenőrizzük, beszélnek-e a magyarok szerbül Szerbiában, és ha igen, mennyire...”¹³ De a számtalan névtelen internetes blogbejegyzés is bizonyítja, hogy a program egyike volt a Magyar Nemzeti Tanács legtöbb sajtóviszhanggal járó programjainak, már ami a szerb nyelvű tájékoztatást illeti: „Ez irritál engem, de nem azért, mert

¹⁰ Törvény a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól, 10. cikk 12-13. pont, A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 2009. évi 72. szám, módosítva: 2014. évi 20. szám (AB határozat) és 2014. évi 55. szám.

¹¹ Törvény a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól, 22. cikk 6. pont.

¹² Törvény a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól, 10. cikk 14. pont.

¹³ Milenko Jovanov, a Szerbiai Demokrata Párt tartományi bizottságának elnöke nyilatkozata 2014. május 14-én. Letöltés helye: <http://www.021.rs/Info/Srbija/DSS-formira-jezicke-patrole-po-Vojvodini.html>, letöltés ideje: 2015. 09. 15.

valakit nem szeretek vagy nem tisztellek, hanem mert nagyon-nagyon túlzásba vitték. Sehol Európában nincs a nemzeti kisebbségeknek annyi joguk, mint Szerbiában, különösen a Vajdaságban.”¹⁴ A magyar nyelvtudás ellenőrzése hallatán pedig, egyfajta ellentámadásként megjelentek olyan (esetenként jogos) vádak is, hogy az észak-bácskai magyarság nem beszéli a szerb nyelvet. „Mindenki, aki hosszabb ideje él Szerbiában (különösen, ha itt született), Szerbia állampolgára, de nem beszéli folyékonyan a szerb nyelvet, nem tiszteli ezt az országot. Ebből következik, hogy nem illeti meg semmilyen jog sem.”¹⁵

Mindezek miatt végül a Magyar Nemzeti Tanács Nyelvhasználati Bizottságának javaslatára a nyelvrendőrség *nyelv(rend)őrségre* változott, mely amellet, hogy magába foglalja a (helyes és jogszerű) nyelvhasználattal szemben megkövetelt rendet és annak megőrzését, egyben utal az 1872-ben Szarvas Gábor által indított nyelvművelő folyóiratra, a Magyar Nyelvőrre is, mely elsősorban a nyelvtani törvények tisztázásával, az írott nyelv stílusával, esetenként nyelvjárási kérdésekkel foglalkozott, foglalkozik.¹⁶

A helyzetelemzés tartalmi elemei

A Magyar Nemzeti Tanács helyzetelemzésének alapját a szerbiai hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény rendelkezései képezték. A jogszabály értelmében hivatalos nyelvhasználatnak minősül az állami szervek, tartományi és helyi közigazgatási szervek, valamint a közmegebí-

¹⁴ Névtelen kommentár a vajdasági közszolgálati RTV honlapján 2014. 03. 21-én. Letöltés helye: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/jezicka-patrola-nacionalnog-saveta-madjara_471804.html, letöltés ideje: 2015. 09. 15.

¹⁵ Névtelen kommentár a vajdasági közszolgálati RTV honlapján 2014. 03. 21-én. Letöltés helye: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/jezicka-patrola-nacionalnog-saveta-madjara_471804.html, letöltés ideje: 2015. 09. 15.

¹⁶ Jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságának folyóirata, mely 1994-től kezdve a budapesti Eötvös Lóránt Tudományegyetem gondozásában jelenik meg. Letöltés helye: <http://nyelvor.c3.hu/impr.htm>, letöltés ideje: 2015. 09. 15.

zatást végző intézmények, vállalatok és más szervezetek, átruházott feladatokat ellátó közvállalatok és közszolgálatok munkájában előforduló nyelv- és íráshasználat.¹⁷ Amennyiben egy helyi önkormányzat lakosságának legkevesebb 15%-át a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek képezik, az adott nemzeti kisebbségi nyelv a szerb nyelvvel és cirill írásmóddal *egyenrangú státusban*, a helyi önkormányzat statútumában jelenik meg,¹⁸ és ezzel összhangban minden szerv, szervezet, mely ezen önkormányzat területén működik (függetlenül attól, hogy a dekoncentrált szervek esetében a központi szerv székhelye máshol található), köteles biztosítani a nemzeti kisebbségi nyelvű ügyintézés feltételeit. Ez a törvény értelmében magába foglalja az ügyeket intéző polgárok és az ügyintézők közötti írásbeli és szóbeli értekezést, az eljárások lefolytatását, a nyilvántartások vezetését és a közokiratok kiadását, a kül- és belteri nyilvános feliratok, értesítések, névtáblák kifüggesztését a hivatalos használatba bevezetett nemzeti kisebbségi nyelven is.¹⁹ Valójában ezen törvényi rendelkezés adta az egész program lényegét.

A magyar nyelv 28 helyi önkormányzat (község, illetve város) teljes területén van hivatalos használatban Szerbiában (Ada, Antalfalva, Bács, Begaszentgyörgy, Csóka, Fehértemplom, Hódság, Kevevára, Kishegyes, Kúla, Magyarcsérnye, Magyarkanizsa, Nagybecskerek, Óbecse, Szabadka, Szécsány, Szenttamás, Temerin, Titel, Topolya, Törökbecse, Törökkanizsa, Újvidék, Verbász, Versec, Zenta, Zichyfalva, Zombor),²⁰ Nagyikinda, Pancsova és Apatin területén pedig további nyolc helyi közösségben.²¹ Ez azt jelenti, hogy a „nyelvrendőrök” összesen 271 település

¹⁷ Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról, 2. cikk, A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 1991. évi 45. szám, módosítva: 1993. évi 53. szám, 1993. évi 67. szám, 1994. évi 48. szám, 2005. évi 101. szám és 2010. évi 30. szám.

¹⁸ Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról, 11. cikk 1. bekezdés.

¹⁹ Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról, 3. cikk.

²⁰ Habár a felsorolt önkormányzatok nagy részében a magyar lakosság részaránya 15% alá csökkent az utóbbi években, a nemzeti kisebbségi nyelv hivatalos státusa, így a magyar nyelv hivatalos státusa sem veszett el, mivel szerzett jogról van szó.

²¹ „[...] a szerbiai önkormányzatok nem települési önkormányzatok, hanem járási jellegű önkormányzatok, amelyek egy nagyobb városi jellegű településből (az önkormányzat székhelye és névadó települése) és a környező, elsősorban falusi jellegű tele-

pülés szerveiben, szervezeteiben tettek látogatást, azaz a következőkben: a helyi önkormányzat szerveiben (közigazgatási hivatal, polgármesteri hivatal, képviselő-testület székháza), a rendőrségen, az adóhivatalban, a foglalkoztatási szolgálatnál, a nyugdíj- és rokkantbiztosítóban, a betegbiztosítóban, az ingatlan-nyilvántartó hivatalban, a szociális munkaközpontban, a különböző bíróságokon, a helyi közvállalatokban, az egészségházban, illetve a közigazgatási hivatalok helyi irodáiban.²² Természetesen az iskolákban legfeljebb az intézmény névtábláját dokumentálhatták, de előfordult, hogy a kültéri kamerák miatt nem volt egyáltalán lehetőség fényképezésre. Hasonló nehézségekbe ütköztek a rendőrségek, bíróságok, illetve az adóhivatal épületeiben is. Amellett, hogy egyes helyeken nem született fénykép, több helyen a rossz fényviszonyok miatt nem megfelelő minőségben készültek. Ezért is volt szükség arra, hogy minden vizsgálatról külön jegyzőkönyv íródjon.

A teljes körű helyzetfelmérés másik akadálya az eljárások nyelvének vizsgálata volt. Miközben a fentiekben említett tartományi nyelvhasználati jelentés kitért az első fokú közigazgatási, peres és peren kívüli, a büntető, szabálysértési és gazdasági vétségekkel kapcsolatos eljárások lefolytatására, illetve a fellebbezés benyújtásának lehetőségére kisebbségi nyelven, addig a Magyar Nemzeti Tanács által végzett felmérés során a „nyelvrendőrök” nem indítványoztak, nem indítványozhattak bírósági vagy bármely más eljárást, illetve nem is vehettek részt hasonlóan a magyar nyelv használatának ellenőrzésére.

pülésekből állnak. Hasonlóan sajátos a »község« kifejezés tartalma is, amely a magyar köznyelvben vidéki kis falusi település jelöl, míg Szerbiában hagyományosan egy járási önkormányzatot – területi egységet jelent egy központi, rendszerint városi jellegű településsel.” Korhecz Tamás – Beretka Katinka: A helyi önkormányzatok, az autonóm tartomány, valamint a dekoncentrált államigazgatási szervek. *Új Magyar Közigazgatás*, 2013. 10. 9–21., itt: 10.

²² A szerbiai nyelvhasználati törvény a 20. cikkében külön foglalkozik a magánvállalatok névtábláival is, melyekre hasonló szabályok vonatkoznak, mint bármely közmegegyeztetést végző szervre. A nyelvrendőrség erre azonban nem terjedt ki. Szintén nem készült külön rendszerszerű felmérés a köztéri szobrokon, műemlék épületeken, illetve egyéb ingatlanokon található feliratok nyelvhasználatáról sem; bár a „nyelvrendőrök” egyes helyeken dokumentálták mind a pozitív, mind pedig a negatív tapasztalataikat.

Összegezve, a fentiekben említett szervezetekben, szervezetekben – lehetőségtől függően, dokumentálásra került az adott szerv, szervezet névtáblája és belső információs táblája, a magyar nyelven történő kommunikáció lehetősége, valamint a magyar nyelvű (többnyelvű) űrlapok hozzáférhetősége. Azokban az esetekben, amikor az ügyintézés módja lehetővé tette, a „nyelvrendőrök” űrlapokat gyűjtöttek, belső fotókat készítettek. Mivel azonban erre nem minden alkalommal volt lehetőség, külön jegyzőkönyveken vezették benyomásaikat. Ez csak azt támasztja alá, hogy ez a helyzetfelmérés sem tekinthető teljesnek, illetve itt is jelen van a személyes megfigyelésből eredő szubjektív momentum. A kültéri feliratok, úgy mint a helység- és utcanévtáblák, közlekedési és idegenforgalmi táblák dokumentálásának vonatkozásában már könnyebb dolguk volt.

Az elvárásokról és az eredményekről

A Magyar Nemzeti Tanács hivatalos nyelvhasználati stratégiájának elfogadását követően az ezen területen kifejtett tevékenység elsősorban a magyar közösség jogtudatosságának fejlesztésére, illetve maga az állam, az állami hivatalnokok kisebbségi nyelvi jogok iránti viszonyulásának javítására irányult. Ebben a többéves időszakban számtalan bejelentés érkezett a nyelvhasználati törvény valamely rendelkezésének megsértése miatt, amelynek köszönhetően többé-kevésbé egységes kép alakult ki a magyar nyelv hivatalos használatának állapotáról is a Vajdaság különböző településein. Az autonóm tartomány szintén évek óta költségvetési eszközökkel támogatja a területén közmegbízást végző szervezetet és szervezeteket, melyek munkájában a nemzeti kisebbségi nyelvek hivatalos használatban vannak. Ezen támogatás idejének összege megközelítőleg nyolcvanezer euró (9,5 millió dinár) volt, melyet a támogatást elnyerők, az előző évekhez hasonlóan, a foglalkoztatottjaik nyelvi továbbképzésére, illetve a (név)táblá(i)k, valamint egyéb értesítések, űrlapok többnyelvűsítésére fordíthatnak.²³ Ebből kifolyólag jogos az elvárás, hogy

²³ Pályázat a 2015. évre költségvetési eszközök elosztására a Vajdaság Autonóm Tartomány területén lévő szervezeteknek és szervezeteknek, melyek munkájában a nemzeti

mind a vizuális nyelvhasználat, mind pedig a szóbeli kommunikáció terén látványos javulásra lehet számítani. Az oly sokszor panaszként megfogalmazott pénzhiány már nem lehet gátja a törvény betartásának. Ilyen körülmények között azt gondolhatja az olvasó, hogy a nyelv(rend)őrség feladata valójában csak a kialakult joggyakorlatok lejegyzése volt. Ezzel szemben azonban a Tartományi Ombudsman 2014. évi beszámolója szerint az ombudsmani hivatalhoz beérkező észrevételek 5,84%-a (szám szerint 63) a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek jogainak, azon belül is több mint 23% a hivatalos nyelv és íráshasználatból eredő jogok megsértésére vonatkozott.²⁴

A jegyzőkönyvek, a fotódokumentáció és a „nyelvrendőrök” személyes beszámolóinak alapján megállapítható, hogy gyakran egyazon településen belül is változóak voltak a magyar nyelvű ügyintézés és hivatalos tájékoztatás körülményei. Ezért szinte lehetetlen településre lebontva konklúziókat levonni. Hasonlóak a tapasztalatok a különböző közmegbízást végző szervezetekkel is, amelyek nyelvhasználati gyakorlata szintén nem egységes, gyakran az egyazon épületben székelő szervezetek között sem fedezhető fel egy általános modell.

Helységnévtáblák, utcanévtáblák és egyéb köztéri feliratok

Megállapítható, hogy a helyi önkormányzatok nagy része rendelkezik magyar nyelvű helységnévtáblával, legalább az egyik településre be-, illetve kivezető úton. Viszonylag ritkán fordult elő ugyanis, hogy a település területén lévő összes helységnévtábla többnyelvű legyen. A magyar helységnévtáblák egyébként általában a kisebb településeknél, helyi közösségeknél hiányoznak; a község névadó településénél ez ritkább. Ezért is maradnék a már fentiekben tett megállapításnál, hogy

kisebbségek-nemzeti közösségek nyelvei és írásai hivatalos használatban vannak, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja, 2015. évi 22. szám.

²⁴ A jelentés közzétételekor a 63 bejelentett jogsértésből 7 ügyben még folyt az eljárás, 26 bejelentést az illetékesség hiánya miatt elvetettek, 30 ügyet pedig érdemben lezárta. Vajdaság Autonóm Tartomány Polgári Jogvédője – Ombudsman 2014. évi jelentése. 135–136. Letöltés helye: http://www.ombudsmanapv.org/riv/attachments/article/1552/Godisnji_izvestaj_PZG_2014.pdf, letöltés ideje: 2015. 09. 15.

szinte lehetetlen egyöntetű választ adni arra, egy település, illetve egy teljes önkormányzat rendelkezik-e vagy sem magyar nyelvű helységnévtáblával. Szintén megfigyelhető, hogy különböző színű, korú, méretű táblák más-más módon viszonyulnak a magyar nyelvű felirathoz. A régebbi, kék színű táblákon általában csak szerb nyelven, latin írásmóddal szerepelt a helységnév (ami egyébként szintén jogsértő a cirill írásmód vonatkozásában), de arra is találunk példát, hogy szerb nyelven cirill és latin írásmóddal van, de már magyar nyelven nincs felirat. Érdekes tapasztalás volt, hogy több nyelven, köztük angolul is köszöntik a városba látogatókat Versecen, miközben a hivatalos használatban lévő magyar nyelvű köszöntés (sőt, még a magyar helységnév is) elmarad.

Éveken keresztül szándékosan megrongálták a magyar helységnévtáblákat, lefestették, átfirkálták a magyar szöveget. Ma már kevésbé figyelhető meg ez a jelenség – a fotódokumentáció alapján. A táblarongálás nyelvtől függetlenül továbbra is jelen van, azonban nem lehet teljes bizonyossággal kijelenteni, hogy ez a magyar nyelv ellen irányulna (csak szerb nyelvű táblákat szintén lefestenek). Torontálvásárhely helységnévtábláján például szerb nyelven cirill és latin írásmóddal is szerepel a Debeljača név, illetve magyar helyesírás szerint (helytelenül) Debelyacsaként. A helység hivatalos magyar elnevezése azonban Torontálvásárhely. Ez a név szintén megjelenik a táblán, de egyedül ezt festették le fehér festékkel.

A hagyományos magyar (és egyben a helyes) elnevezés helyett egyes táblákon a szerb elnevezés magyar helyesírással, fonetikusán átírva olvasható: például Kruscscity Veprőd helyett, vagy a fenti Debeljacsa Torontálvásárhely helyett. A nyelvhasználati törvény 2010-es módosítása előtt egyébként nem volt magától értetődő, hogy a magyar helyesírás szerint írt helységnév magába foglalja-e a tradicionális nevet vagy sem (ebből eredően több vitára is sor került, amikor a hatóságok elutasították a tradicionális magyar neveket, és helyükre a fenti Kruscscityhoz hasonló neveket tüntettek fel).²⁵ A törvény azonban ma már egyértelműen fogalmaz: bármely földrajzi nevet a hivatalos használat-

²⁵ Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról, 7. cikk 3. bekezdés, A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 1991. évi 45. szám, módosítva: 1993. évi 53. szám, 1993. évi 67. szám, 1994. évi 48. szám és 2005. évi 101. szám.

ban lévő nemzeti kisebbségi nyelv *hagyományai* és helyesírása szerint kell feltüntetni.²⁶

A Magyar Nemzeti Tanács 2003-ban határozta meg a vajdasági magyar helységnévtárat, mely a vajdasági hivatalos lapban való közzétételt követően az egyedüli hivatalos helységnévtár.²⁷ Ez a jegyzék azonban nem tartalmazza egyes „új” települések, más szóval a XX. század derekán kialakult telepes falvak magyar neveit. Ennek következtében egyes települések névtábláján, függetlenül attól, hogy annak területén a magyar nyelv hivatalos használatban van, nincs magyar nyelvű helységnév.²⁸

Azokban az önkormányzatokban, amelyekben a szerb nyelvű, latin írásmóddal írt név megegyezik a magyar nyelvű névvel, mint például Ada vagy Titel, a „nyelvrendőrök”, logikusan, nem tapasztaltak problémát.

Az utcanévtáblák nyelvhasználatát a fentiekhez hasonlóan igen változatos gyakorlatot mutat (akár csak az alakjuk és a színük). Bár a törvény kötelezi a magyar nyelvet hivatalos használatba bevezető települést, hogy magyar nyelven is (pontosabban minden hivatalos használatban lévő nyelven) kitűzze az utcanévtáblákat, csak ritkán találunk erre példát, és azt is legfeljebb az észak-bácskai magyar többségű településeken. Az újabb táblák rendszerint szerb nyelven, cirill írásmóddal, esetleg még latin írásmóddal tartalmazzák az utca nevét. A nyelvek és írásmódok párosítása azonban igen változatos: találkozzunk szerb nyelvű, latin írásmódú és egyben magyar feliratú táblákkal vagy szerb nyelvű, cirill írásmódú és egyben magyar nyelvű táblákkal, de az is lehet, hogy a tábla csak szerb nyelvű, latin írásmódú (rendszerint régebbi, az új szabályozások után nem lecserélt táblákról van szó). Azokban az önkormányzatokban, ahol a magyar nyelv mellett további nemzeti kisebbségi nyelv(ek) van(nak) hivatalos használatban (például

²⁶ Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról, 11. cikk 4. bekezdés

²⁷ Határozat a vajdasági magyar helységnevek meghatározásáról, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja, 2003. évi 12. szám.

²⁸ Más részről, találunk példát arra is, hogy a szerb nyelvű nevet fonetikusán átírják, és ily módon „teremtnek” eddig nem létező magyar helységnevet: így lett a csak szerb nyelvű Mičićévából Misityevó.

Újvidéken), a többnyelvű utcanévtáblák helyett rendszerint csak egy-nyelvű (szerb) táblákat találhatunk.

A „nyelvrendőrök” más köztéri feliratokat is ellenőriztek, például a közlekedési jelzőtáblákat, azonban azok szinte kivétel nélkül csak szerb nyelven tartalmazzák az útba eső helységneveket.

Hivatalos nyelvhasználat a közmegbízást végző szervezetekben, szervezetekben

A nyelv(rend)őrséget kritizálók elsősorban azt nehezményezték, hogy a program valójában csak „táblavadászattal” foglalkozik, és mellőzi az emberek valódi problémáinak megoldását, nevezetesen a magyar nyelvű ügyintézés hiányának kezelését. A fentiekben azonban már beszámoltam arról, hogy a hivatalos nyelvhasználat mely vetületei kerültek górcső alá az intézménylátogatások alkalmával; de kétségtelenül a szóbeli kommunikáció az, melynek ellenőrzése a legkörülményesebb volt és mely ellenőrzés eredménye nagyban függött a konkrét körülményektől. A „nyelvrendőröknek” nem állt módjukban minden egyes hivatalnokkal szóba elegyedni, illetve egyes helyekre csak előzetes időpontfoglalást követően lehetett bejutni. Bizonyos intézmények, mint az iskolák és az egészségházak tevékenységükből kifolyólag nem folytatnak a közigazgatási szervezetekhez hasonló kommunikációt. Ilyen esetekben inkább a vizuális nyelvhasználat elemeinek elemzése kapott hangsúlyt.

A magyar nyelvű szóbeli kommunikáció lehetőségének felmérése hasonló forгатókönyv szerint zajlott minden intézményben: a „nyelvrendőr” magyarul köszönt, és a visszaköszönés nyelvétől függetlenül (más szóval legyen az magyar vagy szerb), magyar nyelven folytatta.²⁹

²⁹ Az intézmény fajtájától függően más és másra vonatkozott a magyar nyelvű információkérés: a helyi közigazgatási hivatalban a dokumentum hitelesítésre, a rendőrségen a lakcím módosításhoz, illetve útlevel igényléshez szükséges iratokra, a betegbiztosítóban a munkanélküli személyeknek járó betegbiztosításra, az ingatlan-nyilvántartó hivatalban a melléképület építésének bejelentésére, az adóhivatalban az adóbevallás folyamatára, a szociális munkaközpontban pedig a családi pótlékra. Egyes helyeken, mint amilyen a bíróság is, a „nyelvrendőrök” a portással elegyedtek beszélgetésbe, például arról, mi a bíróság munkaideje.

A reakciók erre viszonylag egységesek voltak: csak 2-3 alkalommal keresett a magyarul nem értő ügyintéző magyarul beszélő kollégát, az esetek nagy százalékában viszont megpróbált ő maga segíteni – érthető módon szerb nyelven. A jegyzőkönyvek alapján ezen segítségnyújtás kimerült a lassabb, artikuláltabb, de szerb nyelvű beszédben, mely – lássuk be – nem felel meg a magyar nyelv hivatalos státusából eredő magyar nyelvű kommunikációnak. Szintén csak elenyésző volt azon esetek száma, amikor a magyarul érdeklődő fiatalokat másik, magyarul értő ügyintézőhöz küldték volna tovább. Kétségtelenül egyszerűbb volt „magyar segítséget” találni a tömb magyar településeken, és értelem-szerűen nehezebb a Vajdaság délebbi részein. Szintén látható különbség volt a helyi önkormányzati alapítású szervek és a köztársasági szervek helyi fiókintézeteinek, tagozatainak a hozzáállása között. Ez utóbbiakban ugyanis rendszerint a szerb nyelvre, mint az állam nyelvére történt utalás, azaz megkérdőjelezték a magyarul való kommunikáció jogszerűségét – utalva arra, hogy ezen intézmények központi székhelye nem az adott önkormányzathoz, hanem Belgrádhhoz tartozik. Ez még azokban az önkormányzatokban is előfordult, melyek területén nagyszámú magyar él. Komolyabb konfliktusról egyébként nem számoltak be a „nyelvrendőrök”, bár azt megjegyezték, hogy többször rosszálló nézés kísérte a magyar nyelvű köszönést.

Ezen intézmények gyakran éltek meg szerkezeti változásokat, névmódosításokat az elmúlt években, mely kihatással volt ezen intézmények névtábláira is. Az átalakulásokat ugyanis nem mindig kísérte a névtábla cseréje – különösen, ha a kisebbségi nyelvű feliratról van/volt szó. A Köztársasági Földmérő Intézet helyi ingatlan-nyilvántartási hivatalain új szerb nyelvű, de régi magyar nyelvű táblák találhatóak. Amellett, hogy a szerb nyelvű és magyar nyelvű szöveg nem egyezik meg, különbözik a táblák formája, anyaga, esetenként színe is. Pedig a nyelvhasználati törvény egyértelműen kimondja, hogy a nemzeti kisebbségi nyelvű szöveget a szerb nyelvű szöveg alatt vagy annak jobbra, ugyanolyan méretű, formájú betűkkel kell feltüntetni.³⁰ Például az Antalfalvi Szociális Központ tábláján a nemzeti kisebbségi nyelvű elnevezések a

³⁰ Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról, 7. cikk.

szerb nyelvű elnevezéstől kisebb betűtípussal jelennek meg, de itt jelentkezik az a probléma is, hogy a magyar névben a helységnevet szerbül, szerb helyesírás szerint írták ki (azaz nem Antalfalva, hanem Kovačica szerepel a táblán). Szintén Antalfalván fordul elő, hogy a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (és nem Munkaközvetítő Szolgálat, ahogyan az helytelenül olvasható) névtábláján nem Antalfalva, de nem is szerbül Kovačica, hanem egy nem létező helységnév, Kovacsica áll. Láthatóan egy szerv tábláján számtalan probléma, hiba fedezhető fel: a szerb elnevezés helytelen magyar nyelvű fordítása, a magyar helységnevek nem ismerete vagy öncélú átírása.

A nyugdíj- és rokkantbiztosító fiókintézeteiben, egyes bíróságokon több helyütt ékezeteket hagytak el vagy tévesen adtak hozzá, betűket cseréltek fel vagy hagytak el a nevekben: „bízósítási”, „köztársaság egészségügyi” (köztársasági helyett), „es”, „sociális”, „község”, „szabály-sértési”, „alapfóku”, „biroság”, stb. Emellett előfordul, hogy a szerb, illetve magyar nyelvű megnevezés egymástól teljesen eltérő, például a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat nagykikindai fiókintézetének magyar nyelvű tábláján Nagybecskerek neve szerepel.³¹

Habár a nyelv(rend)őrség feladata nem a nyelvhelyesség, hanem a jogszerűség ellenőrzése volt, a fotók későbbi vizsgálata során több, fent említett hibára is fény derült. A helyesírás és hibás fordítások mellett pontatlan, a magyar nyelv szellemének nem megfelelő fordítások is születtek: így lett az egészségházból egészségügyi otthon, polgármesterből községi elnök vagy a Köztársasági Földtani Intézetből Felmérési Intézet. Nem egyértelmű, hogy a törvény megköveteli-e a *helyes* kisebbségi nyelvhasználatot is, amikor a vizuális nyelvhasználatról van szó. Jelenleg egyedül a helységnevek vonatkozásában tartalmaz idevágó szabályt. Ebből kifolyólag pedig felmerül a kérdés, hogy akár az MNT, akár bármely más jogvédő szerv kérheti-e a nyelvileg hibás tábla cseréjét, és ha igen, milyen jogalapon.

³¹ Ez a hiba egyébként több településnél is előfordult, ami arra enged következtetni, hogy a táblák gyártásakor a gyártó egyszerűen sokszorosította a magyar nyelvű táblákat, nem figyelve arra, hogy azok nem felelnek meg a szerb nyelvű eredetinek.

A begyűjtött űrlapok vonatkozásában nem készült a fentiekhez hasonló nyelvhelyességi ellenőrzés, bár objektív okokból kisszámú nyomtatványt sikerült beszerezni a helyszíneken. Pozitívként emelték ki a „nyelvrendőrök”, hogy a legtöbb ügyfélfogadóban, ahol szabadon hozzáférhetőek voltak a formanyomtatványok, többnyelvűeket is találtak, bár általában külön kellett kérni azokat. Szintén nehézségekbe ütköztek a belső értesítések dokumentálásával, ugyanis több helyen a szűk terek, kamerák miatt nem volt lehetőség fényképezni. Általánosságban elmondható, hogy tapasztalataik szerint a papírra nyomtatott feliratok csak szerb nyelven olvashatóak, de azok a belső információs táblák, melyek az ügyfelek irodák közötti tájékozódását szolgálják, megtalálhatóak magyarul is.

Összegezve, a közmegegyezést végző szervezetekben tett látogatások tapasztalait elmondható, hogy bár több pozitív, a nyelvhasználati törvény rendelkezéseket tiszteletben tartó gyakorlattal találkozhatunk az észak-bácskai, magyar többségű önkormányzatok területén működő szervezetekben, egy-egy településen belül is különbségek mutatkoznak szervezetek és szervezetek között. Jelenleg nincs egyetlen olyan területe sem a hivatalos magyar nyelvhasználatnak, legyen az névtábla, belső információs rendszer, űrlap, amelyről elmondható a törvény teljes tiszteletben tartása. Negatív elmozdulás különösen a központi szervek, szervezetek helyi kirendeltségeiben tapasztalható.

A további feladatok

Komolytalanság volna azt állítani, hogy a nyelv(rend)őrség program majdnem egyéves lebonyolítása után eddig teljesen ismeretlen, a magyar nyelv hivatalos használata terén új információkhoz jutott volna a magyar közösség. Községekre lebontva azonban eddig egyetlen kutatás sem fogta össze a hivatalos nyelvhasználat ennyi aspektusát, különösen olyan módszerrel, amely nem mellőzi a sikeres kisebbségi nyelvhasználat egyik legfontosabb elemét, az emberi faktort sem. Újból bizonyítást nyert, hogy számos esetben a tájékozatlanság és tudatlanság a nyelvi jogsértések legfőbb oka, és hogy a már oly sokszor emlegetett

nemzetiségi részarányos foglalkoztatás több módon is hozzájárulhatna a zavartalanabb kisebbségi, esetünkben magyar nyelvű ügyintézéshez. Fontos elmondani, hogy a kutatás során a „nyelvrendőrök” nem foglalkoztak a többi, egyébként hivatalos használatban lévő nemzeti kisebbségi nyelvvel, és nem „intézkedtek” a helyszínen, ha jogsértést tapasztaltak. A helyzetfelmérés célja az volt, hogy minden önkormányzatot, illetve minden szervet azzal és oly módon fejlesszenek, támogassanak a jövőben, amire és ahogyan annak szüksége van a nemzeti kisebbségi jogérvényesítés szempontjából. Ezzel összhangban nyelvtanfolyamokat kell szervezni, ahol nincs vagy kevés a magyarul beszélő hivatalnok (a közsféra létszám-stopja miatt új munkaviszonyok létesítésére nem sok esély van), a tartományi pályázati támogatásokat azon intézmények részére kell biztosítani, amelyek az elmúlt években fejlődést mutattak ezen a téren, központi, országos szinten kell kezelni egyes problémákat, úgy is mint a központilag előkészített és nyomtatott, ezért csak szerb nyelven, cirillül hozzáférhető űrlapok kérdését, stb.

A Magyar Nemzeti Tanács honlapján jelenleg még előkészületi fázisban áll a Vajdasági Magyar Nyelvi Iroda, melyen, remélhetőleg, a program jegyzőkönyvei, fotói, az utazások során készült szubjektív beszámolók mellett, magyar nyelvű jogi dokumentumok is elérhetőek lesznek; de a honlapon szintén elérhető *Legyél te is nyelvrendőr!* felület is bizonyítja, nem csak egy rövid életű projektumról van szó, hanem a magyar közösség aktív bevonásáról és neveléséről a jövőben is, nyelvi jogtudatosságának fejlesztéséről, a jogsértések és az azok mentén kieszközölt változások folyamatos bemutatásáról.

MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGEK MŰLTJA ÉS JELENE

Gyetzai Mária

A menekültkérdés színe és fonákja: a szerbek betelepülése Magyarországra a kezdetektől az 1848–49-es felkelésig

Magyarországra a honfoglalás óta kisebb számban folyamatosan települtek be szerbek, tömeges bevándorlásukra azonban a balkáni török hódítások nyomán került sor. Szerbia elfoglalása után a magyar királyság megnyitotta határait a menekülők előtt. A legnagyobb mértékű beáramlás azonban egy meggondolatlanul indított hadjárat következménye volt, amelyre az akkori Habsburg uralkodó a magyar korona félreértelmezett jogán vállalkozott. A pravoszláv egyházfő vezetésével áttelepülő szerb családok magyarországi tartózkodását az udvar és a magyar alattvalók is ideiglenesnek vélték. Az uralkodótól jelentős kedvezményeket kaptak, s Bécs az „oszd meg és uralkodj” jól bevált elve alapján a legnagyobb számban a közvetlen fennhatósága alá tartozó határőrvidéken biztosított számukra új otthont. A magyar hatóságoktól való függetlenségük garantálta számára, hogy felhasználhatók legyenek a magyarok ellen. Ezzel az eszközzel az uralkodók éltek is, valahányszor csak szükségük volt rá, ám a hálájukat patikamérleggen mérték, gondosan ügyelve arra, hogy védecük ne kapjon vérszemet.

Minden kedvezmény és az itt elért viszonylagos jólét ellenére a magyarországi szerbek sohasem tekintették magukat a politikai nemzet részének. A magyar többségtől eltérő vallásuk, írásuk, valamint sajátos, bizánci típusú teokratikus berendezkedésük – a patriarcha nemcsak egyházi, de világi ügyekben is előljárójuk, politikai vezérük volt

– révén mintegy zárványként éltek a magyar társadalomban, az abba való beépülés szándéka nélkül. Több alkalommal megkísérelték az általuk lakott területet kihalásítani a magyar királyság területéből, és szerb vajdasággá nyilvánítani, tekintet nélkül arra, hogy az ott élők kétharmada magyar volt. A legtöbb vérontással járó kísérlet az 1848-49-es délvidéki szerb felkelés, amelyben komoly szerepet játszott az időközben kvázi függetlenné vált Szerbia is. Romantikus elképzelés volt Kossuth részéről, hogy a polgári szabadságjogok megadásával a magyarországi nemzetiségek megalégszenek. Az osztrák fennhatóság alóli megmenekedés után ugyanis nem voltak hajlandó a magyarok szupremáciáját elfogadni. A szerb törekvések azonban több lényeges pontban különböznek a többi magyarországi nemzetiségétől. A szerb „életér” kiterjesztésének vágya magyar területre sokkal régebbi keletű, kevésbé inspirálta a pánszlávizmus vagy a francia forradalom eszméi, amelyek döntő mértékben hatottak a XIX. századi magyar politikai gondolkodásra is. Ahogyan Kossuthék, a Habsburg uralkodók többsége is félreismerte a szerb törekvéseket. A XVIII. század közepétől tudomással bírtak arról, hogy a szerb egyházi vezetés legnagyobb ellenlábassal, az orosz cárral tart fenn közvetlen kapcsolatot, s ügynökei folyamatosan jelen vannak szerb alattvalóik között. 1848-ban azonban Bécs számára is hamar világos lett, hogy a magyarországi szerbek sokat hangoztatott udvarhússége nem egyéb képmutatásnál, valójában a Szerbiával való egyesülésre törekszenek. A nemzetközi helyzet ennek akkor nem kedvezett, csak az I. világháború után széttördelt Európában, a győztes nagyhatalmak segítségével került sor a szerb vajdaság tervének megvalósítására.

I. A szerb betelepülés kezdetei a magyar királyság területére

Egyes források szerint az Al-Dunánál már a honfoglalás körüli időkben szórányosan éltek szerb családok. Szent István korától intenzív kapcsolat volt a két állam között. III. Béla király Sztefan Nemanja, szerb nagyzsupánnal közösen szakította ki Nándorfehérvárat (ma: Belgrád), a bizánci birodalom testéből (1183). A várost Zsigmond magyar király

és német-római császár Sztefan Lazarevics, szerb despota¹ rendelkezésére bocsátotta, aki elsőként alakította ki székhelyét a Duna és a Száva összefolyásánál fekvő településen, amely ma is Szerbia fővárosa. A törökök által szorongatott szomszédját Magyarország támogatta. 1425-ben II. Murad hadjáratát magyar segítséggel sikerült visszaverni. Zsigmond kereszties hadjáratot tervezett az egyre agresszívabb politikát folytató szultán ellen, amit Sztefan Lazarevics támogott. Mivel a szerb despota gyermektelen volt, unokaöccse Brankovics György (Gyuragy Brankovics)² utódlásának elismerése fejében később (1426-ban, Tatán) lemondott Nándorfehérvár és Galambóc (*Golubac*) váráról. Ezekre Zsigmondnak nagy szüksége is volt, a török elleni hatékony védekezés érdekében. Szerbia a vesztes 1389-es rigómezei ütközet után török vazallus állam lett, így a despota a törökök oldalán vett részt a nikápolyi ütközetben, amelyben Zsigmond király nemzetközi segítséggel próbálta megállítani az oszmán hódítókat. Sztefan Lazarevics később Magyarországra költözött. Zsigmondtól nagy hűbértartásokat kapott³, szerte az országban, de főként Dél-Magyarország területén. Az ország főurai közé emelkedve bandériumot kellett felállítania, valószínűleg ennek örvén telepítette át szerbiai jobbágyságait magyarországi birtokaira⁴. A birtokok számát a despotai poszton őt váltó Brankovics tovább gyarapította. Az árulása foly-

¹ Ezt a Bizáncban a császár után legmagasabb rangot II. Joannész császártól kapta.

² 1429 és 1456 között szerb despota. Az oszmán birodalom és a Magyar Királyság között ingadozva próbálta megvédeni Szerbia viszonylagos önállóságát. Egyik leányát Cillei Ulrikhoz a másikat II. Murad szultánhoz adta feleségül.

³ Zsigmondnak szokása volt a birtokadományozás. Mivel sűrűn meggyűlt a baja a magyar rendekkel, ellensúlyozásukra igyekezett külföldi híveire, tanácsadóira támaszkodni. Jóllehet az ellenkezőjére vállalt kötelezettséget, nagy birtokokat adományozott nekik. Ezért uralkodása alatt lényegesen megváltozott a magyar várbirtok-szerkezetet.

⁴ A téma egyik kutatója, Hodinka Antal szerint (*Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda: Pécs, 1935) erre abból lehet következtetni, hogy a hajdan az ő birtokában volt Tokajban még 1565-ben is voltak saját ispánjuk alatt szolgáló szerbek. Hodinka ebben annak nyilvánvaló bizonyítékát látja, hogy a nem katonáskodó szerbség is saját külön hatóságának felügyelete alatt, a többségi magyarságtól elkülönülten élt.

tán súlyos vereséggel végződő második rigómezei csata után azonban mindet elvesztette.⁵

A dinasztikus házasságok is jártak szerb betelepüléssel⁶. Tömeges beáramlásukra azonban a XIV. század végén, a XV. század elején, az oszmán törökök balkáni hódításai nyomán került sor. Ebben az is közrejátszott, hogy Imre királytól kezdve⁷ a magyar uralkodók (pl. III. Béla vagy az Anjou királyok) viselték ezt a címet, jóllehet Szerbia királysággá válásával (1217) ennek a jogigénynek még az elvi lehetősége is megszűnt Magyarország uralkodója számára, Zsigmond is fenntartotta, mivel fontos volt, hogy ne kerüljünk tőszomszédságba a törökökkel. Később a Habsburg uralkodók erre a tulajdonképpen sohasem létezett alárendeltségi viszonyra hivatkozva, a magyar korona jogán viseltek hadat Szerbia felszabadítására.

II. A török hatalom és hadsereg szerepe a betelepülés felgyorsulásában

Amikor a középkori szerb állam az 1389-es rigómezei csata után elvesztette önállóságát, Magyarország a XV. században megnyitotta határait a menekülő szerbek előtt. A Magdics-féle *Diplomatarium Rackevien-*

⁵ Brankovics ragaszkodott a Szegei békéhez, amelyet a szultán csapatainak ázsiai lekötöttsége miatt kezdeményezett. I. Ulászló király azonban a pápának tett esküje miatt meg kellett, hogy támadja a törököket. A Várnánál elszenvedett katasztrofális vereség (1444) után hadvezére, Hunyadi János Kasztrióta György (Szkender bég), albán vezérrel szövetekezett a törökök ellen. Brankovics azonban elárulta vejének, a szultánnak a magyar hadak készülődését, így Hunyadinak még az albánokkal való egyesülés előtt kellett döntő ütközetbe bocsátkoznia a törökökkel. A második rigómezei csata (1448) a magyar sereg vereségével végződött, Brankovics Hunyadi Jánost is elfogatta. Csak nagy nehézségek árán sikerült elérni, hogy ne szolgáltatassa ki a szultánnak.

⁶ Így pl. 1100 k., amikor II. Vak Béla király szerb hercegnőt vett feleségül. Uroševics Jelena népes kísérete a Csepel sziget déli részén fekvő királyi birtokokon telepedett le.

⁷ Imre király (ur.: 1196-1204) a Bizáncból függetlenedő Szerbiát és Bulgáriát is uralma alá akarta vonni. 1202-es szerbiai hadjárata után felvette a Szerbia királya címet. Erre vonatkozó törekvésében a pápa is támogatta, mert Sztefan Nemanja tőle kért koronát, közben azonban fivére Száva (később Szent) már megszervezte a görögkeleti egyházat Szerbiában.

se⁸ már 1410-ből hoz okleveleket a szerbek beköltözéséről. A Dunán átkelve azonban elsősorban a déli megyékben telepedtek meg. Ezek, állítja Hodinka Antal⁹ egy pápai tizedjegyzékre hivatkozva, amely a XIV. század első felére érvényes állapotot tükrözi, hazánk legsűrűbben lakott megyéi voltak, s a lakosságnak akkor még színmagyarnak kellett lennie. A XVI. század végére azonban a magyarság már igen nagymértékben megfogyatkozhatott, nemcsak itt, hanem a Duna-Tisza közén, a Tiszántúllal, az Alföldön és Erdélyben is. Hodinka erre abból következtet, hogy Jován, a fekete cár¹⁰, aki fénykorában mintegy 15 ezer szerb fegyveresnek parancsolt, olyan jelentős szerepet játszott a Mohács után kialakult hatalmi vákuumban, hogy még a magyar trónra pályázó Habsburg Ferdinánd¹¹ is versengett a kegyeiért, hogy eltántorítsa Szapolyai János támogatásától. Amikor, tehát, a Habsburg-ház Magyarország trónjára került, a déli megyék lakosságának kicserélődése már javában folyt.

Ennek magyarázata azonban ekkor még nem kizárólag a szerb menekültek nagy számában keresendő, sőt, sokkal inkább a török megszálló csapatok összetételében. Az oszmán hadseregben ugyanis sok volt a balkáni, ill. délszláv katona. Eleinte a hadifoglyokból biztosították a hadsereg utánpótlását. A nagy hódító hadjáratokhoz, és az elfoglalt területek megszállásához azonban ez már nem volt elegendő, ezért más

⁸ Magdics István: *Diplomatarium Raczeviense – Ráczevei Okmánytár*. Vörösmarty nyomda: Székesfehérvár, 1888.

⁹ Hodinka, 1935, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei... i.m. 9–10.

¹⁰ Szerbül *Jovan Nenad* vagy *Crni Jovan*. Előéletéről semmi sem ismert. A vesztes mohácsi csata, a király halála és a török csapatok átmeneti visszavonulása után szerb martalócok élén megszerezte a hatalmat a ma Vajdaságnak nevezett Délvidék egy része fölött, szerb cárrá és bizánci császárrá kiáltotta ki magát. Először Szapolyai majd Ferdinánd mellé állt a magyar trónért folytatott harcban. A magára találó magyar hadsereg azonban döntő vereséget mért rá. Szabadka központjában álló emlékművére ezt írták: „*Tvoja je miszao pobedila*.” (Az elgondoláson győzedelmeskedett.)

¹¹ I. Ferdinánd (ur.: 1526-1564) A mohácsi csatában elesett sógora, II. Lajos utódjaként, 1526 decemberében magyar királlyá választották. Uralkodása kezdetétől fogva harcolt az egy hónappal korábban a magyar rendek jelentős része által királlyá koronázott I. (Szapolyai) János ellen. 1538-ban, a Váradi békében kiegyezett I. Jánossal, de a szerződés végrehajtására nem került sor, mert a két király által uralt területet nem lehetett szétválasztani, és a főurak továbbra is hol egyik, hol a másik király pártjára álltak.

forrást kellett találni. A győztes hadjárat után a meghódított területen berendezkedő oszmán csapatok tagjainak jelentékeny hányada a szerbek és a bosnyákok közül került ki. Ennek egyik oka az, hogy a Balkánon a törökök rendszeresen szedték az ún. gyerekadót (*devşirme*)¹². Egy-egy vidéken kb. 3 évente összeszedték a tizenéves fiúgyermek legjavát. Nemcsak a hadsereg utánpótlására használták fel őket, hanem egyéni képességeiktől függően polgári, államigazgatási pályákra is képeztek ki közülük. A képzés során elsajátították a török nyelvet, de életkoruknál fogva már nem felejtették el az anyanyelvüket sem. Annál is inkább, mert egymás között továbbra is azt használták, s az otthon maradtakkal sem szakadt meg a kapcsolatuk teljesen. Sokan közülük igen magas pozíciókba kerültek a török hadi, ill. államgépezetben.¹³ Általánosságban elmondható, hogy a Balkán, de különösen Szerbia (1459), Bosznia (1463) és Hercegovina (1482) meghódítása után, mire a török hadak Magyarország ellen indultak az oszmán birodalom európai része döntően a délszlávok és a görögök irányítása alá került. Ennek a helyzetnek a kialakulását az is elősegítette, hogy a meghódított területek keresztény lakosságának nem sok megélhetési forrása volt, ezért alkalmazkodtak az új helyzethez, és próbáltak katonáskodásból megélni. Különösen jellemző volt a szerbekre, hogy martalócnak¹⁴ álltak, mert az rendszeres jövedelmet és adómentességet biztosított számukra. A martalócok többsége a XVI. században Magyarország területén nemcsak alsó, de magasabb, parancsnoki szinteken is szerb volt. Jóllehet szerepük a török megszállásban nincs kellőképpen feltárva, a fennmaradt források alapján úgy tűnik, hogy elsősorban a Duna-Száva vonalától északra, többnyire a végvárakban teljesítettek szolgálatot, s a török hadsereg kötelékében igen mélyen behatoltak magyar területre¹⁵. Mivel az ő számukra nem

¹² Magyarországon ezt nem vezették be.

¹³ Ld.: Vukicsevics, Milenko M.: *Znameniti Srbi muslimani*. Szrpszka knjizseva zadruha: Beograd, 1906.

¹⁴ Bizánci eredetű szó, jelentése „őr”. Később a balkáni, keresztény származású katona megnevezése volt az oszmán hadseregben. A magyar végvárakban igen sokan voltak, szinte csak a zsákmányért harcoltak. Innen a szó jelentésének módosulása: rabló, útonálló.

¹⁵ Esztergomban pl. 1543-ban 1058 fő volt a létszámuk.

volt kötelező az iszlám vallás felvétele, megállapítható, hogy a török haderőnek volt, egy jelentős, nem muszlim (döntően szerb) része.

A hadseregben való térhódításával párhuzamosan a szerbségnek az állami hivatalokban is egyre nagyobb volt a szerepe. Ennek következtében nemcsak a hadseregben, hanem az államigazgatásban is polgárjogot nyert a szerb nyelv és a cirillírás. A fényes porta és pl. Magyarország, Oláhország, Velence és Ragusa közötti levelezés esetenként szerbül folyt.¹⁶ Nagy Szulejmán 46 éves uralkodása alatt a török birodalom területe óriási mértékben megnőtt, s ekkor vált az európai politika aktív részesévé. A külső hatalmakkal való kapcsolattartás érdekében sok tolmácsra volt szükség, közöttük sok szerb is akadt. Feljegyezték pl., hogy 1562-ben a magyar király és a török szultán béketárgyalásain Nagy Szulejmán követei szláv (több mint valószínű, hogy szerb) nyelven adták elő mondanivalójukat¹⁷ A magas állami hivatalba emelkedett szerbek kötelezően áttértek a muszlim hitre, a családjuk azonban keresztény, pravoszláv maradt. Hazalátogatásaik révén fenntartották a családi köteleket, s mintegy összekötő kapocs voltak a szerb nép és a török hatalom között. Hogy ennek mekkora jelentősége volt, azt jól példázza a szerb pravoszláv egyház központja, az ipeki (szerbül: Peć, ma: Pejë, Koszovó) patriarchátus újbóli felállítása, amiben élen járt a muszlim hitre tért s a legmagasabb, nagyvezíri rangot elért Szokolli Mehmed (Mehmed Szokolovics) pasa. Ő eszközölte ki Nagy Szulejmánnál a patriarchátus visszaállítását, s testvérét, az Athosz-hegyi szerb kolostor, a Hilendar igumánját nevezette ki a patriarchai posztra. A későbbi patriarchák rokoni kötődéseiről is maradtak fenn híradások. Ezekre a kapcsolatokra annál is inkább szükség volt, mert állami támogatás nélkül az egyházi szervezet nem tudott volna a hódoltság alatt évszázadokig fennmaradni. A középkori szerb állam szerepét tulajdonképpen a magas rangú tisztviselőkhöz fűződő rokoni szálak vették át a török államigazgatásban. A későbbi évszázadokban ezek a kapcsolatok némileg lazultak ugyan, az

¹⁶ Ezekből közöl: Ivics, Aleksza: Neue cyrillische Urkunden aus den Archiven. In: *Archiv für slavische Philologie*, 30. k. Weidmann Verlag: Berlin 1909. 205-214.

¹⁷ László Hadrovics: *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*. Nakladni zavod Globus: Zagreb, 2000. 41.

egyház azonban akkorra már elérte azokat a kiváltságokat, amelyekért harcolt, mint pl. a szabad patriarcha-választást, függetlenítette magát a konstantinápolyi patriarchától és az ohridai (ma: Ohrid, Macedónia) érsekségtől, s kialakította saját szervezetét.

III. A szerb pravoszláv egyház, ill. patriarchátus szerepe és jelentősége

Az ipeki patriarchátus, amellett, hogy török segítséggel sikerült megszabadulnia az ohridai és a konstantinápolyi főhatóságtól, más természetű segítséget is kapott a portától. Így pl. török fegyveresek segítették a pátriárkát és megbízottait az egyházi adó behajtásában¹⁸ Egyes források arról számoltak be, hogy az adóbehajtásnál erőszakot is alkalmaztak, különösen a katolikus, de olykor a pravoszláv lakosság körében is. 1614-ben a boszniai ferences atyák levelet juttattak el a szultánhoz, amelyben felpanaszolták, hogy a szerb pravoszláv metropolita zaklatja a katolikus püspököt és a híveket. Hasonló panaszok érkeztek bolgár területről is. Bár a jelen tanulmánynak nem ez a fő tárgya, a fentiek megemlítése mégsem érdektelen, mert a katolikus többséggel szemben a magyarországi szerb felkelők a XIX. században is hasonlóan agresszív magatartást tanúsítottak.¹⁹ A török hódoltsági területen a szerb pravoszláv egyház kihasználta azt a helyzetet, hogy az állam által elismert egyház volt, míg a katolikus inkább csak megtűrt. A katolikusok alávetettségét világosan megfogalmazza IV. az Arzén pátriárka által 1731-ben kibocsátott *berât*²⁰. A katolikusok ezt sérelmezték, és a szerb pravoszláv egyház túlkapásai (főleg az

¹⁸ Erre vonatkozóan a következő idézet közli egy XVI. századi olasz szövegből Ilarion Ruvarac *O pečim patrijarsima od Makarija do Arsenija III 1557-1690. c. művében* (Zadar, 1888): „*Pech – sedia patriarcale de calogeri di rito serviano e greco dove resiede il patriarcha Giovanni, con gran pompa guardato e custodito Turchi Gianiceri dalla Porta di Constantinopoli et da lui mantenuti a proviggione in sontuosissimo pallagio...*”

¹⁹ A Délvidéken a XX. század háborús eseményei során is a katolikus templomok, ill. a papság volt a szerb támadások egyik fő célpontja.

²⁰ Török szó, jelentése [szultáni] adománylevél. A szóban forgó dokumentum kimondja, hogy a boszniai katolikusok az ipeki pravoszláv patriarchának vannak alárendelve.

adóbehajtás terén) ellen sűrűn tiltakoztak a török hatóságoknál. A szerb egyház azonban – részben a már említett okokból – szorosan összefonódott az államhatalommal, amely az egyházi igazgatáson messze túlmenő jogosítványokkal ruházta fel, pl. a törvénykezés, és – a számára biztosított fegyveres alakulatok révén – az adóbehajtás, rendfenntartás terén. Ezek a jogosítványok politikai tényezővé tették, minek következtében az ipeki patriarchátus egyfajta, a világi szerb államot helyettesítő teokratikus állammá vált, a fölérendelt oszmán államhatalmon belül. A patriarcha és a papság nem csupán a szerb nép lelki gondozójának, hanem uralkodójának és mintegy a szultán helytartójának, vagyis az államhatalom képviselőjének is tekintette magát. Erre számos fennmaradt írásos emlék utal, amelyekben a patriarcha székhelyét, [ipeki] szerb trónként említik.²¹

A szerb pravoszláv egyház automatikusan szerbnek tekintette mindazokat a területeket, amelyeken szerbek éltek. Így olyanokra is kiterjesztette a szerb megnevezést, ill. identitást, amelyek egyáltalán nem voltak a szerb állam részei, s a lakosságuk túlnyomó többsége sem volt szerb. A patriarcha joghatósága alá Üskübtől (ma: Skopje, Macedónia) Budáig, Komáromig hatalmas terület tartozott. „Birodalmának” kiterjedésével, hatalmával maga is tisztában volt, sőt, megpróbálta még tovább növelni. Ezt tükrözik a titulussai is: mint pl. „minden szerb földek patriarchája”, „szerbek, bolgárok és más földek patriarchája”. Az utóbbiak alatt többnyire Boszniát és Hercegovinát értették, de ennél tágabban is értelmezték. A szerbek és bolgárok mellett gyakran szerepel még „a tengermelléki földek”, a „nyugati részek” kitétel is. A „tengermelléki földek” alatt Dalmáciát értették, a szintén gyakran felbukkanó „északi földek” megnevezés alatt pedig egyértelműen a Dunától északra fekvő, magyarországi területeket. Ezt a földrajzi bontást később, nemes egyszerűséggel, a „négy égtáj” váltotta fel.

Oroszországi adománygyűjtő útjaikon a szerb szerzetesek következetesen „szerb földnek” nevezték Dél-Magyarországot. Megjegyzendő azonban, hogy ez a gondolkodás nem kimondottan a török hódoltság

²¹ Ezekből Ljubomir Sztojanovics közöl *Sztari szrpszki zapiszi i natpiszi, I-VI. c. gyűjteményében* (Szrpszka kraljevszka akademija: Sremski Karlovci, 1926).

alatt jött szokásba. Megfigyelhető volt már Dusan cár hódításai idején is. Nagyobb jelentőségre azonban a szerb nép szétszóratása idején tett szert, amikor a legkülönbözőbb többségi lakosságú területeken élő pravoszláv hívekre is kiterjedt a patriarcha egyházi fennhatósága, s a patriarchátus ismételt felállítása után ez a felfogás elterjedt az egész szerb népesség körében. A hívek nem sokat értettek a határokhöz²² és egyéb közjogi kérdésekhez, ezért fenntartás nélkül elfogadták a szerb földeknek az egyház által képviselt kiterjesztését. Végére kialakult az a homályos, de mély meggyőződés, hogy azok a területek, ahol szerbek élnek, egy nagy egyesült Szerbia részét képezik. A szerbség későbbi nemzeti fejlődése, és a szomszédaihoz való viszonya szempontjából oly fontos „Nagy-Szerbia” ideája, tehát, végső soron a szerb pravoszláv egyház tevékenységéből eredeztethető.

IV. A pravoszláv egyház „külpolitikája”

A szerb pravoszláv egyház, az oszmán birodalmon belüli viszonylag kedvező helyzete ellenére folyamatosan kereste a török járom alól való felszabadulás lehetőségét. Tájékozódása, ha úgy tetszik, külpolitikája elsősorban Oroszország, a török birodalom legnagyobb ellenlábasa felé fordult. A szerb-orosz kapcsolatok a középkori szerb kultúra virágzása idején magas szintet értek el. Az önálló szerb állam megszűnte után elsősorban anyagi szintre terelődtek. A szerb egyház, saját állam híján, Oroszországban látta legfőbb támaszát. Szerb szerzetesek gyakran kaptak engedélyt Oroszországbeli adománygyűjtésre, bár ilyen irányú kéréseiket orosz részről nem mindig teljesítették, vagyis a szerb kapcsolatokat elég pragmatikusan kezelték. Az orosz orientáció magától értendő volt, hisz Bizánc helyét a keleti kereszténységben Moszkva vette át. Mélyen gyökerező hagyományokon alapult, s éppen ezért fölötte állt

²² A „szerb föld” megnevezés „átkelt” nemcsak a Dunán, hanem a Száva folyón is. Az akkor már jelentős szerb lakosságnak otthont adó Szerémség mellett, az attól nyugatabbra fekvő Közép- és Nyugat-Szlavónia bizonyos részeit (Pozsega és Körös, ma: Križevci, Horvátország) is magában foglalta.

és áll ma is a pillanatnyi helyzet által megkövetelt kompromisszumoknak, míg a többi kapcsolat – pl. Velencével, a pápával vagy a Habsburg birodalommal – nem. Ennek megfelelően az utóbbiak oszcilláltak, és rendszerint rövid életűek voltak. Az orosz cárt a papság példája nyomán a szerb nép is saját uralkodójának tekintette, ugyanakkor a török kiűzésének erős vágya és az orosz segítség időnkénti elmaradása vagy akadozása arra ösztönözte a patriarchát, hogy nemcsak az orosz, de minden törökellenes hadjáratban Szerbia felszabadításának lehetőségét lássa. Az orosz cárok Nagy Pétertől kezdve iparkodtak a moszkvai patriarchátus egyházi tekintélyéből politikai tőkét kovácsolni. 1683-as török vereség, amelyet Kara Musztafa Bécsnél elszenvedett, megmutatta, a törökök már nem verhetetlenek. Kiszorításuk Európából azonban még sokáig tartott. E célból XI. Ince pápa létrehozta a Szent Ligát (1684), amelyhez a Habsburgok, Lengyelország és Velence tartoztak. A szerződő felek megállapodtak, hogy egyidejűleg több fronton támadást indítanak a törökök ellen. Oroszország 1686-ban csatlakozott, s a rákövetkező évben megtámadta a Krími Tatór Kánságot, rákényszerítve a portát, hogy csapatokat küldjön vazallusa védelmére. A törökök lekötöttsége a Krímben hozzásegítette a Habsburgokat, hogy nagy győzelmeket arassanak. egészen Vidinig sikerült előrenyomulniuk, felszabadították a török által megszállt magyar területek nagy részét és Szerbiát is.

A sorozatos vereségek rákényszerítették a törököket, hogy egy jó képességű hadvezér kinevezésével elejét vegyék a további veszteségeknek. Köprülü Fazil Musztafa 1689-ben foglalta el a nagyvezíri posztot, s belső konszolidációval próbálta meg a katonai kudarccokat kivédeni. Igyekezetét siker koronázta. Meg tudta állítani a Habsburgokat, bár ez részben annak is köszönhető, hogy XIV. Lajos, francia királyt aggodalommal töltötték el a Habsburg győzelmek, s olyképpen sietett a vele szövetséges török porta segítségére, hogy a törökökkel küzdő osztrákok hátában támadást indított Pfalz tartomány ellen. (1688). A Habsburgoknak el kellett vonniuk erőik egy részét a Balkánról. Ennek, valamint a kiváló hadvezér, Enea Silvio Piccolomini váratlan halálának következtében, ill. az amúgy is rossz felszereltség és utánpótlás miatt a császári csapatok meghátrálásra kényszerültek. A törököknek sikerült visszaszerezniük a felszabadított területek nagy részét, csak a Bánság és Szlavónia

maradt Habsburg fennhatóság alatt. Hodinka Antal korábban már idézett munkájában utal Bádeni Lajos őrgróf, a császári hadak fővezére által 1690. február 6-án előterjesztett haditervre²³, amelyben a császári csapatok visszavonását indítványozta, a Duna-Száva vonalán inneni, magyar területre. Sőt, a fővezér már a hadjárat megkezdését is ellenezte, mondván, hogy még Magyarország területének felszabadítása sincs befejezve, a hadsereg ellátása akadozik, s még rosszabb lesz a helyzet, ha a Dunán átlépve idegen területen fog hadakozni.

V. A Habsburg császár felhívása a szerbekhez és más balkáni népekhez

A császár nem hallgatott fővezérére, inkább engedett Toma Raspassani, az üskübi katolikus érsekség vikáriusa javaslatának, miszerint a császár intézzen felhívást az albánokhoz és a szerbekhez, keljenek fel a szultáni hatalom ellen. Szólítsa fel Csarnojevics Arzén patriarchát, hívja hadba az albánokat és a szerbeket. Cserébe ígérje meg, hogy biztosítja számukra a vallásszabadságot. I. Lipót (ur.: 1657-1705) császár már 1690. április 6-án közzé tette felhívását a balkáni népekhez. Arra hivatkozva, hogy neki, mint magyar királynak ezek a népek alá vannak rendelve, felszólította Albánia, Szerbia, Moesia²⁴, Bulgária, Szilisztria²⁵, Illíria²⁶, Macedónia és Raska²⁷ népét, hogy csatlakozzanak a császári csapatokhoz, amelyek rövidesen meg fognak érkezni. A török kiűzésért cserébe vallásszabadságot, szabad vajdaválasztást és adómentességet ígért. Felszólította azonban ezeket a népeket, hogy őseik földjén maradván segít-

²³ Hodinka, 1935, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei... i.m. 25.

²⁴ Az ókorban római provincia a Duna alsó szakaszának jobb partján, a Száva, a Drina és a Fekete tenger között. A mai Szerbia, Észak-Bulgária és Dobruzsza területén.

²⁵ Bolgár terület a Duna jobb partján.

²⁶ A Balkán félsziget nyugati részének ókori megnevezése.

²⁷ Szerbia középkori megnevezése.

sék a császári csapatokat.²⁸ Ennek a felhívásnak azon szerb értelmezése, miszerint Lipót magyarországi beköltözésre hívta fel a szerbeket, későbbi keletű és minden alapot nélkülöz. Ezzel egyidejűleg Lipót – ugyancsak Raspassani javaslatára – levelet küldött Csarnojevics Arzén patriarchának is. Ebben méltatta a patriarchának a török kiűzése érdekében tett erőfeszítéseit, és megígérte, hogy a hadjárat sikertelensége esetén a felkelők esetében kegyet fog gyakorolni. A császár ugyanabban az évben még két felhívást intézett a balkáni népekhez. Az április 26-án keletkezettben a macedón lakosságot vette védelmébe, a május 31-eiben pedig Albánia, Bulgária, Macedónia és Szerbia lakosságának megengedte, hogy császári zászló alatt harcoljanak a törökök ellen. Olyan, a szerbeknek szóló konfesszionális és politikai engedményekről, amelyekre később a Magyarországra beköltözött szerbek hivatkoztak, egyikben sem volt szó.

A felhívások közül egyik sem hozta meg a kívánt eredményt. Az albánokkal és a szerbekkel megerősített császári csapatoknak sem sikerült megállítani a török előrenyomulást. Végül elveszítették a korábban felszabadított területeket, és kénytelenek voltak a Duna innenső partjára visszavonulni. Ez a fejlemény – függetlenül a török oldalon végbement változásoktól – várható volt, a fentebb már említett okokból: a császári csapatok sem élelemmel, sem felszereléssel, sem fegyverrel, sem lőszerrel nem voltak kellőképpen ellátva. Bécsben a hadjáratot szorgalmazók Magyarország Szerbiára és Boszniára²⁹ vonatkozó, jogos igényére hivatkozva sürgették a harc folytatását. Akadtak azonban még merészebb elképzelések is, mint pl. gróf Johann Quentin, Jörger titkos

²⁸ Az eredeti szöveg vonatkozó helye: „*lares vestros culturamque agrorum vestrorum non deserite*”. Több szerb történész a „*non*” szócskát kihagyva fordította le a szöveget, Ilarion Ruvarac „*O peckim patrijarsima*” c. átfogó munkájában rámutatott, hogy ez a torzítás semmivel sem menthető. Az eredeti dokumentum fotókópiáját Jánossy Dénes (Dionys Jánossy) hozta nyilvánosságra (Die Territorialfrage der serbischen Woiwodschafft in Ungarn. *Jahrbuch des Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*, 1933), amelyből egyértelműen kiderül, hogy Lipót otthon maradásra biztatta a fegyverbe hívott népeket.

²⁹ Ulrich Kinsky, cseh kancellár 1689-ben azt ajánlotta Lipót császárnak, Bosznia elhódításával a töröktől akadályozza meg a velencei kereskedők terjeszkedését. A cél, tehát, nem annyira a kereszteni lakosság sorsa feletti aggodalom, hanem a velencei kereskedők távvaltartása volt.

tanácsosé, aki Konstantinápoly bevételét és az egyházegyesítést vizionálta egy tervezetében³⁰. Magyarországnak sokkal fontosabb lett volna a déli megyék teljes felszabadítása. Hodinka Antal úgy fogalmaz: „... nagyhatalmi délibábot kergettek [Bécsben], amelyért roppant nagy árat fizettek, emberéletben, pénzben, hadi felszerelésben”.³¹ Amint később kiderült Magyarország még nagyobb árat fizetett, területben.

VI. A szerb lakosság menekülése Csarnojevics Arzén patriarcha vezetésével és I. Lipót kiváltságlevellei

A török előrenyomulást csak szporadikus albán és szerb akciók zavarták meg. A visszavonuló császári csapatokkal útra kelt az ipeki patriarcha, magával víve két alárendelt püspökét, valamint jelentős számú szerb és albán lakost, akik féltek a török bosszújától. Egyébként az új nagyvezír általános amnesztiát hirdetett, miszerint a háború alatt a másik fél területére elmenekültek bántatlanul visszatérhetnek eredeti lakóhelyükre. Ezt több békeszerződésben is megerősítette, így az 1739-es belgrádi békében és a későbbi, 1791-es, szisztovói békeokmányban is. A Csarnojevics Arzén vezetésével Magyarországra menekült szerbek azonban nem tértek vissza hazájukba. Számukról ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre. Maga a patriarcha 40 ezer családról beszélt, de találkozhatunk ennél nagyobb és kisebb számmal is. Az áttelepültek száma nagy valószínűség szerint 60 és 100 ezer fő között lehetett³². A szerb exodus első állomása 1690 tavaszán Belgrád volt. Itt a patriarcha, két magával hozott püspöke, a belgrádi metropolita és több más egyházi vezető közreműködésével megfogalmazták követeléseiket, amelyeket a szövegezésben is főszerepet játszó Iszajja Dja-

³⁰ Jörger, Johann Quentin: Gutachten über die Frage ob der Kayser den Krieg weder die Türken vortsetzen oder Frieden machen solle. 1690. nov.1. In: *Selecta Scripta Illustria* II. k. Lanckisch: Leipzig, 1723. 94–96.

³¹ Hodinka, 1935, Ami a karlócai békekötésből kimaradt és következményei... i.m. 18.

³² Bádeni Lajos őgróf jelentéseiből kiviláglik, hogy maga is telepített szerbeket, Szlavóniába, a Duna mentén a határ őrzésére, ill. a török hódoltság alatt kiürült terület újbóli benépesítésére. Ennek Lipót császár is örült, mert a pusztá földből a kincstárnak semmi haszna nem származott.

kovics, Borosjenő (ma: Banaterra, Románia) frissen kinevezett püspöke vitt fel Bécsbe. Jóllehet erre később másként emlékeztek szerb körökben, a petíció teljes mértékben az egyházi autonómia keretei között maradt, szó sem volt benne politikai önrendelkezésről, vajdaválasztásról³³. A követeléseket az alábbi pontokba szedték:

- A szerb pravoszláv egyház függetlensége fennmarad, a vallásgyakorlás szabad. A pravoszlávok körében továbbra is megengedett lesz a régi naptár használata. Semmilyen idegen származású, más vallású és más anyanyelvű személy nem avatkozhat bele a szerbek ügyeibe.
- A szerb közösség autonóm lesz. Ez azt jelenti, hogy saját, szerb érseke lesz, szerb [anya]nyelvű és a görög rítusú, akit az egyházi és világi tagokból álló gyűlés választ meg. A szerb pravoszláv egyháznak nem lehet idegen származású, [anya]nyelvű és vallású érseke.
- Az érseknek hatalmában áll, hogy püspököket, papokat szenteljen fel, templomokat emeljen ott, ahol erre szükség mutatkozik, azok szerint az ősi törvények és szokások szerint, ahogyan azt az egykori szerb királyok engedélyezték. Ezek a jogok az alábbi területeken lesznek érvényben: Szerbiában, Bulgáriában, Jusztinianiában (*Justiniana prima*, vagyis az ohridai érsekség területén), Dalmáciában, Boszniában, Illíriában (meghatározatlan értelemben), Hercegovinában, Montenegróban, Horvátországban, Magyarországon, a Szerémségben, Janopoliában [Borosjenő, Bánság], vagyis minden olyan területen, ahol szerbek élnek, akkor és a jövőben. Mindezekben a területeken az érseknek joga lesz papokat és templomokat felszentelni.
- Az egyházi személyek mentesülnek minden adófizetéstől, és katonai beszállásolási kötelezettségtől. Csakis maga a császár,

³³ .Ivics, Aleksza: *Isztorija srzba u Vojvodini* (Matica szrpszka: Novi Sad, 1929) c. munkájában azt fejtegeti, hogy ezek a követelések azért voltak kizárólag egyházi jellegűek, mert egyházi vezetők állították össze a petíciót. Ez az érvelés azonban nem állja meg a helyét, hiszen, mint láttuk, a szerb pravoszláv egyház világi irányító funkciókat is ellátott, a megszűnt középkori szerb államot helyettesítve, egyedül volt képes megjeleníteni az egész közösség érdekeit.

személyesen rendelheti el valamely egyházi személy szabadságtól való megfosztását. Laikusok nem avatkozhatnak bele az egyház ügyeibe. Ha egyházi személyek valamely törvénybe ütköző tettet követnek el, az érsek és a püspökök ítéleznek fölötte, az egyházi törvények szerint.

- Az uralkodó visszaadja a pravoszláv egyháznak a törökök által elkobzott javait.
- Az érsek és a püspökök minden akadályoztatás nélkül végezhetik a „*canonica visitatio*”-t [egyházlátogatást].³⁴

A fenti jogokért cserébe a petíció benyújtói ünnepélyes fogadalmat tettek, hogy utolsó csepp vérükig a császár hű szolgálói lesznek.³⁵

Erre válaszul bocsátotta ki Lipót császár 1690. augusztus 21-én a maga diplomáját, amelyben pontosan követte, gyakorlatilag pontról pontra elfogadta a szerb követeléseket. Külön kiemelte, hogy a magyar királyok által korábban megadott jogokkal (!) összhangban teszi ezt. Ezzel bizonyára a szerbek fölötti uralom jogfolytonosságát kívánta hangsúlyozni. Ilyen jogfolytonosság azonban, mint láttuk, nem állt fenn, és az általa biztosított jogoknak semmi közük sem azokhoz, amelyeket Hunyadi Mátyás és II. László adtak XV. század vége felé a szerbeknek.

Jóllehet ez az okmány nem sokban különbözik a török hatalom, valamint a görög és a szerb egyházi vezetés közötti viszonyt szabályozó „*berât*”- októl, szultáni adománylevelektől (azzal a különbséggel, hogy konkrétan fogalmazza meg a szerb vallási közösség jogait), Csarnojevics mégis arra sarkallta, hogy kitörjön a török vazallus szerepéből, s a Habsburgok fennhatósága alá helyezkedjen. I. Lipót ezt a törekvést méltányolva bocsátotta ki 1690. augusztus 21-i diplomáját, amelyben a Balkánon szokásos egyházi autonómia keretein belül adott jogokat a szerb egyháznak. A magyar kancellárián keresztül kibocsátott oklevelek közül a legjelentősebb az 1691. augusztus 20-ai keltezésű. Ebben a császár további engedményeket tett a szerb egyháznak, mert nemcsak egyházi, hanem világi értelemben is elismerte az egyházfő, a patriar-

³⁴ Szubotics, Kamenko: Ugovori izmedju Leopolda I i szrpszkog naroda. *Letopisz Matice szrpszke*, 184. k. Újvidék: 1895. 8–9.

³⁵ Ibid. p. 6.

cha fennhatóságát a szerbek fölött³⁶. A Habsburg uralkodó nagylelkűsége valószínűleg abban leli magyarázatát, hogy a török Európából való kiűzésében még mindig erősen számított a szerbekre. Abban is bízott, visszatérnek majd elhagyott otthonaikba, ha sikerül azokat felszabadítani a török elnyomás alól. Az addig várhatóan eltelt időben pedig kézenfekvőnek látszott, hogy a patriarcha, mint egyházfő, biztosítsa a neki alárendelt egyházi szervezet és a nép egységét. Ezen a ponton találkozott az udvar, ma úgy mondanánk „katonapolitikai” elképzelései és a szerb egyház világi, politikai vezető szerepre vonatkozó igénye. A sikertelen hadjárat azonban bebizonyította, hogy a Habsburg birodalom – legalábbis az idő tájt – nem képes a Duna-Száva vonalán túli terjeszkedésre, egyben azt is, hogy a törökök akciórádiusza sem terjed ki a Dunától északra fekvő területekre. Az 1699-ben kötött Karlócai béke³⁷, tehát, hosszú időre meghúzta a határokat, s nem kerülhetett sor arra, hogy a szerbek visszaköltözzenek eredeti lakóhelyükre, kiváltságaikat azonban, amelyek a magyar jogtól szinte teljesen idegenek voltak, megtarthatták. A nyugat-európai politikai és egyházi jogrendbe egy alapvetően feudális, teokratikus elveken nyugvó bizánci, a török politikai rendhez idomított rendszert hoztak, aminek révén zárványként fennmaradtak a többségi magyar közegben. Az első látásra tisztán egyházi szerb autonómia hamarosan politikai jelleget öltött. Minden Magyarországon élő pravoszláv hitű emberre vonatkozott, a Csarnojevics vezetésével érkezettek mellett a korábban megtelepültekre is, akik eltérő vallásuk miatt nem integrálódtak a többségi magyar közegbe. A szerb pravoszláv egyház most mindnyájukat egy politikai blokkba fogta össze. Ennek következtében a XVIII. századtól folyó magyarországi szerb

³⁶ Mansi, Giovanni Domenico: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio... continuata.. curantibus J.B.Martin et L.Petit.* Tomus Trigesimus Nonus. Expensis Huberti Welter, Bibliopolae: Parisiis, MDCCCXVII. 510.: „*Denique ut omnes ab archiepiscopo tanquam capite suo ecclesiastico, tam in spiritualibus quam secularibus dependeant. clementissime volumus et iubemus.*”

³⁷ Bécs számára igen előnyös béke volt. Magyarország számára is az lehetett volna, a töröktől felszabadított részeit azonban nem kapta vissza, az ezekre a területekre vonatkozó jogait mellőzték. Azokon osztrák katonai határőrvidéket létesítettek, amelyeket közvetlenül Bécs igazgatása alá rendelték. Valószínűleg azért, hogy a tiltakozást elkerüljék képviselőjét sem hívták meg, holott ezt a törvényt előírta.

autonómiaharc már kimondottan politikai jellegű volt, élén folyamatosan a szerb egyház állt.

A Szerbiából való elmenekülés komoly változásokat idézett elő magában a szerb pravoszláv egyházban is. Ezeknek eredményeképpen Karlóca szerepe nagymértékben megnőtt; annak dacára is, hogy Csar-nojevics Arzén utódai, a katolikus egyház ellenkezése folytán nem viselhették a patriarchai címet, érsekké „fokozták le” őket, akiket az uralkodó erősített meg hivatalukban, továbbá, hogy – a bécsi udvar rosszallása ellenére – továbbra is fennmaradt a jogi kapcsolat az ipeki patriarchátussal. A törökök még Csar-nojevics életében beültették utódját a patriarchai székre. Mivel már nem bíztak a szerbekben, többnyire görög nemzetiségű személyek töltötték be ezt a posztot, a patriarchátus megszűntéig. Ipek azonban az anyagiakkal sokkal jobban ellátott Karlóccal szemben folyamatosan veszített jelentőségéből. Végül, amikor IV. Arzén ipeki patriarcha foglalta el az 1737-ben megürült karlócai érseki posztot, a szerb pravoszláv egyház központja is átkerült Magyarországra.

VII. A betelepedett szerbek harca további jogokért

A Magyarországra menekült szerbek szinte megérkezésük pillanatától különleges jogokat, ma úgy mondanánk területi autonómiát követeltek maguknak, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy az érintett terület lakosságának kétharmada nem volt szerb. Követeléseik alátámasztására I. Lipót már említett diplomáira hivatkoztak, aki a XVII. századvégi török-ellenes osztrák győzelmek folytatása reményében ígért kiváltságokat, de csak arra az esetre, ha segítségükkel sikerül lakóhelyüket felszabadítani. Miután a törökök visszafoglalták Belgrádot, az elmenekült szerbek egy részét, a határörvidéken telepítették le. Ott, a magyar hatóságoktól függetlenül, Bécs közvetlen katonai igazgatása alá tartoztak, ami az udvar számára biztosította annak lehetőségét, hogy a magyarok ellen bármikor felhasználhatók legyenek. Ugyanakkor az újabb és újabb kiváltságokra vonatkozó követeléseiket az udvar csak azzal a feltétellel teljesítette, hogy azok nem ütközhetnek a király szolgálatára vonatkozó kötelezettségekkel és a magyar jogrenddel. Visszatérésüket szerb területre, hadi és politikai

okokból az udvar nem szorgalmazta, s ők maguk sem mutattak erre hajlandóságot. Jó részük civil foglalkozást űzött (pl. kereskedett), s tekintélyes jövedelemre tett szert Magyarországon. Első nemzetgyűlésüket 1744-ben tartották meg, Karlócán. Már ezen valóságos alkotmánytervezettel rukkoltak elő, s követelték nemzeti privilégiumaik Magyarország minden törvényhatóságán való kihirdetését, és becikkelyezésüket az Országgyűlésben, érdekeik védelmére egy-két miniszter kinevezését az udvarnál stb.. Mária Terézia kiváltságait megerősítette, de szintén azzal a feltétellel, hogy mások jogaiba nem ütközhetnek, s csak addig érvényesíthetők, amíg a szerb közösség hú marad a Habsburg-házhoz. Helyzetüket az 1771. és 1777. évi „*Regulamentum Illyricae Nationis*” c. szabályzatokban rendezte, egyben azt is kimondta, hogy a szerb érsek csak egyházi ügyekben feje nemzetének. A követelést az udvar megsokallta, s nemzetgyűlést a szerbek egy ideig kizárólag csak az egyházfő megválasztására hívhattak össze. A magyar Országgyűlés az 1790. és az 1792. évi X. törvénycikkkel Magyarország törvényes állampolgáraivá fogadta őket.

A szerb közösség vagyonosodásának köszönhetően Buda a XIX. századra a szerbség egyik legfontosabb kulturális központjává lett. Úgy is mondhatnánk, hogy a modern szerb kultúra bölcsője Magyarországon ringott. 1796-tól az 1830-as évekig a legtöbb szerb nyelvű könyvet Budán nyomtatták. Pesten hat vagyonos pesti szerb kereskedő 1826-ban megalapította a szerbség legrutinásabb kulturális intézményét, a „*Matica szrpszka*”-t. Itt adja ki 1835-ben az első szerb hetilapot, „*Szerbszki narodni list*” címen Teodor Pavlovics, a *Matica szrpszka* első titkára. Pesten alapított a szerb diákok számára *Tökölianum* néven diákothont Tököli Popovics Száva, magyarországi szerb mágnás. A XIX. században emelkedett szerb szellemi központtá, s kapta a „Szerb Athén” elnevezést Újvidék.

VIII. Az autonómiaharc és végkifejlete az 1848–49-es szerb felkelés

Minden kiváltság és a szerbség által itt elért viszonylagos jólét ellenére a szerbek sohasem tekintették magukat a magyar politikai nemzet részének. Elszakadási törekvéseik, s hogy „magukkal vigyék” Magyarország

területének egy darabját már Csarnojevics és a vele menekülők megjelenése előtt napirenden voltak. Mint láttuk Fekete Jován már 1526-ban megpróbálta Magyarországtól elszakítani a Délvidék egy részét.³⁸ 1790-ben ismét tettek erre egy kísérletet. Temesvárott gyűltek össze, Putnik Mózes egyházfő vezetésével. Az uralkodó, II. Lipót (ur.: 1790–92), az udvari hadi tanács és magyar kancellária kifejezett ellenjavallatának dacára, megengedte, hogy ne csak egyházi, hanem politikai kérdésekkel is foglalkozzanak. A gyűlésen, csaknem egyhangúlag a Magyarországtól való elszakadás mellett döntöttek. Ellene egyedül Tököli Sabbas, szerb nagybirtokos emelt szót, mondván, hogy a magyarok befogadták a hazájukat vesztett szerbeket, nem ezt érdemlik, azon felül az elcsatolni kívánt terület lakosságának kétharmada nem is szerb, hanem magyar. A temesvári gyűlésen ennek ellenére elfogadták az indítványt Magyarországtól való elszakadásról, vagyis a Délvidék kihatásáról Magyarország területéből, és egy szerb vajdaság létrehozását, közvetlenül Habsburg jogar alatt. Erre a döntésre a megjelenteket báró Schmedfeld tábornok, királyi biztos is ösztönözte, mert az udvarnak akkor pillanatnyilag szüksége volt a szerb szeparatista mozgalomra a magyar rendek megzabolásására. Egy a francia forradalom eszméinek jegyében fogant hitlevelet követeltek ugyanis az uralkodótól, aki azt vonakodott megadni, mert azzal nagymértékben gyöngítette volna saját hatalmát. Érzékelve a szerb szeparatizmus jelentette veszélyt a magyar rendek végül elálltak követelésüktől, az udvar pedig szerb vajdaság helyett egy illír kancelláriával „szúrta ki” a magyarországi szerbek szemét, amelyet nem sokkal később meg is szüntettek. Az 1792. évi X. törvénycikkben azonban a magyarországi szerb egyházfőnek és püspökeinek az Országgyűlésben helyet és szavazati jogot biztosított.

1804-ben Szevean Sztratimirovics, karlócai érsek az orosz cárhoz, I. Sándorhoz folyamodott, szabadítsa fel Szerbiát, s az ún. szerb vajdaság területét is csatolja hozzá. Azt megelőzendő, hogy ott a katolikus Habs-

³⁸ A Dusan cáré után a második szerb birodalom határai északon kb. Szegedig, délen a Dunáig, az oszmán birodalom határáig, nyugaton nagyjából a Száva vonaláig, keleten pedig Aradig és Lippáig (ma Lipova, Románia) terjedtek.

burgok kerüljenek hatalomra, egy orosz nagyherceg meghívását indítványozta a szerb fejedelmi trónra.

1848-ban – a többi nemzetiséghez hasonlóan – a szerbek sem elégedtek meg az ún. áprilisi törvények által biztosított polgári szabadságjogokkal. Mivel az önálló Magyarországot könnyebb ellenfélnek tartották a Habsburg Monarchiánál, ismét előálltak a követeléseikkel. Azok közül, amelyeket március 17-19-án, Pesten megtartott népgyűlésükön megfogalmaztak a legmerészebb az volt, hogy évenként megtartandó nemzetgyűlésük határozatait a magyar parlament megkerülésével, közvetlenül az uralkodónak terjeszthessék fel. Ezt a magyar politika és közvélemény szeparatizmusként értékelte, s nem támogatta. A pestit számos más gyűlés követte a határőrvidéken (Pancsova, Zimony, Újvidék stb.), amelyeknek hangulata a magyar többség iránt egyre kevésbé volt barátságos. A szerém-karlócai hitközség által április 14-re, Karlócára összehívott gyűlés végleg szembehelyezkedett a forradalommal: kimondta a független szerb vajdaság megalakulását, a Magyarországból kiszakított Baranya, Szerémség, Bácska és Bánság területén, élén szerb vajdával. Erre a posztra Szevean Supljikacot, a császári hadsereg szerb tábornokát választották meg. Az elfogadott határozatok érvényesítésére mozgalom indult, amelynek élére a pravoszláv egyház, személyesen Josip Rajacics állt, akit a karlócai gyűlés patriarchának választott meg.

A felállított ún. főbizottság küldöttségét, Gyorgye Sztratimirovics földbirtokossal, a szerb felkelés későbbi vezérével, Kossuth is fogadta. Követeléseik hallatán azonban kijelentette, nem engedheti, hogy a haza bármely részéből külön országot csináljanak. A bécsi udvart viszont, feltétlen hűségükről biztosították a karlócai határozatok felterjesztői, a horvát együttműködésre számítva pedig kimondták a „szerb vajdaság” csatlakozását a „Háromegye Királysághoz” (Szlavónia-Horvátország-Dalmácia). Ebben a legmagasabb méltóság a horvát bán, s mindjárt utána a szerb vajda lett volna. Törekvésük találkozott Josip Jelačić horvát bánéval. Ő szintén az udvarhoz való feltétlen hűséggel próbálta elérni a horvát területek leválasztását a magyar koronáról és egyesítését közvetlenül Habsburg jogar alatt. Szívesen ráállt az együttműködésre, ami annyiban sikeres is volt, hogy több frontos harcra kényszerítette és szétaprózta a magyar erőket. Viszonylag hamar kiderült azonban, hogy

a horvát és a szerb cél nem azonos. Jelačić két tűz közé került. A liberális horvátok elleneztek, hogy hadsereggel jöjjön a magyar forradalom ellen, a szerbek viszont késlekedésért bíralták. 1848 májusától közvetlenül a szerb fejedelemségtől kértek segítséget. A magyarországi szerb lakosság feltüzelésében nagy szerepe volt az akkor még török vazallus szerb államnak. A határozatok megfogalmazásában részt vett ügynöke, a horvát származású Matija Ban³⁹, akinek életútja jól példázza azt az első pillantásra hihetetlennek tűnő tényt, hogy egyazon forrásból fakadt a magyar szabadságharcnak nyújtott lengyel segítség és az ellene kirobbant szerb felkelés!

Ban Konstantinápolyban ismerkedett meg az 1831-ben levert lengyel felkelés emigránsaival, és azzal az Adam Jerzy Czartoryski⁴⁰, franciaországi emigrációban élő lengyel főnemestől származó elképzeléssel, miszerint a lengyel emigráció hozzásegíti a szláv népeket szabadságuk kivívásához, hogy aztán majd az ő segítségükkel Lengyelország is megszabaduljon az orosz igtától. Czartoryski életrajzának érdekessége, hogy I. Sándor, orosz cár külügyminisztere volt. Ebben a minőségében tudomást szerzett a törökellenes szerb mozgalmakról. De csak később, amikor a megbukott forradalmi lengyel kormány miniszterelnökeként emigrációba kényszerült, dolgozta ki programját hazája felszabadítására. Úgy vélte, hogy a független Szerbia lehet a délszláv népek egyesítője, „Piemontja”. Tanácsait a szerb kormány számára *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*⁴¹ címen foglalta össze. Mivel ismerte a szerbek és oroszok egymás iránti hajlandóságát, óva intette pártfogoltjait attól, hogy orosz befolyás alá kerüljenek. Tisztában volt vele, hogy tervének megvalósulása a Habsburg birodalom végét jelenti, amely iránt azonban ő csekély rokonszenvvel viseltetett. Az viszont megbosszulta magát, hogy a magyar politikusok közül kevesen látták be: Ausztriától különváltan Magyarország nem elég erős ahhoz, hogy a környezetében

³⁹ Matija Ban (1818–1903), horvát író, politikus és diplomata. A délszláv népek Szerbia vezetésével történő egyesítésének elkötelezett híve. Élete derekán át is költözött Szerbiába.

⁴⁰ Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861), a litván uralkodói házból leszármazó lengyel főnemesi család legismertebb tagja, politikus és államférfi.

⁴¹ *Archives Czartoryski 5404*. Az eredeti francia nyelvű szöveget közreadta: Sztranjakovics, Dragoszlav. In: Szpomenik Szrpske Krajlevske akademije XCI, Beograd, 1939. p. 105–115.

akkor már markánsan mutatkozó nemzetállami törekvéseket, nemzeti-ségei (elsősorban a románok, szerbek) erős vágyát, hogy határon túl élő nemzettársaikkal egyesüljenek, féken tartsa.

Ilija Garasanin⁴², szerb belügyminiszter viszont ráérezett, hogy az 1848-as forradalmak időszaka kedvez az évszázados szerb álom, Dusan cár birodalma visszaállításának. *Nacsertanije* (‘tervezet’) című külpolitikai programjában ehhez igazította Czartoryski tanácsait. Megfogalmazta: elsősorban nagy Szerbia létrehozására kell törekedni. Ügynökei e célból lázadást szítottak Boszniában, amit azonban, orosz támogatás híján, abba kellett hagynia. A Délvidéken viszont tovább folytatta a szerbek izgatását, mert Magyarországgal kapcsolatban egy „B” terve is volt: ha nem sikerülne elérni a Monarchia szétesését, talán le lehet választani a Délvidéket Magyarországról, külön koronatarományra alakítása komoly lépés lehetne az elszakadás és a Szerbiával való egyesülés felé. Bécsnek érdekében állt a rebellis magyarok ellen a felkelő szerbek támogatása. Ezért nem mondott nemet a szerb vajdaságra, de megvalósítását lebegtette. Belgrádi képviselője, Ferdinand von Mayerhofer konzul tevékenyen részt vett a délvidéki szerb felkelés szervezésében, szerbiai önkéntesek toborzásában. 1848 decemberében a parancsnokságot is átvette. Miután délen a határzárát megszüntették, akadálytalanul áramolhattak be Szerbiából a martalócok. Kegyetlenkedéseikkel rémületben tartották nemcsak a magyar és a német, de a román, sőt, esetenként a szerb lakosságot is. A benyomulás a nemzetközi visszhangja többnyire negatív volt. Oroszország a XIX. század elejétől pártfogolta a szerbeket, mert úgy számított, hogy megkönnyítik számára a győzelmet és a tengerszorosokhoz való kijutást egy esetleges orosz-török háborúban. A lengyel felkelés után azonban óvatos lett, és ellenezte a szerb intervenciót. Franciaország azért visszakozott, mert az orosz befolyás növekedésétől tartott. London hasonló okból nem akarta a Monarchia túlzott meggyengülését. A Porta – mint mindig – kétszínű volt, hallgatólagosan eltűrte a magyarországi szerbeknek nyújtott belgrádi támogatást. A magyar kormány a közös külügyminisztérium útján tiltakozott a

⁴² Ilija Garasanin (1812–1874): szerb író, politikus, a bel- és a külügyi tárca vezetője, majd miniszterelnök, az ún. nagy-Szerbia külpolitikai program megalkotója.

szabadcsapatok behatolása ellen. Szerbia erre deklarálta semlegességét. Titokban azonban továbbra is támogatta a felkelőket, mert veszélyben érezte a „szerb vajdaságot”, és mert rajta kellett tartania a szemét a főbizottságon, amelynek tagjai között a rivális szerb uralkodó dinasztia, a Habsburg-ház iránt lojális Obrenovicsoknak több híve is akadt. Visszatérésük a szerb trónra nem állt érdekében sem az uralkodó Alekszandar Karagyorgyevicsnak, sem a nagy-szerb terveket dédelgető Garasaninnak. Utóbbi azonban 1849 márciusára belátta, Bécs nem teljesíti a szerbek követeléseit, és ekkor haza parancsolta a szerb önkéntesek élén álló emberét⁴³.

A magyar kormány későn ismerte fel a helyzet komolyságát. Miu-tán a magyar kormánybiztos, Csernovics Péter békéltetési kísérlete a Délvidéken sikertelen volt, az Országgyűlés a felkelés fegyveres letörése mellett döntött. A harc azonban, az addigra kialakult zűrzavaros helyzet miatt (pl. egyes bánági német határőrezredek a magyarok oldalán harcoltak, mások, a szerbekkel, az osztrák hadsereg helyi egységeivel, a román ezredekkel, és a horvát hadsereggel együtt, ellenük), váltakozó sikerrel folyt, Perczel Mórnak 1849 júniusára sikerült csaknem teljesen megtisztítania az ellenségtől a Délvidéket, a szerbek azonban egészen a szabadságharc leveréséig nem tették le a fegyvert. A velük vívott harc, bár nem volt döntő a szabadságharc kimenetelét illetően, nagy erőket vont el más hadszínterekről. Béketaogatások voltak mindkét oldalról, eredménytelenül. Szerb oldalon megbomlott az egység: hatalmi harc alakult ki. A császár, sem 1848 decemberi kiáltványában, sem az olmtüzi alkotmányban nem erősítette meg a magyar koronától független szerb vajdaságot, a magyarok 1849 tavaszi harctéri sikerei pedig demoralizálták a szerb csapatokat. Ennek ellenére a magyar kormány a legmesszebbmenőkig elment a megegyezés érdekében, de az ország területi egységének megbontására, ami a szerb megegyezési hajlandóság alapfeltétele volt, nem volt kapható.

⁴³ Sztevan Petrovics államtanácsost, ismertebb nevén Knicsanint, amely nevet szülőhelyéről, Knicsról kapta. A szerbiai önkéntesek vezéréként kb. 8-10 ezer embernek parancsolt. Katonai képzés híján inkább vakmerőségével tűnt ki. Az udvar a legmagasabb katonai kintűntetéssel, a Mária Terézia renddel jutalmazta szolgálatait.

Az 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozatot a szerbek örömmel fogadták, mert úgy vélték, ha az osztrák-magyar kibékülés lehetlenné válik, megvalósulhatnak a karlócai határozatok. Annál nagyobb volt viszont az orosz beavatkozás fölötti csalódottságuk, hiszen az Bécs számára nélkülözhetővé tette szolgálataikat. Ami a végkifejletet illeti, arról találóan állapítja meg Szekfű Gyula a Magyar Történet V. kötetében, „... a nem magyar népek Béctől ugyanazt nyerték jutalmul, mint amit a magyarok büntetésül.”⁴⁴ Az 1849. november 18-án létrehozott Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság területi, de több más szempontból is nagyon különbözött a szerb elképzelésektől, és alig több mint 10 évig állt fenn. A magyar harci sikerek láttán, amelyekhez lengyelek, elsősorban József Bem⁴⁵ tábornok bánági, erdélyi győzelmei nagymértékben hozzájárultak, Czartoryski elérkezettnek látta az időt konferencia összehívására a közép-európai népek, szlávok, magyarok és olaszok föderációjának létrehozásáról. Távolabbi célja az orosz birodalom szétzúzása volt. A 1849. május 18-ára, Párizsba utazó magyar küldöttséget Kossuth azzal indította útnak, tudassák Czartoryskival: Magyarország kész a Monarchia helyett a nemzetek általa elképzelt szövetségét megalkotni. Nem biztos, hogy ennek közvetlen szerepe volt a cár döntésében, miszerint Bécs segítségére siet a rend helyreállításában. I. Ferenc József azonban 1849. május 1-én arra hivatkozva kérte a cár beavatkozását, hogy Kossuth seregében lengyel összeesküvők harcolnak. I. Miklós igenlő válaszára számítani lehetett, hiszen Szentpétervárott úgy értékelték: a lengyelek és a magyarok fenyegetik az oroszok által uralt lengyel tartományok békéjét. Sorsszerű, hogy Bem és Paszkevic orosz tábornagy, miképpen a lengyel felkelésben, úgy a szabadságáért küzdő Magyarországon is találkoztak. Kettejük párharca Varsóért Bem vereségével végződött, mert a hatalmas túlerővel szemben nem tudta megvédeni a várost. Magyarországon is Paszkevic kerekedett felül mintegy 190 ezer

⁴⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. k. Maecenas Kiadó: Budapest, 1990. 444.

⁴⁵ József Bem (1794–1850) egész életében a lengyel függetlenségért harcolt (Magyarországon is). Részt vett az 1830-31-es lengyel felkelésben, majd Párizsban egy újabb lengyel felkelés előkészítésén munkálkodott. Az 1848 októberi bécsi forradalom egyik katonai vezetője volt. Annak bukása után felajánlotta szolgálatait a magyar kormánynak.

fős orosz seregével. A világosi fegyverletétel és a tanulságok levonása után Kossuth sok követője szegődött az osztrákokkal való megegyezés hívévé. A dualizmus korának egyik legnagyobb magyar politikusa Tisza István már világosan látta: Nagy-Magyarország csak egy olyan nagy államalakulaton belül tartható egyben, mint az Osztrák-Magyar Monarchia. Ezért sokáig ellenezte az I. világháborút, aminek végkifejletként megvalósult az, amiért a szerbek 1848-ban fegyvert fogtak a magyar szabadságharc ellen: a szerb Vajdaság. Egyben az is bebizonyosodott, rövidlátó volt az osztrák politika, amikor azokra támaszkodott, akik később a veszére törtek, miközben – az oroszok jóvoltából – a nagyhatalmi státusnak már csak a látszatát tudta fenntartani.

Kapitány Balázs

A magyarországi történelmi kisebbségi közösségek demográfiai viszonyai és perspektívái 1990–2011 között

A 2011. évi népszámlálás eredményei és azok értékelése

A Központi Statisztikai Hivatal 2013 tavaszán az összefoglaló kötetben,¹ 2014 februárjában a nemzetiség, etnikum kötetben² részletesen publikálta a 2011. októberi népszámlálás hazai etnikai közösségekre vonatkozó adatait. A népszámlálási összefoglaló kötet bevezetőjében a statisztikai hivatal arra hívja fel a figyelmet, hogy „a nemzetiségekhez tartozók száma 2001 óta – a legtöbb hazai nemzetiséget tekintve – jelentős mértékben emelkedett. (...) A növekedésben szerepet játszott az, hogy az országos és helyi nemzetiségi önkormányzatok fontosnak tartották a népszámlálásban a nemzetiség feltüntetését, és erre kérték a tagjaikat, a nemzetiségi lakosságot.”³

Az összefoglaló kötet részletes táblaállománya a bevezetőben megfogalmazottaknak megfelelően jellemzően szintén a nemzetiségek létszámának növekedését mutatja. Az 1.1.1.6 tábla (66. oldal) szerint például a hazai szlovákság létszáma 1990-ben 10 459 fő, 2001-ben 17 693 fő, míg 2011-ben egyenesen 29 647 fő. Ha a tábla 1990-es adatait összevetjük a 2011-es adatokkal, azt állapíthatjuk meg, hogy az arányában és létszámában is erőteljesen visszaszoruló magyarság kivételével minden, a táblázatban már 1990-ben is feltüntetett nemzetiség⁴ létszáma egyértelműen növekedett az 1990-2011-es időszakban.

¹ *Népszámlálás 2011–3. Országos adatok.* KSH: Budapest, 2013.

² *Népszámlálás 2011–9. Nemzetiségi adatok.* KSH: Budapest, 2014. 181.

³ *Népszámlálás 2011–3, 2013, i.m.* 20.

⁴ A kiadvány megnevezése szerint: cigány (romani, beás); horvát; német; román; szerb; szlovák; szlovén.

Noha a statisztikai hivatal – szemben például az 1990-es népszámlálással – saját maga még részletes elemzést nem jelentett meg az eredményekről, a tudományos közvéleményben hamarosan megjelentek az első elemző cikkek.

Tóth Ágnes és Vékás János két elemzést is publikált az adatok alapján.⁵ Ők a publikált és saját elemzéseken nyugvó adatok alapján egyértelműen növekedésről írnak, mint írják 2001 és 2011 között „a magyarországi nemzetiségek összlétszáma a másfélszeresére nőtt”.⁶ Ezt a növekedést jelentős részben az etnikai disszimilációra vezették vissza. Elemzésükben bár foglalkoztak az egyes népszámlálások eltérő módszertanával, úgy ítélték meg, hogy a „módszertani eltérések nem befolyásolták lényegesen az eredményeket. A szerzők szerint a változások a »valós társadalmi folyamatokat« tükrözik”.⁷

Tátrai Patrik elemzésében szintén a kisebbségek létszámának és arányának növekedését hangsúlyozta.⁸ Ennek okaként részben a bevándorlást, de elsősorban az etnikai identitás felvállalását látja. A Tóth – Vékás szerzőpárossal vitatkozva úgy véli a folyamatot nem helyes az asszimiláció-disszimiláció fogalompárral megkülönböztetni, ehelyett a kettős kötődések és hibrid identitások és szimbolikus etnicitás fogalmi megközelítéseket preferálja: „a hazai kisebbségek lélekszámának növekedése nem az asszimiláció/disszimiláció, hanem egyrészt a kettős kötődések és a hibriditás, másrészt a szimbolikus etnicitás elméleti kereteiben értelmezendő. Előbbi jól magyarázza azon népesség önbevallását, akik valóban egyaránt rendelkeznek magyar és kisebbségi identitással, kötődnek mindkét kultúrához, használják a kisebbségi intézményeket, látogatják a kisebbségi rendezvényeket. A szimbolikus etnicitás pedig főként azok esetére alkalmazható, akik – a korábbi asszimilációs folyamatok eredményeként – már

⁵ Tóth Ágnes – Vékás János: A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statisztikai Szemle*, 2013. 12. 1256–1267.; Tóth Ágnes – Vékás János: Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. *Kisebbségkutatás*, 2014. 3. 36–72.

⁶ Tóth – Vékás, 2013. A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása, i.m. 1257.

⁷ Tóth – Vékás, 2014. Nemzetiségek Magyarországon, i.m. 43.

⁸ Tátrai Patrik: Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 2014. 5. 506–523.

elsősorban magyar kötődésűek, de számon tartják kisebbségi gyökereiket, annak ellenére, hogy a mindennapokban nem vagy alig kapcsolódnak a kisebbségi kultúrához, intézményrendszerhez.”⁹

Az előző szerzőkkel szemben Morauszki és Papp a népszámlálási eredmények változása mögött meghúzódó módszertani változások szerepét hangsúlyozza, és kétségbe vonja, hogy valóban jelentősen nőtt volna a magukat nemzetiségieknek vallók létszáma.¹⁰ A népszámlálások eltérő módszertana miatt ugyanis kevéssé tartják szerencsésnek a 2001. és a 2011. évi publikált adatok elsőre kézenfekvőnek tűnő, a korábbi szerzők által is alkalmazott összevetését. E helyett a következőt javasolják: „-módszertanilag elfogadhatóbbnak tartjuk összevetni a 2011. évi (KSH kiadványokban nem publikált) első nemzetiségi hovatartozást az 1990. évi népszámlálás nemzetiségi adatsoraival”.¹¹ Ez utóbbi adatok összehasonlítása alapján úgy vélik, hogy jelentősen nem növekedett 1990 és 2011 között a magyarországi nemzetiségek létszáma, és „valójában nem beszélhetünk markáns etnikai revivalról”.¹²

A hazai nemzetiségi csoportok tagjainak körében meglehetősen sok kérdőíves kismintás adatfelvétel is történt az elmúlt évtizedekben.¹³ Ezek eredményeiben nem sok jele lelhető fel az etnikai/nemzetiségi identitás-tudat erősödésének, inkább meglehetősen egybehangzóan arra utalnak, hogy a kisebbségi származásúak körében generációról generációra csökken a kisebbségi identitással rendelkezők aránya, és a fiatal generációk körében inkább csak valamiféle kulturális kötődést láthatunk.

⁹ Uo. 519.

¹⁰ Morauszki András – Papp Z. Attila: Nemzetiségi revival? Magyarország nemzetiségei a 2011. évi népszámlálás megváltozott módszertana tükrében. *Kisebbségkutatás* 2014. 3. 73–98.

¹¹ Uo. 78.

¹² Uo. 89.

¹³ Ezek közül kettő terjedt ki több hazai nemzetiségre. Sajnos ezek közül, a MaBiLing projekt eredményei szinte kizárólag a nyelvhasználatra, a kétnyelvűség, a nyelvvesztés folyamatira koncentrálnak, és csak érintőlegesen foglalkoznak a válaszadók identitásával. Lásd például: Bartha Csilla: Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti identitás fogalmának értelmezései egy országos kutatás tükrében. In: *Egység a különbözőségben*. A Friedrich Ebert Alapítvány Budapesti Képviseletének időszakos kiadványa 7. köt., Friedrich Ebert Stiftung: Budapest, 2006. 57–84.

Homišínová¹⁴ négy hazai nemzetiségre kiterjedő kérdőíves vizsgálatuk eredményeinek ismertetésekor úgy találja, hogy „a magyarországi németek, szlovákok és horvátok etnikai identitását ... akkulturációs és asszimilációs folyamatok jellemzik”, „generációnként csökken a magukat az adott nemzetiséghez tartozónak vallók aránya”, „a magyar nemzetiséggel való azonosulás irányába való elmozdulás nyilvánvaló és erősödő tendenciájú”. Hasonló következtetésre jutott egy, hét horvát falura kiterjedő vizsgálat,¹⁵ egy a bajai németek között végzett kérdőíves kutatás¹⁶ is, illetve Radó Péternek¹⁷ a magyarországi szlovének között még a 90-es években végzett vizsgálata is.

Olyan kutatási eredmények, amelyek az hazai hagyományos nemzetiségek esetén a kisebbségi nemzeti/etnikai identitás esetleges erősödéséről szólnak, inkább kvalitatív jellegűek. Ezek az eredmények elsősorban viszont nem generációk közötti etnikai újraéledésről tanúskodnak, hanem inkább az életúton belüli identitás-erősödésről/visszaszerzésről.¹⁸

A népszámlálások változó módszertana

Saját véleményünk kifejtéséhez elkerülhetetlen, hogy noha már mások is,¹⁹ magunk is²⁰ megtettük már korábban, itt ismét röviden bemutassunk azt, hogy az elmúlt három népszámlálás alkalmával hogyan gyűj-

¹⁴ Homišínová, Mária: *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat: Budapest, 2008. 298.

¹⁵ Tasi István (szerk.): *Azonosságtudat az olvasótételekben*. SZIE Alkalmazott Bölcsészeti és Ped. Kar: Jászberény, 2013.

¹⁶ Manz, Adelheid: Zur Identität einer urbanen, deutschen Sprachminderheit in Südungarn. In: Agnes Klein – Nobert Mesko (Hrsg.): *Gegenwartsaspekte der Zwei- und Mehrsprachigkeit*. PTE IGYTK: Szekszárd, 2012, 38–71.

¹⁷ Radó Péter: Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 1996. 1. Letöltés helye: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00024/pdf/09.pdf>; letöltés ideje: 2015.09.30.

¹⁸ Ana Borbély: *Limbă română și identitate românească în Ungaria*. Inst. de Cercetări al Românilor din Ungaria: Giula, 2013. 151.

¹⁹ Például: Morauszki – Papp, 2014. Nemzetiségi revival?, i.m.

²⁰ Lásd: Kapitány Balázs: Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 2013. 1. 25–64.

tötték Magyarországon a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatokat. Az 1. táblázatban a legutóbbi három népszámlálás vonatkozó kérdései találhatóak, a 2. táblázatban és a KSH által publikált legfontosabb mutatószámokat foglaltuk össze.

A táblázatokból látható, hogy az elmúlt három népszámlálás alkalmával mind az alkalmazott kérdések, mind a publikációkban használt fogalmak folyamatosan változtak. A két talán leginkább stabilnak vélt fogalom a nemzetiség és az anyanyelv képzése is alapvetően megváltozott.

Míg egy személynek 1990-ben egy nemzetisége lehetett (ahogy ez a nemzetközi gyakorlatban mindmáig leginkább elterjedt) 2001-ben már három, melyek között nem volt 'minőségi különbség', 2011-ben pedig immár a kérdések szintjén is elkülönül az 'nemzetiség' és a külön kérdésben tudakolt 'másik nemzetiség'. Ezek a változások érdemben befolyásolták az eredményeket, lépésről lépésre 'lazították' a nemzetiségi besorolás határait. Ez azonban nem véletlen, vagy valami hiba, hiszen éppen a célból került sor a kérdések módosításra, hogy növekedjen a magyartól eltérő, többes identitást is felvállalók létszáma. Ez az adatokat közlő kiadványból is egyértelműen kiderül: „nemzetiségre azonban nem egy, hanem két kérdést tettünk fel a 2011. évi népszámlálás során, felhasználva azokat a kutatói tapasztalatokat, amelyek szerint elősegíti a többes identitás bejegyzését az, ha nem egy, hanem két prioritás nélküli (sic!) kérdés vonatkozik a nemzetiségi hovatartozásra. Az eredmények azt mutatják, hogy a kérdésfeltevés helyes volt: a nemzetiséghez tartozás összes jelölésének több mint 60 százaléka a másik nemzetiségi kérdésre érkezett be.”²¹ Amikor azonban ezután a KSH az előbb is hivatkozott táblában²² közli azt az adatot, hogy például német nemzetiségűek létszáma a 2001-es 62 105 főről 2011-re 13 1951 főre növekedett, már nem lehet tudni, hogy ez a növekedés nem-e annak a következménye, hogy 2011-ben külön, második kérdésben rákérdeztek a másik nemzetiséghez tartozásra. Erre a bizonytalanságra azonban a táblázatban semmi sem hívja fel a figyelmet.

²¹ Népszámlálás 2011–3, 2013, i.m. 21.

²² Uo. 67. 1.1.6.1. tábla.

1. táblázat. Nemzetiséggel kapcsolatos kérdések az egyes népszámlálásokkor

1990	2001	2011
Nemzetisége:	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát? Kérdésenként legfeljebb három válasz jelölhető meg!	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?
		/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Az előzőekben megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?
Anyanyelve:	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Melyik nyelv az anyanyelve? Kérdésenként legfeljebb három válasz jelölhető meg!	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Mi az Ön anyanyelve? Legfeljebb két válasz adható!
Anyanyelvén kívül más nyelven beszél-e? Több válasz adható!	Milyen nyelveken beszél?	Milyen nyelven beszél? Milyen nyelven képes másokat megérteni, és magát megértetni?
	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik? Kérdésenként legfeljebb három válasz jelölhető meg!	
	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Családi, baráti közösségekben milyen nyelvet használ általában? Kérdésenként legfeljebb három válasz jelölhető meg!	/A következő kérdésekre az adatszolgáltatás nem kötelező! Családi, baráti közösségekben milyen nyelvet használ általában? Legfeljebb két válasz adható!

2. táblázat. A KSH publikációkban használt kategóriák és képzésük módja az egyes népszámlálásokkor

	1990	2001	2011
Nemzetiség	'Nemzetisége' rovatban az adott nemzetiséget adta meg, vagy olyan egyéb nemzetiséget* nevezett meg, amelyet később oda kódoltak	„Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?” kérdésre adott válaszai között (max. három) megtalálható volt az adott nemzetiség, vagy olyan egyéb nemzetiségi megnevezés, amelyet később oda kódoltak.	„Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?” kérdésre az adott nemzetiséget nevezett meg, amelyet később oda kódoltak, vagy olyan egyéb nemzetiséget nevezett meg, amelyet később oda kódoltak.
Anyanyelv	'Anyanyelve' rovatban az adott nemzetiséget adta meg, vagy olyan egyéb anyanyelvet** nevezett meg, amelyet később oda kódoltak	„Melyik nyelv az anyanyelve?” kérdésre adott válaszai között (max. három) megtalálható volt az adott nemzetiség, vagy olyan egyéb nemzetiségi megnevezés, amelyet később oda kódoltak.	„Mi az Ön anyanyelve?” kérdésre adott válaszai között (max. kettő) megtalálható volt az adott nemzetiség, vagy olyan egyéb nemzetiségi megnevezés, amelyet később oda kódoltak.
Nemzetiséghez tartozó	-	Mindazok a személyek, akik a „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?”; „Mely nemzetiség anyanyelve?”; „Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?”; „Családi, baráti közösségekben milyen nyelvet használ általában?” kérdésekre adható legfeljebb 12 válasz valamelyikéből megneveztek egy adott nemzetiségi csoportot, vagy egyéb olyan csoportot, amelyet később oda kódoltak.	Mindazok a személyek, akik a „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?”; „Az előzőekben megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?”; „Melyik nyelv az anyanyelve?”; „Családi, baráti közösségekben milyen nyelvet használ általában?” kérdésekre adható legfeljebb 6 válasz valamelyikéből megneveztek egy adott nemzetiségi csoportot, vagy egyéb olyan csoportot, amelyet később oda kódoltak.

* . Pl. a bunyevácokat a horvátokhoz, a svábokat a németekhez kódolták, stb.

** . Pl. a beást nem a románhoz, hanem a cigányhoz, a bunyevácokat a horvátokhoz, a svábokat a németekhez kódolták, stb.

Szintén változott az anyanyelv kérdésének a módja: 1990-ben egy, 2001-ben három, 2011-ben két anyanyelvre lehetett egy személynek. Itt nem tudunk különbséget tenni 'első', 'másik' és 'harmadik' anyanyelv között, de látván a nemzetiségi adatok megoszlását, talán nem túlzás azt feltételezni, hogy az adott kisebbségi anyanyelvet megjelölők többsége itt sem elsőként jelölte meg a kisebbségi nyelvet. Amikor például azt látjuk, hogy az ukrán anyanyelvűek száma igen jelentős arányban 4885 főről 3384 főre csökkent tíz év alatt, emiatt bizonytalanok lehetünk abban, hogy valóban ekkora visszaesés figyelhető-e meg, vagy csupán arról van szó, hogy míg az oroszok, ruszinok 2001-ben a magyar és az orosz/ ruszin mellett az ukránt is megjelölhették harmadikként az anyanyelvek között, 2011-ben már erre nem volt lehetőség, így a presztízsben harmadik nyelvnek számító ukrán nyelv visszaesett.

A statisztikai hivatal publikációiban 2001-ben bevezetett 'nemzetiséghez tartozó' összefoglaló kategória használata szintén nem sokat segít. Ez a kategória egyfelől az elnevezése által sugallt fogalomhoz képest kicsit túlságosan bőven lett meghúzva. Például az a személy, aki egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, ott barátokra, ismerősökre tett szert és emiatt bejelölte a magyar mellett a németet is, mint családi, baráti közösségben használt nyelvet, bekerül a német nemzetiséghez tartozó kategóriába. Ehhez hasonlóan az Erdélyből áttelepült magát konzekvensen és kizárólag magyarnak és magyar anyanyelvűnek valló magyarok egy része 'román nemzetiséghez tartozóként' is bekerült az összesítésbe, egyszerűen azért mert baráti társaságban használja a román nyelvet. Ez utóbbi eredményez olyan furcsaságokat, hogy a román nemzetiséghez tartozók között több a református (8801 fő), mint az ortodox vallású (5218 fő).²³ További gond, hogy a 2001 és 2011 között a fogalom képzéséhez használt kérdések is megváltoztak, így itt sem lehetünk biztosak abban, hogy a változás mögött mi húzódik, pontosabban a növekmény milyen arányban írható a másik nemzetiségre vonatkozó külön kérdés számlájára.

Az állandóan változó (jellemzően bővülő) kategóriák használata nem csak az összevetéseket nehezíti meg, de esetlegesen megalapozatlan

²³ Népszámlálás 2011–9., 2014, i.m. 120. 2.9.9. tábla.

következetésekhez is vezethet. Például Tátrai²⁴ hosszasan foglalkozik azzal, hogy míg korábban az anyanyelv fejezte ki az egyes nemzetiséghez való tartozást, addig „a 2011-es adatok arról tanúskodnak, hogy az adott nemzetiséghez tartozásnak egyáltalán nem feltétele a nyelvi kompetencia.”²⁵ Ez pedig Tátrai szerint komoly érv a szimbolikus etnikai identifikáció, mint a jelenségek leírására alkalmas elméleti keret mellett. Itt a szerző azzal nem számol, hogy a vizsgált időszakban a KSH által közölt nemzetiségi fogalom nagyobb mértékben 'hígult' fel, mint az anyanyelv egyébként 2001 és 2011 között éppenséggel szűkített fogalma. Emiatt viszont sokan olyanok – a 2011-es második kérdésre a nemzetiséget felvállalók – is az adott nemzetiségi kategóriába kerültek, akik 1990-ben nem. Ezen személyek viszont jellemzően éppen nem kisebbségi anyanyelvűek. Például a 2011-ben elsőként szerb nemzetiséget megjelölők 83%-a, a másodlagosan szerb nemzetiségűek 27%-a vallotta magát szerb anyanyelvűnek. Ha viszont ezt a torzító hatást kiszűrjük – mint azt megtette Morauszki – Papp²⁶ tanulmányának 4. ábrájában – rögtön kiderül, hogy bár jellemzően tényleg csökkent 1990 és 2011 között az adott nemzetiséget (elsőként) felvállalók között az adott kisebbségi nyelvet anyanyelvűeknek vallók aránya, de (a cigányság értelemszerű kivételével) mindmáig a hagyományos kisebbségi csoportokhoz való tartozást elsődleges nemzetiségüként felvállalók egyértelmű többsége kisebbségi anyanyelvűnek számít. (A 2011-es anyanyelv meghatározás szerint.)

Ugyanakkor Morauszki – Papp szintén kicsit túlinterepretilja az eredményeket, amikor úgy veti össze az 1990-es anyanyelvi adatokat a 2011-es anyanyelvi adatokkal, hogy közben mintegy elfelejtkeznek arról, hogy időközben az anyanyelv meghatározása megváltozott: 1990-ben mindenkinek csak egy, míg 2011-ben – legalábbis a statisztikai hivatali definíció szerint – két anyanyelvre lehetett. Ilyen értelemben nem tudjuk, hogy a megfigyelt mérsékelt csökkenés mekkora lett volna, ha 2011-ben sem lett volna lehetőség a két anyanyelv megjelölésére (vagy 1990-is két anyanyelvet lehetett volna megjelölni.)

²⁴ Tátrai, 2014. Etnikai folyamatok Magyarországon, i.m.

²⁵ Uo. 517.

²⁶ Morauszki – Papp, 2014. Nemzetiségi revival?, i.m.

Az eredmények ilyen formában történő nyilvánosságra hozatala azoknak a kutatóknak sem könnyíti meg a dolgát, akiknek elsődleges céljuk nem az egyes népszámlálások nemzetiségi eredményeinek összevetése, de saját kutatási témakörükhöz szükségük lenne 'fogódzóként' az időbeli trendek ismeretére. Tar és Hajnal²⁷ például Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kapcsán így ír: „többi nemzetiség lélekszámának és számarányának változása is igen érdekes képet mutat, hiszen mind-egyik nemzetiség lélekszáma jelentősen emelkedett, sőt a ruszinoké megtízszereződött. Ez nem magyarázható a természetes szaporodással, hanem inkább a felmérési módszerek javulásával, illetve azzal, hogy a hazai nemzetiségek nagyobb számban vállalták identitásukat.” Látható, hogy a szerzők érzékelik, hogy a közölt adatokból nem lehet elkülöníteni a természetes népmozgalmra visszavezethető változást, a felmérési módszertan változását és az identitás változását. Mások, – még ha feltehetően meglepőnek is érzik az eredményeket – egyszerűen figyelmen kívül hagyják a módszertan változását. Például Dobos²⁸ így ír: a „2011. évi népszámlálás még alaposabb elemzésre szoruló adatai megerősítik, hogy továbbra is felértékelődően van a nemzetiségi identitás”. Nyilván nem is várható el, hogy jogi témájú szakcikkekben, vagy akár a napisajtó szerzői pontosan tisztában legyenek a változó módszertannal és annak hatásaival ez eredményekre.

Lehetőségek az időbeli tendenciák felvázolására a népszámlálási adatok alapján

A fentiekben bemutatottak miatt mi összességében egyértelműen osztjuk a Morauszki – Papp²⁹ tanulmány kétségeit a publikált mutatószámok összehasonlíthatóságát illetően. Természetesen ez önmagában nem azt

²⁷ Tar Ferenc – Dr. Hajnal Béla: Nemzetiségek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, különös tekintettel a romákra. *Területi Statisztika*, 2014. 5. 491–505.

²⁸ Dobos Balázs: Nemzetiségi nyelvhasználat Magyarországon: Jogok és tapasztalatok. *Létünk*, 2013 Különszám 26–43.

²⁹ Morauszki – Papp, 2014. Nemzetiségi revival?, i.m.

jelenti, hogy véleményünk szerint nincs szó Magyarországon nemzeti-iségi disszimilációról, vagy helytelen lenne például a szimbolikus etnicitás, mint fogalmi keret használata.

A KSH-nak az a gyakorlata, hogy időnként módosítja, a társadalmi valósághoz illeszti az egyes általa használt fogalmakat, meghatározásokat alapvetően teljesen védhető, és jónéhány területen (a GDP számításától az infokommunikációval kapcsolatos adatokig) bevett gyakorlata is a statisztikai hivataloknak. Nem gondoljuk tehát azt sem, hogy a kettős identitás megengedése (2001), majd szinte kieroeltetése (2011) a népszámlálási gyakorlatban hiba lett volna. Sőt, meglehetősen meggyőző szakirodalmi érvek szólnak arról, hogy kettős identitás mint fogalom, valóban jól használható a hazai folyamatok leírására (pl. Bindorffer³⁰).

Empirikus tények is arra utalnak, hogy a többes identitás megnevezésének lehetősége ma Magyarországon sok esetben közelebb visz a társadalmi valóság leírásához. Például a Bindorffer³¹ által kutatott Dunabogdány egy mintegy 2700 fős, legalább fele arányban „svábok” által lakott falu. Az 1990. évi népszámlálás eredményei, a vagylagos nemzetiség-fogalom használatával ebből szinte semmit nem érzékeltettek. (Összesen 155-en vallották magukat németnek). A 2011. évi kettős identitást szinte felkínáló kérdezési mód esetén már 811-en vallották magukat németnek. Ez utóbbi adat feltehetően jobban érzékelteti a falu etnikai viszonyait, multietnikus jellegét, mint az 1990-es, tehát indokoltan tekinthető a módszertani változtatás. Ugyanakkor nyilvánvalóan tévedne az a kutató, aki kizárólag a német lakosság számának fenti statisztikákban megfigyelhető növekedése alapján etnikai öntudatra ébredésre, disszimilációra vagy valami ilyesmire következtetne. Ez ezekből az adatokból nem következik. Lehet, ha 1990-ben is a 2011. évi módon kérdezték volna a nemzetiséget ezernél is több személy került volna be a német nemzetiségi csoportba, stb.

³⁰ Bindorffer Györgyi: Etnikai, nemzeti és kétnemzeti identitás. Előszó. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2007, 7–15.

³¹ Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás: Etnikai és nemzeti azonosságutadat Dunabogdányban*. Új Mandátum /MTA Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2001. 205.

Egyszerűen tehát arról van szó, hogy ezek az állandóan változóan használt népszámlálási fogalmak és adatok megítélésünk szerint módszertani okokból nem alkalmasak időbeli folyamatok leírására. Szem előtt kell, kellene tartani, hogy ha időbeli összehasonlítást akarunk végezni, a valós trendekről szeretnénk ismereteket szerezni, akkor módszertani okokból csak olyan mutatószámokat használhatunk, amelyek valóban alkalmasak ilyen összehasonlításra.

Amennyiben a szándékunk az, hogy a hazai nemzetiségek létszámáról, demográfiai helyzetének változásáról népszámlálási adatok segítségével számoljunk be, akkor meggyőződésünk szerint összesen két olyan mérőszámot tudunk képezni, amely ilyen összehasonlításokra, még ha korlátozottan is, de alkalmas. Paradox módon két olyan mutatószámról van szó, amely nem része sztenderd KSH-s nemzetiségi adatközléseknek.

Az egyik a nemzetiség kategória olyan használata, ahogy azt Moruaszi – Papp is alkalmazta: az 1990. évi népszámlálás egyetlen nemzetiségi kérdésre vonatkozó adatait vetjük össze a 2011. évi népszámlálás „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?” kérdésre adott válaszával. A két népszámlálás eredményeinek valós összehasonlíthatóságát itt az garantálja, hogy mind a két esetben kizárólag egy válasz volt megadható, a magyar, mint válaszlehetőség elsőnek ki volt emelve, ezt követte a többi nevesített nemzetiségi kategória. Problémát jelenthet elvileg a kiemelt nemzetiségi csoportok megváltozó listája, illetve az esetleges eltérő sorrend. Az előbbi problémára jó megoldást jelenthet az elemzést azokra a csoportokra szűkíteni, amelyek mind a két esetben nevesítve voltak, és megegyező módon. Ezek a következők: szlovák; román; horvát; szerb; szlovén; német. A magyaron túli megnevezések eltérő sorrendje megítélésünk szerint nem veszélyezteti az összehasonlíthatóságot. Az összehasonlításánál további komoly gondot jelent a válaszolni nem kívánók csoportja. 1990-ben még kötelező volt válaszolni ezekre a kérdésekre, a két későbbi népszámláláskor már nem.³² Ezt a változót a következőkben „(első) nemzetiség”-nek fogjuk nevezni.

³² Erről a problémáról lásd például: Kapitány, 2013. Kárpát-medencei népszámlálási körkép, i.m.

A másik, időbeli összevetésre alkalmas mérőszám egy képzett változó: a nemzetiségi nyelv ismerete, amelyet „nyelvtudásnak” fogunk nevezni. A mindenkor népszámlálási kérdésekből ugyanis, noha különbözőképpen voltak feltéve, összességében megtudható, hányan vannak azok a személyek, akik akár anyanyelvként, akár idegen nyelvként, akár családi baráti társaságban, de beszélnek az adott nyelvet. (Ez nem egyezik meg teljesen a KSH által közölt – pl. KSH 2014³³ – beszélt nyelv adattal, mert utóbbit egyszerűbben képzik.) A javasolt mérőszámnak további előnye, hogy a képzéséhez felhasznált kérdések legátfogóbbikának a megválaszolása kötelező volt minden népszámlálásban, így elvileg az összesített adatok esetén a válaszmegtagadók sem jelentenek problémát. A mérőszámnak ugyanakkor hátránya, hogy egy adott nyelvtudással rendelkező személy még egyáltalán nem biztos, hogy bármilyen érzelmi, társadalmi közösséget is vállal az adott adott nemzetiséggel.

A következőkben ezt a két kérdést felhasználva mutatjuk be az 1990 és 2011 közötti változásokat. Elemzésünk alapvetően a ’hagyományos’ történelmi magyarországi nemzetiségi közösségekre terjed ki: németek, románok, szlovákok, ide értve a három államot alkotott délszláv szomszédnépet is: szerbek, horvátok, szlovének. A cigányság helyzetének vizsgálata nem tárgya ennek az elemzésnek, a csoport vizsgálatát külön, önálló tanulmányban tervezzük. Döntésünknek több oka is van: ennek a túlnyomó többségében magyar anyanyelvű népcsoportnak, ’kategóriának’ a jogi helyzete meglehetősen változékony volt: a rendszerváltás előtt sokáig nem ismerték el etnikumként sem, majd a hagyományos nemzetiségektől elkülönítve, a zsidósággal együtt ’etnikai csoportként’ tekintettek rájuk, míg napjainkban nem elkülönítve a nemzetiségek közé kerültek. A csoport népszámlálási elnevezése is változott /cigány – cigány(roma)/. Mindezek a tények alapvetően befolyásolhatták a csoport népszámlálási reprezentációját is. Ráadásul a cigányság társadalmi helyzete, demográfiai jellemzői alapvetően eltérnek a többi hagyományos nemzetiségtől.

³³ Népszámlálás 2011–9., 2014, i.m. 38.; 1.13. tábla.

A közölt adatok egy-egy ponton részben ismétlik meg majd a Moruaszkai – Papp tanulmány³⁴ által hozott adatokat. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert a Moruaszkai – Papp szerzőpáros számításait a népszámlálási állományok 10-10%-os, lényegében pontos, de úgy tűnik bizonyos nemzetiségeket tekintve nem teljesen reprezentatív mintáin végezte.³⁵ Ezzel szemben a jelen számítások³⁶ az adott kérdésre vonatkozó teljes körű népszámlálási adatállományokon alapulnak, így az igen kis létszámú csoportok esetén is teljesen pontos, mintavételi hibától nem terhelt eredményeket tudunk közölni.

Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy nem hiszük, hogy ezek a következőkben használt mutatószámok önmagukban jobbak, megbízhatóbbak lennének, mint a többi mutató. Egyszerűen csak arról van szó, hogy csak ezek a mutatók állnak rendelkezésre, amelyek időbeli összehasonlításra alkalmasak.

„(Első) nemzetiség” és „nyelvtudás”: Számok és arányok 1990–2011

Ha a KSH által publikált nemzetiséghez tartozó kategóriát felbontjuk aszerint, hogy megállapítsuk, mekkora lehet 2011-ben annak a csoportnak a nagysága, aki az 1990-es nemzetiségi definíció változatlanul hagyása esetén is nemzetiséginek vallaná magát („(első) nemzetiség”), első pillantásra talán meglepő képet kapunk. A 2011-ben ’nemzetiséghez tartozónak’ sorolt csoportok tagjainak egyértelmű többsége az 1990-ben alkalmazott kérdés alapján nem jelent volna meg nemzetiségiként: az „(első) nemzetiség” alapján ide besoroltak aránya 20% (szlovákok) és 39% (horvátok) között ingadozik. Igazából az állapítható meg, hogy a

³⁴ Moruaszkai – Papp, 2014. Nemzetiségi revival?, i.m.

³⁵ Például a 10% mintában 4275 fő jelölte meg első nemzetiségéként a németet, így 42750 fős becslést adtak erre az értékre. Ezzel szemben a teljes állományban ez az érték 44243 fő.

³⁶ Az igencsak méretes népszámlálási adatállományok kezelésében Szabó Laura kolléganőm volt a segítségemre, akinek a munkáját ez úton is köszönöm.

legnagyobb arányát a nemzetiséghez tartozóknak azok teszik ki, akik a második nemzetiségi kérdésre válaszolva, „másik nemzetiségként” vallották magukat az adott csoporthoz tartozónak. Elsősorban a németek és a románok esetén jelentős annak az alcsoportnak az aránya, akik nem is nemzetiségi, hanem nyelvi kérdésre adott válaszuk alapján kerültek a „nemzetiséghez tartozó” csoportba.

3. táblázat. A KSH által publikált ’nemzetiséghez tartozó’ csoport felosztása a besorolása szerinti (2011)³⁷

	„nemzetiséghez tartozó”	„(első) nemzetiség” alapján	„másik nemzetiség” alapján	egyéb alapon (anyanyelv(ek), vagy családi, baráti közösségben használt nyelv alapján)	az első nemzetiség alapján besoroltak aránya
horvát	26 774	10 426	13 135	3 213	39%
német	185 696	44 243	87 708	53 745	24%
román	35 641	7 958	18 387	9 296	22%
szerb	10 038	2 739	4 471	2 828	27%
szlovák	35 208	7 096	22 551	5 561	20%
szlovén	2 820	1 063	1 322	435	38%

A következő lépésben érdemes bemutatni az „(első) nemzetiségi” eloszlásokat, vagyis a vizsgált hazai nemzetiségi csoportok létszámának rendszerváltást követő változását, abban az esetben, ha az 1990-es – nemzetközi sztenderdeknek megfelelő – nemzetiségi besorolási mód ’felhígítására’ nem került volna sor (lásd 4. táblázat).

³⁷ A besorolásnál, ha egy válaszadó több szempontból is besorolható lenne egy nemzetiséghez, az első nemzetiség választása felülírta a második nemzetiség választását, illetve a nyelvtudást; illetve a második nemzetiség választása felülírta a nyelvtudás változót.

4. táblázat. A nemzetiségi csoportok létszáma és aránya, az „(első) nemzetiség” alapján (1990, 2011)

	1990		2011		
	létszám	arány (ezrelék)	létszám	arány	tisztított arány*
horvát	13 570	0,13%	10 426	0,10%	0,12%
német	30 824	0,30%	44 243	0,45%	0,52%
román	10 740	0,11%	7 958	0,08%	0,09%
szerb	2 905	0,03%	2 739	0,03%	0,03%
szlovák	10 459	0,10%	7 096	0,07%	0,08%
szlovén	1 930	0,02%	1 063	0,01%	0,01%

* A nemzetiségi, illetve az (első) nemzetiségi kérdésre válaszolók arányában (8 483 930 fő).

Az „(első) nemzetiség” alapján összevetve a hat vizsgált kisebbség adatait nemzetiségi újjáéledésre utaló esetleges jeleket kizárólag a németesség esetén tapasztalunk. Ez az egyetlen csoport, amelynek, mind a létszáma, mind az aránya egyértelműen nőtt a rendszerváltást követően. A németességre vonatkozó adatok értelmezésekor azonban egyfelől figyelembe kell venni, hogy a második világháborút követő német kitelepítés jelentős részben az 1941-es népszámlálásra adott válaszok alapján történt.³⁸ Ennek hatására teljesen nyilvánvaló, hogy a német közösség tagjainak jó része ezt követően saját történelmi tapasztalatokból okulva nem vállalta fel a népszámlálások alkalmával nemzetiségét, anyanyelvét.³⁹ A német, mint elsődleges nemzetiségi identitás felvállalásának 1990 és 2011 közötti növekedése mögött így nem feltétlenül valós lélekszám-növekedés áll, hanem állhat a népszámlálás intézményével kapcsolatos ellenérzések csökkenése is. Másfelől a németesség esetén felmerülhet az is, hogy az idősebb generáció inkább még a „sváb” identitással azonosította volna magát (már ha szerepelt volna a számlálóíveken), amely a rendszerváltást követően megváltozott.

A másik végletet a hazai szlovénság jelenti. Ez a – az 1990-es népszámlálási publikációkban „szlovén(vend)”-nek nevezett kis létszámú

³⁸ Lásd például: Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya – Központi Statisztikai Hivatal: Budapest, 2004. 377.

³⁹ Lásd például: Bindorffer, 2001. Kettős identitás, i.m. 17.

nemzetiségi közösség úgy tűnik létszámát és arányát tekintve egyaránt gyorsan fogyatkozik.

A négy másik közösség átmeneti helyzetben van: míg létszámuk egyértelműen csökkenni látszik, a kapott adatok értelmezése nagyban attól függ, hogy mit gondolunk a 2011-ben a nemzetiségi kérdésre nem válaszolókról. Ha azt feltételezzük, hogy az adott csoportban felül vannak reprezentálva azok a kisebbségi kötődésű személyek, akik valamilyen okból (pl. félelmek miatt) elutasították a válaszadást, akár még a nemzetiségi arány tartása is feltételezhető.⁴⁰ Ha az arány számításakor csak a nyilatkozókkal törődünk, jellemzően mérsékelt arányvesztést, de nem felszámolódást feltételezhetünk.

Szintén érdekes lehet annak vizsgálata, vajon az adott kisebbségi nyelveket beszélők létszáma hogyan változott 1990 és 2011 között, illetve milyen az összefüggés a „nyelvtudás” és az „(első) nemzetiség” felvállalása között (lásd 5. táblázat).

5. táblázat. Nyelvtudás és nemzetiség összefüggése (1990, 2011)

Nemzetiség	Népszámlálás éve	Beszéli a nyelvet	Az „(első) nemzetiségiek” közül beszéli a nyelvet	A nyelvet beszélők közül „(első) nemzetiséghez” tartozónak vallotta magát
horvát	1990	35 866	96%	36%
	2011	36 446	90%	26%
német	1990	453 582	89%	6%
	2011	1 112 151	75%	3%
román	1990	49 355	88%	19%
	2011	128 938	91%	6%
szerb	1990	16 599	90%	16%
	2011	28 808	86%	8%
szlovák	1990	68 852	85%	13%
	2011	44 254	76%	12%
szlovén	1990	4 193	94%	43%
	2011	3 460	90%	28%

⁴⁰ Persze 1990-ben is adott volt a lehetőség, hogy a kisebbségi identitásukat nyíltan felvállalni nem kívánók egyszerűen magyarként írássák össze magukat.

A különböző nyelvek esetén más képet kapunk: a szlovák és a szlovén nyelvet beszélők száma jelentősen csökkent a rendszerváltást követően. A szlovák nyelv visszaszorulása abszolút számokat nézve is komoly méretű: az 1990-es 69 ezer főről 44 ezer főre. A horvát nyelvet beszélők száma érdemben nem változott. Ezzel szemben a románul, szerbül és németül beszélők száma és aránya jelentősen növekedett. Míg 1990-ben kevesebb, mint 50 ezren beszéltek Magyarországon románul, 2011-ben már csaknem 129 ezren. Ezzel a román, az angol a német és az orosz után hazánk negyedik legelterjedtebb beszélt nyelve lett, amelyek többben ismernek, mint például a franciát. A németül beszélők száma már a 2001-es népszámlálás idején is átlépte az egymillió főt, de itt az összehasonlítás a többi vizsgált nyelvvel természetesen csalóka, mert a németet magas presztízsű közvetítő nyelvként (az angolhoz hasonlóan) a beszélők túlnyomó többség idegen nyelvként, iskolában, nyelviskolában tanulta.

Összevetve a nemzetiségi hovatartozással megállapítható, hogy az adott nemzetiséget elsődlegesen felvállaló csoportok túlnyomó többsége, legalább $\frac{3}{4}$ -e mind 1990-ben, mind 2011-ben beszéli a nyelvet. 2011-ben németiség és a szlovákság esetén a legnagyobb, mintegy egynegyed körüli azon „(első) nemzetiségiek” aránya, akik nem beszélik a nyelvet. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a románság kivételével minden nemzetiség esetén nőtt a nyelvet nem beszélők aránya, a legnagyobb visszaesés a németek (89%-75%) és a szlovákok (85%-76%) esetében figyelhető meg.

Másfelől 2011-re már egyértelműen igazzá vált, hogy minden hagyományos kisebbségi nyelv esetén az adott nyelvet beszélők kisebbsége vallja csak magát elsődlegesen az adott nemzetiséghez tartozónak. A nyelvet beszélők között legmagasabb a nemzetiségiek aránya a szlovének és a horvátok körében, de itt is csak éppen egynegyed feletti, tehát a szlovénul/horvátul beszélők csaknem háromnegyede nem vallotta magát elsődlegesen szlovén/horvát nemzetiségűnek. A többi csoportban még alacsonyabb ez az arány. Például a mintegy 29 ezer szerbül beszélőnek csupán 8% jelölte meg a „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?” kérdés esetén a szerb választ.

Ezekből az adatokból talán azt a következtetést lehet levonni, hogy bár 1990-hez hasonlóan az erős, elsődleges nemzetiségi identitásnak

még 2011-ben is jellemzően előfeltétele az adott nyelv ismerete, egy kisebbségi nyelv ismerete már egyre kisebb eséllyel garantálja a beszélő elsődleges nemzetiségi identitását. Tehát a magyarországi kisebbségi, a közös nyelvtudás, nyelvhasználat által képződő társadalmi csoportok egyre kevésbé jelentenek elsődleges nemzeti identitásbeli közösségeket.

A létszámváltozás okai és a bevándorlás szerepe

Egy adott országon belül élő kisebbségi közösség, egy etnikai alapon meghatározott népesség létszámának változása három fő tényezőre vezethető vissza.⁴¹ Egyfelől értelemszerűen a természetes népmozgalmra, vagyis a születések és halálozások számára és ezek egyenlegére. Másfelől a nemzetközi vándorlásra: a vizsgált nemzetiségi csoport tagjai elhagyhatták az országot (például a magyarországi németek tömeges németországi munkavállalásának lehet ilyen hatása), de a csoport utánpótlást is kaphatott más országból (például a hazai szerb közösség létszáma nőtt a jugoszláv polgárháború hatására hazánkba menekült szerbekkel, a német közösség létszáma növekedett a be/visszatelepült német nyugdíjasok miatt). A harmadik tényező a sokszor asszimilációnak/disszimilációnak⁴² nevezett identitásváltás, amelynek önmagában több különálló formája (például intragenerációs identitásváltás; intergenerációs identitásváltás), és formánként több iránya (többségi irányba vezető, kisebbségek között, kisebbségi irányba vezető, vagy akár a válaszmegtágadásban megjelenő) lehet.

⁴¹ Részletesebben lásd például Kapitány Balázs: A külhoni magyarok demográfiája. In: Kántor Zoltán (szerk.) *Nemzetpolitikai Alapismeretek*. Budapest, 2013. 117–138.

⁴² Ismerjük a fogalommal kapcsolatos fenntartásokat. (kiindulásnak Biczó Gábor: Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció: párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. MTA: Budapest, 19–38.). Ebben a kérdésben nem kívánunk állást foglalni. A cikkben az asszimiláció fogalmát egyszerűen a gyakorlati használhatósága miatt használjuk annak a jelenségnek a megnevezésére, amikor egy személy vagy egy szülő és gyermeke a népszámlálás „(első) nemzetiség” kérdésre adott válasza megváltozik/eltér.

Nagyobb létszámú kisebbségek esetén, ahol a kutatók számára többféle adatforrás is rendelkezésre áll, a demográfusok megkísérik a népességváltozás egészében az egyes tényezők szerepének az elkülönítését. (pl. az erdélyi magyarságra vonatkozóan Kiss-Barna 2012) A hazai kis létszámú nemzetiségek esetén erre nem nyílik lehetőség. Ennek elsődleges oka, hogy Magyarországon (szemben például Romániával, Szlovákiával, Szerbiával) a népmozgalmi adatgyűjtés az 1990-es évek óta már nem terjed ki sem nemzetiségre, sem anyanyelvre. Így egy ilyen elemzéshez szükséges alapvető adatok sem ismertek, tehát nem ismerjük sem születettek, sem az elhunytak nemzetiségét. Ennek hatására már a természetes népmozgalmi egyenleg sem állapítható meg pontosan a hazai kisebbségek esetén, így a migráció és az identitásváltás adatait sincs mire vetíteni.

Noha a fentiek miatt átfogó képet nem tudunk adni, a népszámlálási adatok mégis biztosítanak lehetőséget arra, hogy legalább vázlatosan bemutassuk az migráció és az asszimiláció jelentőségét e közösségek szempontjából.

A nemzetközi vándorlás jelentősége a hazai kisebbségi közösségek fennmaradása szempontjából már az előző népszámlálás alkalmával is kutatott téma volt.⁴³ Az időbeli trendek összehasonlítására azonban csak akkor nyílik lehetőség, ha hasonlóan képzett csoportokat vetünk össze. Mivel az 1990-es népszámláláson még állampolgárságot nem kérdeztek, csak a születési hely alapján tudjuk az 1990-es adatokat a 2011. évi adatokkal összevetni, és így a migrációs háttérre következtetni. 2011-ben már állampolgársági adatok is rendelkezésünkre állnak. (A 2011-re vonatkozó egyes kategóriák nem komplementerek.)

⁴³ Tóth Ágnes – Vékás János: *Határok és identitás*. A 2001. évi magyarországi népszámláláskor kisebbségi nemzeti-etnikai kötődést vallott külföldön születettek jellemzői. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep*. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III. Akadémiai Kiadó: Budapest, 2004. 135 –189.

6. táblázat. „(Első) nemzetiséghez” tartozók születési ország (1990⁴⁴ és 2001) és állampolgárság (2011) szerint

	1990	2011			
	nem Magyarországon születettek aránya	nem Magyarországon születettek aránya	nem magyar állampolgárok aránya	Magyarországon született magyar állampolgárok aránya	Magyarországon született magyar állampolgár (fő)
horvát	4,1%	6,5%	3,8%	93,2%	9 717
német	16,4%	20,9%	17,8%	78,4%	34 665
román	37,5%	59,1%	44,5%	39,0%	3 104
szerb	20,5%	36,1%	23,1%	62,8%	1 720
szlovák	14,9%	28,7%	25,7%	70,1%	4 975
szlovén	16,7%	8,4%	6,4%	91,6%	974

Az eredmények szerint magyarországi horvátok túlnyomó többsége mind 1990-ben, mint 2011-ben olyan személy volt, aki a mai Magyarország területén született, így őshonos hazai horvátság létszáma még 2011-ben is csaknem elérte a tízezer főt.

A másik, a rendszerváltást követően nemzetközi vándorlással kevésbé érintett közösség a szlovénság. Az igen kis létszámú hazai szlovén „(első) nemzetiségűek” esetén 1990 és 2011 között egyenesen csökkent a nem Magyarországon születettek aránya.

A létszámát tekintve domináns német, szerb, szlovák és román csoportok között viszont jelentősen növekedett a bevándorlók aránya, és nőtt a bevándorlók jelentősége.

A román nemzetiségűek esetén a külföldön születettek aránya már 1990-ben is igen magas (38%-os volt), köszönhetően a 80-as évek migrációs hullámának, de 2011-re ez az érték 59%-ra növekedett. Ez azt mutatja, hogy a magyarországi románság utánpótlása szinte kizárólag Romániából Magyarország felé áramló migrációnak köszönhető. 2011-ben a 7958 román „(első) nemzetiségűből” már csak 3104 fő volt Magyarországon született magyar állampolgár, 4705-en nem Magyar-

⁴⁴ Az 1990-es népszámláláskor csak minden (véletlenszerűen kiválasztott) ötödik adatszolgáltatótól kérdezték meg a születési országot, az adatok a megkérdezetteknek vonatkoznak.

országon születtek, és 3541-en magyar állampolgársággal nem rendelkeztek. Ha a valójában „őshonos” magyarországi románságot tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az 1990-ben még legalább 9835⁴⁵ fős közösség létszáma valójában mára alig haladja meg a háromezer főt.

A szerbség számára – ha nem is hasonló arányban – de szintén a nemzetközi vándorlás jelentette az utánpótlást. Míg 1990-ben a szerb (első) nemzetiségűeknek egy ötöde, 2011-ben már 36%-volt határon túli születésű. Az érintettek jelentős része a jugoszláv polgárháború következtében került Magyarországra. Annak, hogy a magukat (elsődlegesen) szerb nemzetiségűnek vallók a létszáma alig csökkent, a legfőbb oka az lehet, hogy az igen nagy arányú⁴⁶ bevándorlás miatt jelentős arányban kicserélődhetett 1990 és 2011 között az a csoport, melynek a tagjai magukat elsősorban ezzel a nemzetiséggel azonosítják. Magyarországon született magyar állampolgár, aki magát elsődlegesen szerb nemzetiségűnek vallja 2011-ben már csak 1720 fő volt.

Talán meglepőbb, hogy a szlovák nemzetiségűek között is duplájára, csaknem 29%-ra nőtt a nem Magyarországon születettek aránya. Ezen szlovák nemzetiségű bevándorlók mintegy 85%-a nem is rendelkezik magyar állampolgársággal. Részben a pozsonyi agglomeráció magyarországi részeire beköltözőkről, részben Budapesten vagy agglomerációjában tanuló vagy dolgozó szlovák állampolgárokról van szó. Azon Magyarországon született magyar állampolgárok száma, akik 2011-ben elsődleges nemzetiségüknek a szlovákot nevezték meg, már kevesebb, mint 5000 fő.

A magyarországi németek számának növekedésében szintén részben szerepet játszott a nemzetközi migráció, itt jelentősebb a hazánkba (jellemzően a Dunántúltra) költöző német és osztrák állampolgárságú nyugdíjasok szerepe. Ez a csoport azonban már jellemzően életkori okokból sem járulhat hozzá a közösség generációk közötti újratermeléséhez. Ugyanakkor a magyarországi születésű, magyar állampolgársággal rendelkező csoport létszáma igen magas a többi közösséghez viszonyítva: csaknem 35 ezer fő.

⁴⁵ 1990-es „állandó népesség” vagy az akkori terminológia szerint nem ideiglenes lakosok.

⁴⁶ Ne feledjük, igen kis létszámú közösségről van szó.

Identitásváltási, átörökítési folyamatok

Az identitásváltás, az asszimiláció legdirektebb fajtája az egyéni életútban bekövetkező (intragenerációs) identitásváltás. Például valaki fiatal felnőttként még szlovák nemzetiségűnek határozza meg magát az 1990 évi népszámláláson, majd elköltözve a szülői házból, saját családot alapítva már magyar nemzetiségűként gondol magára és nyilatkozik magáról 2011-ben. Mivel az adott népszámlálások az egyes adatszolgáltatók életében csak egy-egy időpontot rögzítenek, és személyi szinten a népszámlálási adatállományok összekapcsolására nincs lehetőség, így önmagukban alkalmatlanok az életút végigkövetésére. Például nem tudjuk, hogy az a fent említett személy, aki most „magyar” választ adott a „Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?” kérdésre húsz éve hogyan válaszolt a hasonló kérdésekre. Az intragenerációs asszimiláció egy speciális fajtáját mégis meg tudjuk vizsgálni. Vannak olyan települések Magyarországon, amelyek a rendszerváltásig szinte kizárólag egy-egy kisebbség tagjai által voltak lakottak, gyakorlatilag „etnikai szigeteket” alkottak. Az ezeken a településeken született személyek túlnyomó többsége nemzetiségi környezetben nőtt fel, nemzeti kisebbségi identitását a népszámlálásokkor kinyilvánító családokban. Kérdés, hogy amennyiben ezek a személyek felnőnek, milyen eséllyel őrzik meg elsődleges nemzetiségi identitásukat.

A 7. táblázat azon személyek jelenlegi (2011-es) elsődleges nemzetiségi identitását mutatja be, akik 1980-előtt születtek (így a 2011. évi census idején már jellemzően nem csak jogi, hanem társadalmi értelemben is felnőttnek számítottak) négy ilyen magyarországi etnikai szigettelepülés egyikén. Az eredmények meglehetősen egyértelműnek tűnnek. A helyben, kisebbségi környezetben maradt személyek nyilvánvaló többsége (Tótszentmárton esetén 62%-a, a másik három település esetén mintegy 85-90%-a) sikerrel megőrizte, és felvállalja elsődleges kisebbségi nemzeti identitását. Ezzel szemben a más településre, magyar többségi környezetbe költözők között lényegesen csökkent annak az esélye, hogy az érintett ’megmaradjon’ nemzetiségében. Még az ófalusi németek esetén is csak az elköltözötték 42%-a vallotta magát a szülőfalu elhagyása után is német nemzetiségűnek. Ezzel szemben a hazulról elkerült

méhkeréki románok harmada a tótszentmártoni horvátok, felsőszőlőnői szlovének mintegy negyede tartotta meg nemzetiségét. A szülőfalujukból elkerültek nem elhanyagolható része úgy nyilatkozott, hogy nemcsak hogy nem elsődlegesen nemzetiségi identitású, de a szülőfalujában használatos nyelvet sem ismeri. Vagy legalábbis nem számolt be annak ismeretéről.

7. táblázat. Nemzetiségi szigettelepüléseken 1980 előtt született személyek „(első) nemzetisége” jelenlegi lakhelyük szerint (2011)

Születési hely	(Első) nemzetiség és (bármilyen formában) beszélt nyelv	Helyben maradt	Elköltözött	Összesen
Méhkerék	román (első) nemzetiségű	87%	33%	63%
	nem román (első) nemzetiségű, románul beszél	11%	35%	22%
	nem román (első) nemzetiségű, románul nem beszél	2%	32%	15%
		100%	100%	100%
Tótszentmárton	horvát (első) nemzetiségű	62%	26%	39%
	nem horvát (első) nemzetiségű, horvátul beszél	27%	24%	25%
	nem horvát (első) nemzetiségű, horvátul nem beszél	11%	50%	36%
		100%	100%	100%
Felsőszőlőnők	szlovén (első) nemzetiségű	85%	26%	44%
	nem szlovén (első) nemzetiségű, szlovénül beszél	11%	27%	22%
	nem szlovén (első) nemzetiségű, szlovénül nem beszél	4%	47%	34%
		100%	100%	100%
Ófalu	német (első) nemzetiségű	89%	42%	58%
	nem német (első) nemzetiségű, németül beszél	11%	38%	29%
	nem német (első) nemzetiségű, németül nem beszél	0%	20%	13%
		100%	100%	100%

Ezek az adatok arra utalnak, hogy a rendszerváltást követően Magyarországon nem elhanyagolható arányú intragenerációs asszimilációt is feltételezhetünk. Az, hogy valaki nemzetiségi környezetbe, nemzetiségiként születik, úgy tűnik nem garantálja azt, hogy az illető nemzete tagja marad felnőve, magyar etnikai környezetben is. Ez ezért érdekes, mert ilyen erőteljes intragenerációs asszimilációs folyamatok – ha hihetünk a szakirodalomnak – ilyen arányban nem jellemzőek a határon túli magyar közösségekre.

A Kárpát-medencében jelenleg a kisebbségi közösségeket érintő asszimiláció jellemző formája ugyanis nem intra-, hanem intergenerációs jellegű. Az asszimilációnak ez utóbbi típusa alatt azt értjük, hogy a nemzetiségi tudat nem öröklődik tovább a következő generációra. Ennek a jelenségnek megint csak több altípusa lehet.

Egyfelől előfordulhat, hogy egy nemzetiségi családban, ahol mind a két szülő egy adott nemzetiséghez tartozik, a gyermekük, gyermekeik mégsem határozzák meg magukat a kisebbségi csoporthoz tartozónak.

A gyakoribb altípus azonban nem ez, hanem az, amelyik az etnikailag vegyes házasságokra, párkapcsolatokra vezethető vissza. Ilyen párkapcsolatok esetén az egyes etnikai csoportok újratermelését az garantálhatná, ha a heterogám családokban született gyermekeknek társadalmi szinten fele-fele válna ez egyik, illetve a másik nemzetiség tagjává. A valóságban azonban ez a kiegyenlített szocializáció a legritkábban következik be. Vegyes házasságok esetén a jellemző társadalmi valóság az, hogy a gyermekek többsége az adott helyzetben 'erősebb', társadalmilag magasabb presztízsű nemzetiséghez tartozóvá válik. Itt fontos közvetítő szerepet játszhat a tényleges családon belüli nyelvhasználat, nyelvtudás, illetve az egyes nyelvek általános „használhatósága” is. Értelemszerűen az is befolyásolja a következő generáció nemzetiségi hovatartozását, hogy melyik szülő melyik nemzetiséghez tartozik. (A vegyes családokban anyáknak nagyobb az esélye a nemzetiségük átörökítésére, mint az apáknak.)

A hazai hagyományos történelmi nemzetiségek körében az etnikailag vegyes házasságok tartósan magas aránya régóta ismert, és ennek hatása a közösség újratermelődésére is önmagában már kutatott téma.

Magyarországon például Tóth Ágnes és Vékás János két tanulmánya is,⁴⁷ igen részletesen és pontosan mutatja be ezt a kérdést a 2001. évi népszámlálási adatokon, kitérve az együtt élő gyermekek nemzetiségére is. Viszont itt is felmerül az a probléma, hogy 2001. évi népszámlálás „nemzetiség kötődésű” családokra vonatkozó eredményei önmagában nem hasonlíthatók semmihez, így a kapott eredmények is meglehetősen nehezen értékelhetők.⁴⁸

Ezért mi a következőkben az 1990 évi (egyébként publikált ld. KSH 1995⁴⁹), adatokat vetjük össze a 2011. éviékkal, bemutatjuk, hogy az „(első) nemzetiség” alapján meghatározott csoportokban mekkora a házasság/élettársi kapcsolatban élő nők aránya, és közülük hányan választottak ugyanolyan nemzetiségű párt⁵⁰. Utóbbi egyben az etnikailag homogám párkapcsolatok számát is mutatja. (Az etnikailag vegyes párkapcsolatokban élők száma nagyon hozzávetőleg kétszerese, mint a harmadik és negyedik oszlop különbsége. Ennek oka, hogy az etnikailag vegyes kapcsolatba lépő férfiak nem szerepelnek a táblázatban.)

⁴⁷ Tóth Ágnes – Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. In: Bakó – Papp – Szarka (szerk.): *Mindennapi előítéletek*. Balassi: Budapest, 2006, 252–309.; Tóth Ágnes – Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. *Demográfia*, 2008. 4. 329–355.

⁴⁸ Például a 2001. évi népszámlálás adatai szerint a (legalább részben) német nemzetiségű feleségek esetén a férfiek 50,1%-a volt német, 68,4%-a magyar nemzetiségű (legalább részben).

⁴⁹ *A nemzetiségek életkörülményei*. KSH: Budapest, 1995. 73.

⁵⁰ A 1990-es adatokban még nem szerepelnek az élettársi kapcsolatban élők, ennek a párkapcsolati formának az elterjedtsége ekkor még igen alacsony volt, így ez az összevetést nem nehezíti.

8. táblázat. A házastársukkal/élettársukkal élő nők a házastárs nemzetisége szerint (1990, 2001)

Nemzetiség	Népszámlálás éve	Házastársi (1990) házasság/élettársi (2011) kapcsolatban élő „(első) nemzetiségi” nők	A férj/élettárs nemzetisége megegyezik	Etnikailag homogám kapcsolatban élő nők aránya
horvát	1990	3 582	2 275	64%
	2011	2 450	1 347	55%
német	1990	9 250	4 687	51%
	2011	10 911	6 129	56%
román	1990	2 515	1 599	64%
	2011	2 323	1 182	51%
szerb	1990	628	302	48%
	2011	486	222	46%
szlovák	1990	3 255	1 432	44%
	2011	1 875	889	47%
szlovén	1990	539	323	60%
	2011	269	144	54%

A táblázat egyfelől rámutat, ha az etnikai homogám kapcsolatokat tekintjük az etnikai reprodukció terepének, akkor milyen kicsi közösségekről van szó. Például 1990-ben is csak 323, de 2011-ben már csak összesen 144 (!) olyan család volt Magyarországon, ahol mindkét partner „(első) nemzetisége” szlovén. Feltűnő, hogy minden közösségben (ahogy egyébként az egész országban) igen gyorsan csökken a párkapcsolatban élők aránya a teljes közösségekhez viszonyítva. Az adatok azt mutatják, hogy a homogám párkapcsolatokban élő nők aránya 44% (szlovákok 1990) és 64% (horvátok, románok 1990) között szóródik. Az időbeli trendeket tekintve nem egységes a kép. A horvát, a román és szlovén közösségek esetén meglehetősen egyértelműen úgy tűnik, hogy a rendszerváltást követően megnőtt az etnikailag vegyes párkapcsolatok jelentősége. A szerbeknél és a szlovákoknál ilyen változást nem tapasztalunk, míg a németek esetén egyenesen növekedett az etnikai homogámia. Így napjainkra valójában a magyarországi német közösség maradt

az, ahol jelentősebb, több ezres nagyságrendben vannak még olyan párkapcsolatok, amelyekben mindkét fél elsődlegesen német nemzetiségi identitású.

9. táblázat. Partnerrel élő nemzetiségiek együttélő gyermekeinek nemzetisége, nyelvismerete a párkapcsolat etnikai jellege szerint (1990, 2011)

anya „(első) nemzeti-sége”	apa „(első) nemzeti-sége”	1990		2011	
		gyermekek közül nemzeti-ségek aránya	gyermekek közül nemzeti-ségi nyelvet beszélők aránya	gyermekek közül (első) nemzetiségiek aránya	gyermekek közül nemzeti-ségi nyelvet beszélők aránya
horvát	horvát	85,8%	89,8%	87,8%	84,8%
horvát	nem horvát	23,9%	34,8%	31,3%	45,8%
nem horvát	horvát	11,8%	20,0%	19,6%	34,8%
német	német	80,1%	60,5%	85,5%	62,1%
német	nem német	23,2%	48,7%	26,7%	50,9%
nem német	német	15,3%	20,2%	18,7%	44,5%
román	román	90,8%	74,6%	82,6%	79,2%
román	nem román	16,4%	23,9%	16,8%	42,5%
nem román	román	9,6%	15,9%	8,1%	26,8%
szerb	szerb	95,7%	96,3%	82,7%	85,7%
szerb	nem szerb	17,8%	33,7%	27,2%	56,4%
nem szerb	szerb	17,6%	18,9%	19,1%	41,2%
szlovák	szlovák	58,0%	61,1%	81,1%	64,3%
szlovák	nem szlovák	10,6%	15,5%	18,9%	32,9%
nem szlovák	szlovák	3,3%	8,2%	8,6%	16,9%
szlovén	szlovén	77,9%	86,8%	67,3%	75,3%
szlovén	nem szlovén	14,2%	22,6%	17,5%	31,0%
nem szlovén	szlovén	7,5%	12,8%	13,0%	28,3%

Mint már hangsúlyoztuk, a vegyes házasságok, párkapcsolatok elvileg nem kell, hogy a nemzetiségi öntudat átörökítésének az elvesztését eredményezzék, sőt akár etnikai nyereséghez is vezethetnek. Ebből a szempontból az a kulcskérdés, hogy a különböző párkapcsolatokban milyen eséllyel sikerül a gyermekekben továbbörökíteni a nemzeti-

ségi öntudatot és/vagy a nemzetiségi nyelv ismeretét. A népszámlálási adatbázis ennek a kérdésnek a vizsgálatára a szülőkkel/nevelőszülőkkel együtt élő gyermekek esetén ad lehetőséget. Itt meg tudjuk vizsgálni, hogy a nemzetiségi családokban a szülőkkel/nevelőszülőkkel együtt élő gyermekek „(első) nemzetisége” milyen, illetve, hogy a gyermekek beszélnek-e egyáltalán a nemzetiségi nyelvet. Elemzésünket a kétszülős családokra korlátoztuk.

A 9. táblázat adatai alapján elég sok következtetést le lehet vonni. Először is az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy az etnikailag vegyes családok esetén igen alacsony esély van arra, hogy a gyermek nemzetiségi legyen. Ha az anya nemzetiségi, az apa nem, a nemzetiség átörökítésének aránya 11% (szlovákok 1990) és 31% (horvátok 2011) között szóródik. Ha az apa nemzetiségi és az anya nem ezek az arányok még alacsonyabbak: 3% (szlovákság 2011) és 20% (horvátság 2011) között szóródik. Az etnikai arány reprodukálásához 50% körüli arányok lennének szükségesek.

Az időbeli változások a kisebbségekre nézve pozitív irányú módosulásokat mutatnak a legtöbb vizsgált nemzetiség esetén. A részben horvát, német, szerb vagy szlovák vagy szlovén szülőktől származó gyermekek esetén 1990-hez viszonyítva 2011-re egyértelműen nőtt az esélye annak, hogy elsődleges nemzetiségük kisebbségi legyen. Egyedül a román közösség az, ahol nem egyértelmű, hogy 2011-ben nagyobb az esélye, mint 1990-ben egy vegyes házasságban született gyermeknek arra, hogy román elsődleges identitású legyen.

Az adatok azonban az intergenerációs asszimiláció másik fajtájának a létezéséről is tanúskodnak: két kisebbségi szülő esetén a gyermekek nem elhanyagolható arányban már nem kisebbségiként adták meg az (első) nemzetiségüket, vagyis az etnikai homogámia sem garancia a nemzetiségi tudatnak a következő generációra való átörökítésére.⁵¹ Egészen extrémén alacsony értéket figyelhetünk meg 1990-ben a szlovákságnál: A szlovák szüleikkel/nevelőszüleikkel együtt élő gyermekek

⁵¹ Ennek ellentéte az intergenerációs disszimilációnak az a formája, amikor két magyar nemzetiségű szülő gyermeke vallja magát nem magyar nemzetiségűnek. Ezzel az érdekes – de meglehetősen ritka – jelenséggel most terjedelmi okból nem foglalkozunk.

csak 58%-ban mondták magukat szlovák nemzetiségűnek (vagy a szülők nyilatkoztak így). Ezzel szemben két román szülő esetén ez érték 91% volt, és két szerb szülő esetén 96%. Az elmúlt két évtizedben ezen a téren jelentősen csökkentek a nemzetiségek közötti különbségek. 2011-ben a szlovénság (67%) kivételével 81% és 88% közötti értékeket figyelhetünk meg. Ez azt jelenti, hogy tíz etnikailag homogám nemzetiségi családba született gyermekből 1-2 már a szülői házban nem vállalja fel (első) nemzetiségének szülei nemzetiségét (vagy a szülők már nem tartják gyermekeiket a saját nemzetiségükhöz tartozónak).

Kérdés, hogy a szülői házból elköltözve milyen arányban változik meg majd ezeknek a fiataloknak a nemzetiségi önbesorolása. Itt figyelembe kell venni azt is, ahogy már jeleztük, hogy a kiskorú gyermekek esetén a népszámlálási gyakorlatban jellemzően a szülő diktálja be a nemzetiségi kérdésre adott választ. A következő népszámláláskor azonban – már felnőve – az egykori gyermekek jellemzően magukról nyilatkoznak. Könnyen előfordulhat, hogy a szülői „elképzelés” nem egyezik majd meg a gyermek saját nyilatkozatával.⁵²

A nemzetiségi identitáson túl a gyermekek nyelvtudása is vizsgálható. Vegyes házasságok esetén talán nem meglepő, hogy nem csak az elsődleges nemzetiségi identitás nem örökítődik át, de a nemzetiségi nyelvet sem beszéli már a gyermekek többsége. Ugyanakkor tény, hogy a nyelvtudás mértéke lényegesen nagyobb, mint a nemzetiségi identitás felvállalásáé. Itt is számít, hogy az apa vagy az anya-e a nemzetiségi fél. Ha az édesanya/nevelőanya nemzetiségi, szinte minden esetben lényegesen nagyobb az esély arra, hogy a gyermek megtanulja a kisebbségi nyelvet. Egyértelmű és fontos eltérést tapasztalunk, ha az 1990-es adatokat összevetjük a 2011-esekkel: A vegyes házasságokban a kisebbségi nyelv intergenerációs átörökítésének az esélye egyértelműen nőtt, a nemzetiségtől függetlenül. A nemzetiségek között különbségek ugyan-

⁵² Ez lényegében az asszimiláció egy harmadik formája, amit a heteroidentifikáció és autoidentifikáció eltérésére visszavezethető identitásváltásnak nevezhetünk (ld. Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, 2004.

akkor nem tűntek el teljesen: a szlovák nyelv pozíciója mindmáig rossznak tűnik, összevetve nem csak a német, de akár a szerb nyelvvel is.

Érdekes kutatási eredménynek tűnik, hogy a vegyes házasságokkal szemben az etnikailag homogám nemzetiségi családok esetén van olyan közösség, ahol a nemzetiségi nyelv átadásának esélye kisebb, mint a nemzetiségi öntudat átörökítésének esélye (horvátok, németek, románok és szlovákok esetében). Míg – mint korábban láttuk – a nemzetiségi családokban a szülőkkel/nevelőszülőkkel együtt élő gyermekek többsége nemzetiségi, addig a németek és a szlovákok esetén kisebb arányban beszélik a nyelvet. Talán nem véletlen, hogy pont arról a két nemzetiségről van szó, ahol a Magyarországon hagyományosan beszélt nemzetiségi dialektus sok esetben igencsak eltér a kodifikált államnyelvi nyelvváltozattól (ld. sváb vs. hochdeutsch), így a csak beszélt formában létező anyanyelvi dialektus átadása sok esetben mindenféle segédeszköz (gyermekkönyvek, stb.) nélkül kellene, hogy történjen.

(Kissé szubjektív) következtetések

A hazai népszámlálási gyakorlatban és adatközlésben használt fogalmak igen változékonyak. Egy nemzetiségi közösség nagyságának jellemezésére leginkább használt két mérőszám a 'nemzetiség' és a 'nemzetiséghez tartozó' gyakorlatilag népszámlálásról népszámlálásra bővült és hígult. Elsődlegesen ennek a következménye, hogy az őshonos hazai nemzetiségek létszáma 1990-et követően jelentős növekedést mutat. Ezek az eredmények gyakorlati szempontból egyfelől igen kedvezőek a magyar állam, a mindenkori politikai vezetés számára, hiszen arról tanúskodnak, hogy a magyarországi kisebbségi közösségek helyzete látszólag jó, létszámuk növekszik.⁵³ Másfelől a látszólag növekvő létszámadatok fon-

⁵³ Például a szakminiszter nyilatkozata szerint „Magyarországon olyan nemzetiségpolitika van, amelynek nincsen párja Európában, ugyanis folyamatosan növekszik a magukat valamilyen nemzetiséghez tartozók száma” Letöltés helye: <http://mno.hu/belfold/balog-nem-adjuk-fel-a-magyar-nemzet-hatarok-feletti-bekes-ujraegyesiteset-1288574>; letöltés ideje: 2015. 09. 30.

tos legitimációs alapot jelentnek hazai kisebbségi közösségek vezetői számára is, ráadásul 2011-et követően egyben anyagi források és szabályozási lehetőségek is kötődnek ezekhez a hivatalos statisztikai adatokhoz.

A fenti politikai, államigazgatási szempontból teljesen érthető jelenségek azonban lassan már a témával foglalkozó kutatók számára is elfedik azt a tény, hogy nemzetiségi statisztikákra vonatkozó elsődleges, hivatalosan publikált adatok módszertani okok miatt sem időbeli, sem nemzetközi tudományos igényességű összehasonlításra nem alkalmasak. Amennyiben változatlan fogalmi keretet, mérőszámokat használunk valójában egészen más, a hivatalostól eltérő képet kapunk a hazai nemzetiségek helyzetéről.

Eredményeink arra utalnak, a hat vizsgált hazai őshonos nemzetiségi közösségből ötnek a létszáma semmiképpen nem növekszik, és demográfiai szempontból tartósan képtelen önmaga újratermelésére. A kivételt egyedül a német közösség jelentheti. A kisebbségi közösségek fennmaradását veszélyeztető rossz demográfiai perspektívák elsődlegesen oka a nemzetiségileg vegyes házasságok tartósan igen magas aránya, és vegyes családokban felnövekvő újabb generációk aszimmetrikus etnikai szocializációja. A népszámlálási adatok elemzése is alátámasztja a kvalitatív vizsgálatok eredményeit: az etnikailag vegyes házasságokban felnövekvő gyermekek többsége magyar nemzetiségű és jelentős részük a nyelvet sem beszéli már. Az (elsődleges) nemzetiségi identitás megtartása és átörökítés valójában csak azokban a ritka esetekben következik be nagy valószínűséggel, amikor egy hagyományos nemzetiségi közegben etnikailag homogám családból származó gyermek felnőve sem költözik el az adott közösségből. Tehát azok a zárt etnikai szigetet alkotó települések jelenthetnék a hazai hagyományos etnikai kisebbségek továbbélésének a zálogát, amelyek képesek lennének megtartani, helyben tartani a fiatalabb generációkat.

Az 1990-es és a 2011-es adatok összevetése arra is utal, hogy egy tartós, a nemzetiségi közösségek számára végzetesnek tűnő folyamatról van szó. Az etnikai reprodukció esélye már igen alacsony volt 1990-ben is, és a helyzet nem romlott a rendszerváltás óta, sőt néhány területen – például a vegyes házasságokon belüli etnikai szocializáció területén

– még javult is. Ez a kis mértékű pozitív változás azonban távolról sem jelenti azt, hogy ezek a hazai kisebbségi közösségek saját demográfiai erőforrásaikra támaszkodva fenn lennének képesek maradni: generációról-generációra gyorsan zajlik ezen hazai nemzetiségek feloldódása a magyar közösségben, és ebben a folyamatban nem történt változás a rendszerváltást követően sem.

Az igen gyors felszámolódás felé vezető összképen az változtatott néhány esetben, hogy nemzetközi vándorlás keretében arányát tekintve igen komoly utánpótlás érkezett a környező országokból. Egyre nagyobb arányban ezen Magyarországra áttelepültek azok, akik – identitás szempontjából – a hazai nemzetiségi közösségek 'kemény magját' jelentik, jelenthetnék. Az adatok azonban arra utalnak, hogy e bevándorló csoportok egy jelentős része csupán ideiglenesen, állampolgársági igény nélkül tartózkodik Magyarországon (például itt tanuló egyetemista, vagy itt telket vásárló nyugdíjas), más alcsoportok (pl. rajkai szlovákság) pedig sem társadalmilag, sem földrajzilag nem kapcsolódnak az őshonos közösségekhez.

KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR SZÓRVÁNY

Bodó Barna

Szórvány és közpolitika

A 2013-as kolozsvári politológus vándorgyűlésen tartottam hasonló címmel előadást, és akkor az volt a véleményem, az előadásom központi tétele, hogy *a szórványt illetően lényegében hiányoznak a szakpolitikai lépések, ha eredményeket szeretnénk, a nemzetpolitikai diskurzust fel kellene váltania a szakpolitikai stratégiáknak és döntéseknek*. Ebbéli vélekedésemmel nem vagyok egyedül, a kisebbségi kérdés kutatói közül többen értékelik úgy, hogy a külhoni magyarokkal kapcsolatos politikát egyre inkább a szimbolikus beszéd uralja. Bárdi Nándor szerint a külhoni ügyekben nincsenek politikailag releváns policy stratégiák, a szakpolitikai szerkezetekre jellemző a kontroll-hiány.¹ A külhoni magyar közösségekkel kapcsolatos anyaországi politika jellege – bizonytalanságok, buktatók – elsősorban a szórvánnyal kapcsolatosan mutatkoznak meg, hiszen a szórvány számára erősen „ketyeg az óra”, itt az elvesztegetett idő illetve a nem hatékony stratégia később már nem korrigálható helyzetek kialakulását teszi lehetővé. A szakpolitikai váltásra tehát a legnagyobb szükség a szórványokat illetően van.

Mivel azóta alapvető változás nem történt – bár kisebb előrelépés igen –, érdemesnek látom a kérdéskör alaposabb számba vételét, és ebben az akkori gondolatmenetet követem.

¹ Lásd Bárdi Nándor 2013-14-ben több erdélyi, felvidéki helyszínen megtartott, *Álságos állítások a magyar etnopolitikában* c. előadásait.

Szórványosodás: Kárpát-medencei trendek

A szórvány és a szórványosodás a nemzetstratégia témakörébe tartozik. Ugyanakkor olyan kérdés, amelyről nehéz érzelmek nélkül beszélni – de kell. A Kárpát-medence magyarságát, pontosabban: a külhoni magyarságot mindenütt fenyegeti és érinti a szórványosodás jelensége. A magyar lakosság minden Magyarországgal szomszédos államban, ahol őshonos népességnek számít: folyamatosan csökken. Vannak különbségek, regionális eltérések, például a Székelyföld magyarsága Románia lakosságánál kevésbé csökken², vagyis arányszáma az utóbbi két népszámlálás között alig változott, miközben Arad megyében a csökkenés 25%, Temes megyében 30%, Hunyad megyében 36%, Krassó-Szörényben 44%. Vagyis minél szórványabb a megye, minél szétszórtabb és kisebb lélekszámú a helyi magyarság, a lélekszám-csökkenés annál erőteljesebb.

Az alábbi táblázatban az 1990 utáni demográfiai változásokat foglaltam össze azokra a megyékre vonatkoztatva, ahol magyarok hagyományosan élnek. A táblázatból kiolvasható, hogy Románia lakossága 2002-2011 között 12,2%-al, a romániai magyarok lélekszáma pedig 13,6%-al csökkent. A különbség nem jelentős. De ha megnézzük, hogy ezen időszakban Hargita megye lakossága 6,3%-al, a Kovászna megyéé 7,5%-al esett vissza, akkor a fenti állítás egészen más értelmet kap: vagyis többen a magyar lakosság stabilabb az ország lakosságánál, amelynek fogyását elsődlegesen az elvándorlás, a külföldi munkavállalás határozza meg. A magyar népességfogyást a szórvány okozza. Külön kell tehát kezelni a tömbmagyarságra jellemző demográfiai folyamatokat, külön a fronthelyzetben³ lévő helyi magyar közösségeket és ismét külön a szórványt.

² Letöltés helye: <http://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/22443-mar-nem-csokken-olyan-rohamosan-szekelyfold-lakossaga>; letöltés ideje: 2015.IX.10.

³ Fronthelyzetű helyi magyar közösségek: demográfiailag a tömb és a szórvány közötti átmenetinek is mondható állapot. Politikai értelemben olyan helyzet, amikor a helyi magyarság bár nincs domináns helyzetben, de rendelkezik akkora érdekérvényesítő potenciállal, hogy a helyi politikában számolni kell vele. Szórványban a magyarok politikai képviselete vagy jelképes, vagy nincs, nincsenek jelen az önkormányzatokban.

1. táblázat. Magyarok lélekszámának alakulása

Megye	Magyarok lélekszáma			Változás abszolút száma		Változás aránya	
	1992	2002	2011	Változás 1992-2002	Változás 2002-2011	Változás* 1992-2002	Változás 2002-2011
Arad	61011	49 291	37 067	-11 720	-12 224	-19,2%	-24,8%
Beszterce-Naszód	21098	18 349	14 773	-2 749	-3 576	-13,0%	-19,5%
Bihar	181 703	155 829	138 441	-25 874	-17 388	-14,2%	-11,2%
Brassó	63 558	50 956	39 275	-12 602	-11 681	-19,8%	-22,9%
Fehér	24 765	20 684	15 870	-4 081	-4 814	-16,5%	-23,3%
Hargita	295 104	276 038	258 615	-19 066	-17 423	-6,5%	-6,3%
Hunyad	33 849	25 388	16 219	-8 461	-9 169	-25,0%	-36,1%
Kolozs	146 186	122 301	103 457	-23 885	-18 844	-16,3%	-15,4%
Kovácsna	175 502	164 158	151 787	-11 344	-12 371	-6,5%	-7,5%
Krassó-Szörény	7 876	5 824	3 276	-2 052	-2 548	-26,1%	-43,8%
Máramaros	54 902	46 300	34 781	-8 602	-11 519	-15,7%	-24,9%
Maros	252 651	228 275	200 989	-24 376	-27 286	-9,6%	-12,0%
Szatmár	140 392	129 258	113 541	-11 134	-15 717	-7,9%	-12,2%
Szeben	19 309	15 344	10 893	-3 965	-4 451	-20,5%	-29,0%
Szilágy	63 151	57 167	50 659	-5 984	-6 508	-9,5%	-11,4%
Temes	62 866	50 556	35 294	-12 310	-15 262	-19,6%	-30,2%
Erdély	1 603 923	1 415 718	1 224 937	-188 205	-190 781	-11,7%	-13,5%
Bako	4 373	4 317	4 373	-56	56	-1,3%	1,3%
Bukarest	8 301	5 834	3 463	-2 467	-2 371	-29,7%	-40,6%
Regát	21036	16 089	12 809	-4 947	-3 280	-23,5%	-20,4%
Romániai magyarok	1 624 959	1 431 807	1 237 746	-193 152	-194 061	-11,9%	-13,6%
Románia összlakosság	22 810 035	21 680 974	19 042 936	-1 129 061	-2 638 038	-4,9%	-12,2%

Összeállította: a szerző.

Szlovákiában a helyzet aggasztóbbnak tűnik, ugyanis csaknem 62 ezerrel csökkent a magyarság lélekszáma tíz év alatt – derült ki a 2011-es népszámlálás végleges adataiból. Tíz év alatt az összlakosságból 9,7 százalékról 8,5 százalékra csökkent a Szlovákiában élő magyarok számaránya. Míg a 2001-es népszámlálás adatai szerint Szlovákiában 520 528-an vallották magukat magyar nemzetiségűnek, ez a szám 2011-re 458 467-re csökkent. Az országban 2001-től 2011-ig 0,33 százalékkal (17 581 fő), csökkenő mértékben, de nőtt az összlakosság és elérte az 5 397 036-os lélekszámot. Ez a legalacsonyabb lakosságszám-növekedés a népszámlálások történetében. Az ország lakosságának nemzetiségi arányait tekintve a magukat szlovák nemzetiségűnek vallók (4 352 775 fő) száma is csökkent a 2001-es adatokhoz képest. Az elmúlt 10 év alatt az egyedüli jelentősebb létszámnövekedést a roma etnikumhoz tartozók csoportja tudhatja magáénak.

A délvidéki magyarság számának alakulása is hasonló trendet mutat. 2011-ben Szerbia összlakossága 7 120 666 fő (népszámlálás), ez a korábbi népszámláláshoz képest 377 ezerrel kevesebb, a visszaesés 5,7%-os. A szerbiai magyarok lélekszáma 253 899 fő volt (3,53%), vagyis a korábbi népszámláláshoz képest a fogyás 39 400 fő, aránya 13,4%. Délvidéki szakemberek szerint bár valamelyest mérséklődött, még mindig nagy az elvándorlás, az asszimiláció mértékét Gábrity Molnár Irén nem tartja nagyobbnak a titói időkre jellemzőnél⁴. Vajdaság lakossága ez idő alatt kb. 100 ezerrel csökkent, a népszámláláskor 1,917 millió fő, miközben elég sokan települtek be a régióba. 2002-ben a tartomány lakosságának 14,3%-a volt magyar, 2011-ben az arány 13%.

Kárpátalján a magyarság lélekszáma 2012-ben 141 000 fő volt – kiszámított adat, nem volt népszámlálás – a korábbihoz képest 10 ezerrel kevesebb, ami 6,6%-os fogyást jelent. A népességszűkülés legfontosabb oka a kivándorlás, de jelentős az asszimiláció is.⁵

⁴ Letöltés helye: http://kitekinto.hu/karpat-medence/2012/12/01/fognak_a_vajdasagi_magyarok_is/#.Vfjucm6huHs; letöltés ideje: 2015.IX.9.

⁵ Letöltés helye: <http://www.karpatinfo.net/hetilap/ukrajna/karpataljai-magyarok-hanyan-vagyunk>; letöltés ideje: 2015.IX.9.

Meg kell állapítani, hogy a Kárpát-medencében a magyarság lélekszáma mindenütt csökken, de nem egyforma mértékben, és a többségi lakossághoz viszonyított arányszámok is különböznek. A népesség-fogyás területi arányait illetően csak erdélyi adatokat vizsgáltam, ebből kiderül, hogy tömbben a fogyás megállt, szórványban pedig felgyorsult.

Bár a szórványok kérdése két évtizede politikai kérdés, a külhoni magyar népcsoportok politikai képviselői és a magyar kormányzatok is foglalkoznak vele, pozitív eredményről nem beszélhetünk. A mai trend hosszú távon a külhoni magyar közösségek létét fenyegeti. Nem azt állítom, hogy felszámolódik a szórvány, mert nem ez következik be, hanem a nyelvhatár mozgásával korábbi szórványok a teljes nyelv- és kultúraváltással leszakadnak, miáltal újabb – velük szomszédos – területek magyarsága kerül szórványhelyzetbe. Bánság vonatkozásában három évtizede a nyelvhatár magyar szempontból Resicabányánál húzódott, ma Temes megye déli települései váltak nyelvhatárrá.

A szórvánnyal kapcsolatos szakpolitika célja az asszimilációs trend mérséklése és leállítás – kellene, hogy legyen. Ettől pedig nagyon távol állunk. Nemrég Murvai László tette fel a szórványokat illetően a sokakban megfogalmazódó kérdést: *Van még 25 évünk?*⁶ Vajon ennyi idő alatt megváltoztatható-e egy hosszabb ideje tartó trend? Ami bizonyos, ha semmi nem történik, egy-két évtized múltával magyar szempontból Temesvár is múlt idejűvé válik.

Szórványhelyzet: okok, tendenciák

Nincs keret a szórvánnyal kapcsolatos kutatási eredmények részletes bemutatására, és talán nem is okvetlen szükséges, de a legfontosabb elméleti támpontokat ismerni kell, hiszen ezek fogják megmutatni a politikai beavatkozás lehetséges irányait és részben eszközeit is. Az elkövetkezendőkben a 2011-ben megjelentetett *Szórványstratégia*⁷ alapján mutatom be a helyzetet.

⁶ Murvai László: *Kisebbségben: van még 25 évünk?* <http://www.maszol.ro/print.php?id=22095>; letöltés ideje: 2015.09.10.

⁷ Bodó Barna: *Szórványstratégia*. Gordian: Temesvár, 2011.

Szórványban, mivel azonosságtudatának néhány – lényeges – eleme különbözik a többségi környezetétől, az egyén nem a kulturálisan egységes közeg biztosította *természetességgel* kapcsolódik be a helyi közösség életébe, hiányzik a más esetekben eleve adott *biztos referencia*. A kapcsolatszegénység, a dominánstól eltérő kulturális meghatározottság okán a szórványban élők számára értelmezési kettősség lép fel, a másság kiiktathatatlan társadalmi (strukturális) nyomásként nyilvánul meg, amire a válasz *tudatos vállalást* feltételez. A kisebbségi mivolt tudatos vállalása nélkül az egyén *kilép vagy kikopik abból a nyelvi-kulturális közegből*, amelybe születése által került. Szórványban tehát a kapcsolatok természetessége helyébe a sajátos jegyek és helyzet tudatos vállalása lép – ha az egyén az anyanyelvben való megmaradást választja. A szórványhelyzet emberhez méltatlan, ugyanis kikerülhetetlen dilemma elé állítja az egyént: a többségitől különböző kultúrában megmaradni, illetve a társadalmi nyomásnak engedve váltani, átlépni egy másikba. Ez a dilemma az egyén számára értékválasztást jelent, akkor is, ha ez nem tudatosul.

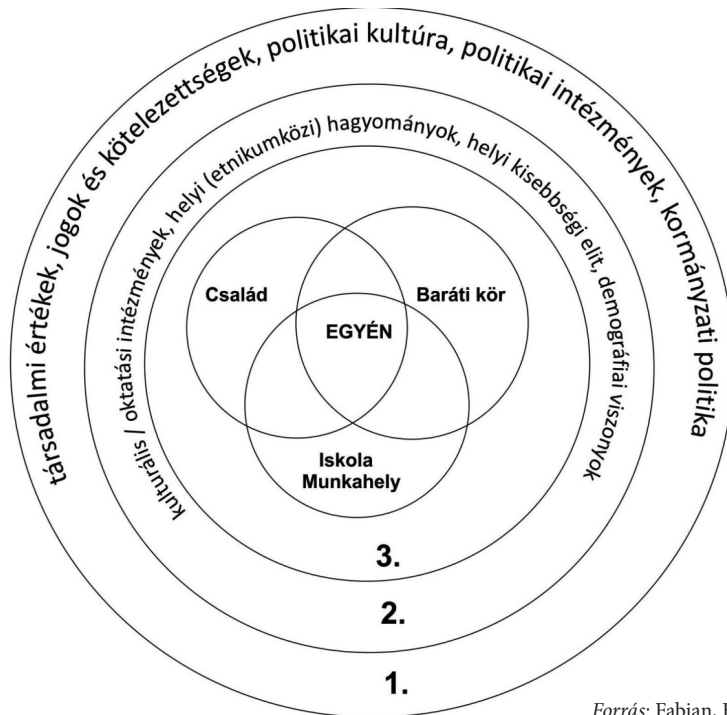
A szórvány értelmezhető más kulcsfogalmak segítségével is. Egy ilyen elméleti lehetőség a szórványnak a kulturális nemzet határáként történő értelmezése. A szórványban lakóknak meg kell küzdeniük azzal, hogy a *nyelvhatáron élnek*, meg kell harcolniuk az anyanyelvben való megmaradásért. Ha ez nem sikerül, az illető kisebbséghez tartozó személyek asszimilálódnak, s ha ez tömegessé válik, a nyelvhatár elmozdul, átlép az illető térségen. Látni kell, hogy a nyelvhatár folyamatosan változik, mozog, a szórványok asszimilációja külső – anyanemzeti, a kisebbségi tömb részéről érkező – támogatás nélkül nem áll le, vagyis a kulturális nemzet területe szűkül, magyarok által is lakott hagyományos térségek „letörnek”, eltűnnek a magyar kultúra térképéről.

Ezek szerint a szórványlét olyan helyzet, amikor a közösség „belső erejéből nem képes etnikai mivoltát megőrizni”, helyileg nem képes etnikailag újratermelődni, ezért támogatni kell! A folyamat eredménye az etnikai csoport számarányának csökkenése, az „etnikus leépülés” fokozatos felgyorsulása, ami a kisebbség társadalmi, gazdasági és kulturális szerepének gyengüléséhez, majd megszűnéséhez vezet.

A szórványosodás folyamatának megítélése az idők során kikerülhetetlenül kapott érzelmi töltetet. Így a szórvány fogalom értelmezésé-

ben, megítélésében meghatározóvá vált a maradék-jelleg, a reziduális helyzet, a regresszió, a veszélyeztetettség, a magárahagyatottság szemantikai komponense.

A szórványosodás – asszimilációs folyamat. Az asszimilációnak vannak külső és belső feltételei illetve okai. A szórványra érvényes asszimilációs elmélet hosszú ideig nem készült, a szórványokra vonatkoztatva is a legutóbbi időkig Milton Gordon 1964-es diaszpórára kidolgozott asszimilációs elméletét alkalmazták egyes kutatók. A folyamat megértése szempontjából továbblépést jelent a 2011-ben kidolgozott új értelmezés, a strukturális asszimiláció elmélete.⁸ Az asszimilációt kiváltó tényezőket és ezek hatásmechanizmusát az új elmélet az alábbi ábra szerint összesíti.

1. Általános / országos tényezők
2. Lokális tényezők
3. Közvetlen környezet

Forrás: Fabian, H. and Dunlop, A.W. (2002) ábrája alapján készítette a szerző.

⁸ Az elméletet jómagam dolgoztam ki, első bemutatására 2011. okt. 29-én került sor, az ELTE Politikatudományi Intézete által szervezett konferencián.

A szórványosodás/asszimiláció tényezői: 1) általános/országos tényezők: társadalmi értékek, jogok és kötelezettségek, politikai kultúra, politikai intézmények, kormányzati politika; 2) lokális tényezők: demográfiai viszonyok, kulturális/oktatási intézmények helyi léte, helyi kisebbségi elit, helyi (etnikumközi) hagyományok; 3) közvetlen környezet: család, baráti kör, iskola/munkahely.

Az asszimiláció a következő társadalmi folyamatokat jelenti:

Kezdetben az demográfiai helyzet változik meg elvándorlással, születések csökkenésével, többségiak betelepéd(pít)ésével, és elindul a nemzeti identitás tartalmait nyújtó intézmények felszámolódása:

- Az *etnikus tér megváltozik*, a településen belül a kisebbségi népelem számaránya lecsökken, az etnikus arányok felborulnak, és ebből egy erőteljes demográfiai térvésztes következik.

A demográfiai viszonyok megváltozása miatt elkezdődik az intézményi keret átalakulása:

- Az *iskola, anyanyelvi oktatás* fokozatosan felszámolódik: előbb a felső, majd végül a legelemibb óvodai foka is. Sérül az anyanyelvi oktatás értéke, presztízse, az ez iránti szülői, gyermek- majd közösségi igény.
- *Kulturális és művelődési leépülés*. A kultúra anyanyelvű intézményei objektív és szubjektív okok (etnikai arányok, forráshiány, helyi vezető hiánya, többségi türelmetlenség) miatt lassan leépülnek. Maradnak a helyi hagyományos rendezvények (falunap, templomi ünnepek), de lassan ezek is elsorvadnak.

Az intézményi térvésztes kiváltja az anyanyelv visszaszorulását:

- Az intézmények, az egyszerű *önszerveződési formák* leépülnek, felszámolódnak, minden területen bekövetkezik a szervezkedési, együttléti igény halála.
- A *nyelvi térvésztes*. Az anyanyelv használati köre leszűkül, mind használati, mind pedig szimbolikus értéke csökken, a nyelvi kölcsönhatások felerősödnek. Stigmatizálódik az anyanyelv, felértékelődik a hatalmi, a hivatali, a többségi nyelv. Beáll a kétnyelvűség, keveréknyelvűség, nyelvi erózió, nyelvcsere, beolvadás.

- Iskola- és párválasztásban a kisebbségi kifelé orientálódik, a többségi iskolát választja, élettársa is többségi. De olykor magyar-magyar család is nyelvet vált.

Átalakul a közösségi élet, az anyanyelv visszaszorul, nincsenek külön kisebbségi rendezvények, ahol a közösség reflektálhatna a saját helyzetére – megszűnik a kisebbségi külön világ.

- *A közösségi élet leépülése.* A kisközösség már nem szerves etnikus közösség, hanem töredék, az itt élők nem tudják közösségben megélni etnikai hovatartozásukat.
- *Izoláció.* Teljes elszigetelődés a nagyobb anyanyelvi közösségektől, a kollektív kultúra, a szóbeliség felszámolódása.

A társadalmi térvészítés átterjed a gazdasági és a politikai szférára is:

- *Gazdasági térvészítés.* A magyarság nem tud versenyt tartani a többséggel, csökken a vállalkozói kedv, kiszorul a gazdaság meghatározó tényezői közül a helyi közösségben és régióban.
- *Politikai térvészítés.* az etnikus kiscsoport visszaszorul az érdekképviseletből, a helyi önkormányzatokból, közéletből, a nagypolitikából is.

A kisebbség az asszimilációs folyamatokkal szemben kiszolgáltatott, képtelen védekezni, mivel nincs, aki a még ott élő magyarokban a kötődést ébren tartsa – elit, helyi vezető nélkül marad.

Az asszimiláció – szórványosodás – folyamatának több szakasza különíthető el.

- 1) *Az első szakaszban* megszűnik az anyanyelv természetes elsőbbsége, és a kétnyelvűség kiegyensúlyozottá válik.
- 2) *A második szakaszban* a többségi nyelv válik dominánssá, aminek következtében az egyén számára kulturálisan a családi helyett a külső kapcsolatok válnak elsőrendűvé. Mivel a helyi kultúra dominánsan többségi nyelvű, elindul a szétfejlődés.
- 3) *A harmadik szakaszban* a személyes kapcsolatok, kötődések többsége már nem anyanyelv-alapú, a személy nyelvvel, kultú-

rával kapcsolatos döntéseiben (párválasztás, iskolaválasztás) a többségi hatás az elsőrendű és meghatározó.

- 4) Ennek következtében – *negyedik szakasz* – a személy kifelé orientálódik, egykori önmagát, anyanyelvi kultúráját kívülről látja, a többségi környezetben kíván érvényesülni, számára ez jelenti az önmegvalósítás útját és lehetőségét.
- 5) *Az ötödik, végső szakaszban* a többségi közegbe való átlépés érzelmi szempontból is megtörténik, egykori kisebbségi identitása származástudattá változik. Már nem zavarja, ha nem beszél anyanyelvét – feloldotta, feldolgozta ezt a „kérdést”.

Az átlépés soha nem végleges, az emberi élet nem tábla, amelyről teljesen le lehet törölni események és kapcsolatok hatását. Felléphetnek olyan tényezők, amelyek az egyént korábbi lépéseinek felülvizsgálatára készítetik. De a tapasztalat szerint ez ritka és jelentős társadalmi sokk válthatja ki.

Az etnikai asszimiláció az etnikai identitás megváltozását jelenti, illetve a közösség szintjén azt, hogy a lélekszám fogy, nincs elegendő természetes utánpótlás. Az asszimilációs folyamat két vagy több társadalmi csoport közötti interakció, ennek kezdete a kulturális csere, a végpontja pedig a csoportok fúziója, általában a kisebbségi/alávetett csoport beolvadása a többségibe. Az asszimilációs folyamat több szakaszban megy végbe, ezek azonban nem teljesen függetlenek egymástól. Az asszimiláció lehet intergenerációs (nemzedékek közötti) és intragenerációs (nemzedéken belüli), és bár ezek olykor összemosódnak, a két aspektust külön kell vizsgálni.

Asszimiláció és politika

Amennyiben a szórványosodás, végeredményben az asszimiláció hatásaival szemben kívánunk fellépni, mindenképpen tisztázni kell, milyen kapcsolat létezik az asszimiláció és a politika között.

Az asszimiláció kutatásában két vonulat különböztethető meg. Egyrészt vizsgálható az állami, a hatalmi tényezők törekvése és politikája, illetve külön elemzés tárgyát képezik az egyén szintjén jelentkező

folyamatok. Bár az asszimilációs politika vizsgálata ebben a keretben nem céлом, röviden felvázolom az alaphelyzetet. Az asszimiláció oka a modern állam azon törekvése, hogy a fennhatósága alá tartozó népeket nyelvi, kulturálisan és ideológiailag egységesítse.⁹ Ugyanakkor Bauman rámutat arra, hogy noha „hatékonyan elidegenítette az érintetteket eredeti közösségüktől, az asszimiláció nem jelentette a teljes és feltétel nélküli befogadást az uralkodó nemzet részéről. Az asszimilánsok keserűen döbbsenek rá, hogy valójában csak az asszimilációs folyamat-hoz asszimilálódtak. Csak a többi asszimilánssal voltak közös problémáik, aggodalmaik és gondjaik.”¹⁰ Az így kialakuló helyzetben lévőkre illő minősítés: belül lévő kívülállók.

Asszimilációs politika esetében a kormányzat viszonyulása az etnikai kisebbséghez egy cél köré rendeződik: az asszimiláció célja a kisebbségek istenfélő, dolgos polgárokként történő beolvasztása. Az állam tehát sok esetben tudatosan, olykor nem bevallott módon elindít és fenntart egy formális vagy informális beolvasztási folyamatot, miáltal aláássa (megkísérli aláásni) a kisebbségek életmódjait, magasabb rendű lehetőségként rájuk kényszeríti saját kultúráját és intézményeit, hogy bizonyos fokú igazodást, a külsőségekben megnyilvánuló alkalmazkodást érjen el. Ugyanakkor az asszimilációs politika napjainkban nem törekszik a teljes beolvasztásra. A nyugati civilizációtól eltérő, de azzal összeegyeztethető szokásokat megtűrik, ha azok a) a magán- vagy személyes életre korlátozódnak, b) nem sértik mások jogait, c) összhangban állnak a törvény betűjével és szellemével és d) fenntartják a polgári társadalom elveit.¹¹

Az asszimilációs törekvéseknek történetileg két modelljét különböztetik meg: az *amerikai olvasztótégelyt* és a *francia típusú asszimiláció* politikáját. A francia modell a kisebbségi közösségek megszün-

⁹ Biczó Gábor: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont: Budapest, 2004.

¹⁰ Bauman, Zygmunt: *Modernség és ambivalencia*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris Látthatatlan Kollégium: Budapest, 1997, 47–59, itt: 54.

¹¹ Fleras, Augie – Elliott, Jean Leonard: *A multikulturalizmus Kanadában: A sokféleség felmagasztalása*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus. Szöveggyűjtemény*. Osiris: Budapest, 1997, 29–38.

tetésével akadályozná meg, hogy azok állammá váljanak az államban, ugyanakkor elutasítják az asszimilációt elősegítő intézkedéseket: mindössze felkínálja mindenki számára a francia politikai nemzet-hez való tartozást. Ezzel szemben az amerikai olvasztótégely politikája vagy elmélete a pozitív megkülönböztetés eszközeivel (például kvótarendszer alkalmazása) igyekszik megteremteni mindenki számára a társadalomba való beilleszkedés esélyét. Ennek a modellnek értelmében az asszimiláció révén kívánják elkerülni a kisebbséghez tartozók szociális leszakadását. Azaz minden etnikumhoz tartozó számára egyaránt legyen lehetséges a felemelkedés, hogy az etnicitás (vagy más identitás-elem) ne kapcsolódhasson össze a szegénységgel, a kirekesztettség érzésével.

A nemzetépítő állam számára, különösen Közép-Kelet-Európában, a társadalmi-etnikai homogenitás elsődleges, kiemelt fontosságú. A térségben nincs olyan ország, amely története során ne asszimilált volna kisebbségeket. Bár egyesek úgy tartják, hogy az etnikai-kulturális homogenizáció Nyugat-Európában a francia forradalomig lényegében befejeződött,¹² ez igencsak vitatható: a forradalom Franciaországa a nyelvet illetően alig 40%-ban volt francia. A nemzetépítés általános velejárója tehát az asszimiláció. A kérdés csak az: politikai program alapján zajlik, avagy a társadalom strukturális asszimilációs nyomása hozza létre. A politikai program lehet nyíltan vállalt, diszkriminatív, mint Romániában 1877 után Dobruzsza esetében.¹³ Az asszimiláció továbbá lehet áttételes, nem kinyilvánított program, amikor a modernizációra való hivatkozással a hatalom a kisebbségi értékekre nincs tekintettel, a kisebbség egyfajta állampatriotizmus jegyében nem, vagy korlátozottan kap teret nemzeti alapú szervezkedésre. Ide sorolható a dualista Magyar-

¹² Colțescu, Gabriela (coord.): *Vocabularul pentru societăți plurale. A plurális társadalmak szótára*. Polirom: Iași, 2005.

¹³ Iordachi, Constantin: “The California of the Romanians”: The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878–1913. In: Iordachi, Constantin – Kántor Zoltán – Petrescu, Cristina – Petrescu, Dragos – Trencsényi Balázs (eds.): *Nation-Building and Contested Identities. Romanian & Hungarian Case Studies*. Polirom: Iași – Regio Books: Budapest, 2001, 121–152.

ország.¹⁴ Végül, harmadik változatként lehetséges olyan helyzet is, amikor a politika a kérdést leveszi napirendről, mi több, olykor még arra is hajlandó, hogy bizonyos kisebbségi speciális igényekre pozitívan válaszoljon. Ez a szórvány esete, amikor a helyi eltérő identitású kisebbségi csoport a jelzett strukturális nyomás hatására halad a kisebbségi különbözőségek-sajátosságok felszámolásának az útján. Példaként Szlovénia mai kisebbség-politikája említhető, ahol a magyar és az olasz kisebbség minden elvárható állami támogatást megkap.

Elvben viszont mindhárom esetre érvényes, hogy ha nyelvváltásra kerül sor, az – egyedi esetektől eltekintve – nem önkéntes, hanem a létező körülmények elfogadásából fakadó, illetve elutasítása annak, hogy az anyanyelv megőrzése az egyén részéről külön feladat és teher vállalását követeli meg.

Beavatkozás: szándékok és korlátok

Az asszimiláció tehát soha nem spontán, mindig valamilyen társadalmi körülményre adott választ jelent. Önkéntes abban az értelemben lehet, hogy nem erőszak váltja ki. Az asszimilációt illető döntés mindig egyéni, a döntés mégsem „szabad”, amennyiben minden esetben valamilyen önelismerési kondicionáltságnak a „másikra” vonatkoztatott aktusára vezethető vissza. Nincs tér arra, hogy minden asszimilációs tényezőre kitérjek.

Elemzésem egyik alaptétele: Romániában nincs nyílt asszimilációs nyomás, a politika közvetlenül, programszerűen nem támogatja az asszimilációt. Ugyanakkor nem is lépnek fel a strukturális asszimiláció ellen, semmit nem tesznek a közvetett asszimilációs nyomás hatásainak az ellensúlyozására. A nemzetközi fórumokon mintaszerűen bemutatott romániai kisebbségpolitika nem vesz tudomást a szórvány létéről, a kormányzati programokban nyomát sem találni annak, hogy a kisebbségi léthelyzetnek az etnikai arányok szerint három eltérő esete külön-

¹⁴ Niederhauser Emil: Utószó Pukánszky Béla könyvének új kiadásához. In: Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Lucidus: Budapest, 2000. (Első kiadás: Budapest, 1940.)

bőztethető meg, amelyek szakpolitikai szempontból eltérő kezelést igényelnének. A szórványfogalom nem létezik sem a román, sem a szlovák, sem a szerb, sem az ukrán nyelvben. Ez még nem zárja ki a strukturális asszimiláció elleni szakpolitikai beavatkozások lehetőségét, de milyen eséllyel érhető el kormányzati szinten ilyen döntés, ha a fogalmi háttérrel gondok vannak, ha jóindulatú partnerek sem értik, hogy miről van szó. És a kormányzattól nem jóindulatot kell elvárni, hanem szakszerűséget, aminek alapja a világos helyzetértelmezés. Ezen a ponton a *szórvánnyal kapcsolatos állami szakpolitikai lépések kérdése lezárható*: nincs ilyen politika, és ezért nem kizárólag és egyedül az állami intézmények és szervek tehetők felelőssé, hiszen hiányzik, nem teljesül a világos szakmai diskurzus fogalmi előfeltétele.

Ebben a kontextusban válik meghatározóvá az anyanemzet és ennek felelőssége. Az anyaország szerepével¹⁵ az etnopolitikai konfliktusok kezelésében Rogers Brubaker foglalkozott a '90-es évek közepén, annak a kisebbségpolitikai folyamatnak az elméleti lecsapódásaként, amelynek egyik fontos eredménye az európai kisebbségvédelmi keret-egyezmény elfogadása volt. Brubaker a nemzetépítés kiteljesítésére összpontosító államokra, illetve ezekre a térségekre dolgozta ki modelljét.¹⁶ Ezek az államok, Közép- és Délkelet-Európának a totalitarizmusból kibontakozó országai a nemzet kulturális homogenizációját tartják elsődlegesnek, a nemzeti intézményrendszer konszolidációjának prioritása sajátos probléma-érzékenységet – jobban mondva: érzéketlenséget – alakít ki. A modell szerinti második entitás az itt élő nemzeti/etnokulturális kisebbség, amelynek célja önnön elismertetése, politikai jogainak intézményesítése, identitásának megőrzése. A harmadik tényezőt az anyaországok jelentik, amelyek – az esetek többségében – fenntartják maguknak a jogot, hogy gondoskodjanak kisebbségben élő nem-

¹⁵ Ismert, hogy az úgynevezett státustörvény magyarországi elfogadása mekkora reakciót váltott ki a szomszédos országok kormányzati szintjén, még a Velencei Bizottságot is megkereste Románia ebben a kérdésben. A dilemma ezen a szinten a magyar hozzáállást igazolta: a külhoni nemzetrészekért történő anyaországi felelősségvállalás nem ütközik semmilyen nemzetközi jogi korlátba.

¹⁶ Brubaker, Rogers: National Minorities, Nationalizing States and External Homelands in the New Europe. *Daedalus*, 1995, 124 (2). 107–132.

zettársaikról, akik annak ellenére tagjai a kulturális nemzetnek, hogy más állam polgárai. Ez a támogatás lehet erkölcsi, anyagi, de politikai is. A Brubaker-modell új eleme az anyaország–anyanemzet felelősségének tételezése.

A fentiek értelmében a szórványhelyzet várható következményeinek ellensúlyozására három irányból indulhatna politikai beavatkozás: azon állam részéről, ahol a kisebbség él, beavatkozásra nem számíthatni – ezt az előbbieket során taglaltam. A következő tényező a Brubaker-modell értelmében a kisebbség érdekképviselete.

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség¹⁷ politikai kérdésként napirenden tartja a szórványkérdést, a párt programjában az általános bevezetőben és később, az oktatási illetve művelődési részben is foglalkozik a szórványok helyzetével.¹⁸ A program szerint a szórvány sajátos megközelítést igényel, de a szövegből nem következik egyértelműen, hogy a szórványt a megmaradás érdekében külön támogatni kell. A célokat illetően a program a következő témákat jelöli meg: az intergenerációs asszimiláció fékezése, negatív hatásának csökkentése; az anyanyelvű oktatás és a magyar nyelvoktatás körének szélesítése, az oktatási rendszerrel párhuzamosan, anyanyelven zajló programok kiemelt támogatása; valamint az átfogó nyelvi tervezés, az anyanyelv használati körének kiszélesítése. Ezeket a célokat szolgálja a Kisebbségi Tanács alapján évente meghirdetett pályázat, a szórványközösségek érdekében programokat szervező, jogi bejegyzéssel rendelkező intézmények, egyesületek, egyházközségek tevékenységének támogatására. Pályázni 2015-ben a következő témakörökben lehetett: szórvány-táborközpontok működtetéséhez való hozzájárulás; közösségi (magyar) házak programjainak működtetése és infrastrukturális fejlesztése; közösségépítési és kistérségi programok (neves személyiségek meghívásával, különböző közösségi csoportok részvételével, szórványtelepülések egymás közötti kapcsolatainak kialakítása közös programok keretében). Láthatjuk, hogy a programban megfogalmazott

¹⁷ Csak az RMDSZ-re hivatkozom ebben az elemzésben, a két másik romániai magyar pártnak országos szinten nincs olyan erős képviselői ereje, hogy a közpolitikák alakításában ez jelentős erőt képviselne.

¹⁸ Letöltés helye: <http://www.rmdsz.ro/uploads/fileok/dok/RMDSZ%20program%2001.pdf>; letöltés ideje: 2015.09.14.

célok és a pályázati alapú támogatás tematikai szempontból nem fedik egymást. Éppen a legfontosabb terület okán jelentős a hiányérzet: az anyanyelvű oktatás léte és mibenléte meghatározó szórványban, és azt senki nem gondolhatja komolyan, hogy ebben a kérdésben az eseti pályázati támogatásokkal strukturális változásokhoz vezető, megnyugtató eredmény érhető el. Ugyanakkor a jelenleg érvényes, 2011-ben elfogadott román oktatási törvény kisebbségi szempontból bizonyos korábbi törvényes jogok korlátozásához vezetett.

Következzenek statisztikai táblázatok előbb a 2011-es törvény előtti helyzetről, megyék szerinti bontásban, majd a bevezetését közvetlenül követő évekből.

2. táblázat. Magyarul tanulók száma és aránya Romániában, megyék szerint

Megye	Tanulók-2004-2005			Tanulók-2010-2011			Magyarok aránya (%)
	Összlétszám	Magyarul tanuló		Összlétszám	Magyarul tanuló		
		Szám	%		Szám	%	
Hargita	14902	12140	81,4	13659	11460	83,9	84,80
Kovácsna	10142	6993	68,9	9239	6486	70,2	73,59
Maros	25713	8492	33,0	23527	7836	33,3	37,82
Szatmár	19462	5218	26,8	15626	4630	29,6	34,50
Szilágy	12345	2434	19,7	10425	2183	20,9	23,25
Bihar	28395	6368	22,4	25373	5177	20,04	25,18
Kolozs	28429	3351	11,7	22971	2436	10,6	15,69
Brassó	25694	1163	4,5	19833	840	4,2	7,77
Arad	20743	809	3,9	18136	713	3,9	9,06
Beszterce-Naszód	16533	467	2,8	14398	410	2,8	5,31
Fehér	17581	467	2,6	14968	398	2,6	4,85
Máramaros	26404	621	2,3	21711	572	2,6	7,54
Temes	30694	337	1,09	25109	275	1,09	5,42
Hunyad	23386	318	1,3	18919	237	1,2	4,09
Bákó	37968	70	0,1	31088	251	0,8	0,75
Szeben	20197	110	0,5	16927	94	0,5	2,89
Krassó-Szörény	15525	-	-	12678	-	-	1,19
Románia	1012601	49396	4,87	862588	44430	5,15	6,50

Összeállította: a szerző.

3. táblázat. Magyar közoktatás Romániában (magyar nyelven tanulók száma és aránya)

Év	Óvoda	%	Elemi és általános	%	Líceum	%	Szakiskola	%	Posztliceum	%	Összes	%
1990	47 600	6,33	142 459	5,22	41 367	4,15	4 123	1,13	525	1,80	236 074	4,84
1991	47 530	6,40	134 486	5,10	33 447	4,30	6 380	1,70	1 103	2,01	222 946	4,86
1992	49 255	6,55	128 879	5,01	31 196	4,37	5 738	1,72	969	1,70	216 037	4,88
1993	48 192	6,77	125 480	4,95	30 475	4,22	6 112	2,03	1 058	2,09	211 317	4,89
1994	47 754	6,67	124 167	4,90	30 055	3,97	6 293	2,18	862	1,90	209 131	4,82
1995	45 839	6,57	121 215	4,77	29 950	3,80	5 491	1,92	905	1,66	203 400	4,66
1996	42 816	6,49	120 597	4,74	29 604	3,73	5 272	2,01	753	1,02	199 042	4,59
1997	40 978	6,57	121 244	4,74	29 196	3,81	5 984	2,42	1 087	1,26	198 489	4,63
1998	40 397	6,47	122 385	4,79	27 274	3,80	5 876	2,58	1 347	1,40	197 279	4,67
1999	40 207	6,52	119 157	4,77	26 430	3,81	5 747	2,59	2 094	2,21	193 635	4,69
2000	40 086	6,56	114 420	4,74	26 207	3,81	6 798	2,84	2 362	2,88	189 873	4,71
2001	40 266	6,54	109 498	4,72	28 301	3,98	7 090	2,81	2 001	2,75	187 156	4,71
2002	41 457	6,58	106 515	4,85	29 415	3,97	7 950	2,94	1 658	2,68	186 995	4,79
2003	40 811	6,41	104 068	4,90	29 634	3,90	8 281	2,97	1 427	2,61	184 221	4,78
2004	41 207	6,39	99 428	4,98	31 013	4,01	9 437	3,26	1 457	2,99	182 542	4,86
2005	41 104	6,34	96 266	5,07	30 876	4,02	10 139	3,56	1 512	3,47	179 897	4,94
2006	41 280	6,36	93 944	5,10	30 968	3,97	9 876	3,94	1 152	3,06	177 220	4,98
2007	41 054	6,31	92 816	5,19	31 559	3,99	8 770	3,98	1 102	2,42	175 301	5,01
2008	41 184	6,31	91 732	5,23	31 616	4,03	7 309	3,86	1 268	2,30	173 109	5,04
2009	41 857	6,28	90 930	5,29	33 563	4,01	4 221	3,66	1 185	1,89	171 756	5,05
2010	42 747	6,34	89 887	5,31	35 452	4,09	1 740	3,19	1 376	1,97	172 094	5,13
2011	43 412	6,44	87 541	5,37	36 632	4,12	153	1,24	1 382	1,74	169 424	5,16
2012	36 493	6,28	95 247	5,46	n.a.	n.a.	1 158	5,87	1 612	1,74	n.a.	n.a.
2013	35 431	6,23	95 824	5,50	32 418	4,17	1 926	7,27	1 401	1,36	166 917	5,19

Forrás: Barna Gergő – Kapitány Balázs: A romániai magyar közoktatás 1990 és 2013 között.

(Letöltés helye: http://www.iskolakveszelyben.ro/tanulmanyok/oktatasi_helyzetkep_2014.pdf; letöltés ideje: 2015.09.15.)

4. táblázat. Magyar közoktatás a szórványban

Szórvány	Óvoda	%	Elemi és általános	%	Líceum	%
1997	6 913	4,9	19 251	3,6	5 263	3,1
1998	6 799	4,9	20 563	3,8	5 165	3,3
1999	6 586	4,9	18 838	3,6	4 505	3,0
2000	6 632	4,9	17 576	3,5	4 783	3,1
2001	6 573	4,9	16 418	3,4	4 984	3,2
2002	6 848	5,0	16 123	3,5	5 121	3,2
2003	6 735	4,9	15 973	3,7	4 477	2,7
2004	6 811	5,0	14 807	3,6	4 928	3,0
2005	6 791	4,9	14 391	3,7	4 824	2,9
2006	6 757	5,0	13 612	3,6	4 473	2,7
2007	6 615	4,9	13 493	3,8	4 394	2,6
2008	6 835	5,0	13 217	3,8	4 435	2,6
2009	6 785	4,8	12 899	3,7	4 735	2,6
2010	7 050	4,9	12 018	3,5	4 720	2,5
2011	7 064	4,9	11 743	3,6	4 724	2,5
2012	5 763	4,6	12 423	3,5	n.a.	n.a.
2013	5 729	4,5	12 688	3,6	4 378	2,7

Forrás: Barna Gergő – Kapitány Balázs: A romániai magyar közoktatás 1990 és 2013 között

A szórványmegyék nem kezelhetők egységesen. Barna Gergely és Kapitány Balázs a magyar oktatás fenntarthatóságát illetően egy mutatót számoltak ki, amely figyelembe veszi nemcsak a magyarság településkénti arányszámát, hanem az abszolút lélekszámot is (500 fő alatt az iskola nem fenntartható) illetve a kistérségi etnikai térszerkezetet. Maximális (100) fenntarthatósági értékű Hargita és Kovászna megye, 0 értékű Krassó-Szörény megye, ahol nincs magyar iskola. Következzen az adatsor kilenc megyére kiszámítva, és mellette más rangsorok:

Látható, hogy az etnikai arányszámok önmagukban nem mutatják az anyanyelven tanulás, az anyanyelvhez való ragaszkodás mértékét. A jelenleg komplex, megyénként változó. Az idézett szerzőpáros szerint Temes és Szeben megyékben a magyarok csupán egyharmada, Máramarosban fele, Hunyad és Arad megyékben mintegy kétharmada folytatja anyanyelvén alapfokú tanulmányait. Az okokról feltételezések szintjén beszélhetünk, ezidáig célirányos, megyék szerint sajátos beavatkozási kísérlet nem történt – leszámítva a helyi pedagógus társadalom kezdeményezéseit.

5. táblázat. Szórványmegyék oktatási helyzete

Megye	Magyarok aránya (2002)	Fenntart-hatósági skálaérték	Rangsor ↓	Rangsorok			
				Nyers anyanyelvi arány (2001)	Nyers anyanyelvi arány (2011)	Homogén házas-ságok	Etnikai mobilizáció a parlamenti választásokon (2004)
Kolozs	17,4	69	1	1	1	1	2
Brassó	8,7	66	2	4	3	4	3
Máramaros	9,1	62	3	7	7	6	6
Beszterce	5,9	61	4	3	2	3	1
Arad	10,7	60	5	5	5	5	7
Fehér	5,4	52	6	2	4	2	4
Hunyad	5,2	50	7	6	6	7	5
Temes	7,5	37	8	8	8	9	9
Szeben	3,6	29	9	9	9	8	8

Forrás: Barna Gergő – Kapitány Balázs: A romániai magyar közoktatás 1990 és 2013 között

Anyaországi közpolitika: lehetőség és lehetetlenségek

Az anyaországi közpolitikai szerepvállalás kérdése igen bonyolult, ezt a 2001-es ún. kedvezménytörvény esete világosan megmutatta. Az első fontos kérdés, hogy az alkotmányos tételt, miszerint Magyarország felelősséget visel a határon túli magyarokért, ki miként értelmezi. A felelősségi klauzula magyar oldalon felfogható a politikai közösség alapító okiratába foglalt államcélként, olyan állandó utasításként, parancsként, amely a mindenkor magyar kormányzatot és közigazgatást kötelezi. Ugyanakkor a Magyar Köztársaság nyilvánvalóan nem egyedül felel a külhoni magyarokért, hiszen ők egy másik állam polgárai. Az alkotmány előszava az egész magyar kultúrnmzet nevében nyilvánítja ki a minden magyarért való felelősségvállalás kötelezettségét. A közvetlen közpolitikai szerepvállalás viszont feltételezi a magyar politikai közösséghez való tartozást, vagyis az államnemzeti kereteket.

A státustörvény kapcsán komoly viták alakultak ki. 2001-ben, a kedvezménytörvény elfogadásakor már az is vitát váltott ki, hogy a külhoni magyar közösségek politikai képviselőit gyakorló szervezetek ajánlást adhattak a Magyar Igazolvány igényléséhez. Ezt egyes szomszédos országok területen kivüliségnek minősítették – amivel a Velencei Bizottság nem értett egyet.¹⁹ Ha az Európai Unióról szóló szerződés 6. cikkelyét szabadon úgy értelmezzük, hogy a tagállamok nemzeti identitásának a tiszteletben tartása kiterjed a határon túli nemzetrészek védelmére is, a közpolitikai szerepvállalás még ebben az esetben sem jelent többet annál, hogy Magyarország törődik a magyar kulturális nemzethez tartozó határon túliakkal, de nem hoz létre velük közjogi kapcsolatot, s nem teszi, mert nem teheti őket a magyar politikai közösség tagjaivá.²⁰

Kántor Zoltán szerint a politikai vagy kulturális értelemben vett nemzeten az állam valamely „nemzeti elven való szerveződését” kifejező politikákat is értünk, s az állam nemzetpolitikájának kialakításakor természetesen akár mindkét elvet alkalmazhatja.²¹ Kántor szerint ez a gyakorlatban, például Románia esetében azt jelenti, hogy a román állam az országban élő kisebbségeket illetően a politikai nemzet elvére támaszkodó politikát folytat, miközben a nemzet kulturális elvére támaszkodó politikát Románia határain kívül. Szarka László szerint, aki a kulturális és a politikai nemzet fogalmának összeegyeztetésére törekszik, a magyar kulturális nemzet elképzelhető úgy, hogy azt a magyarországiak (a politikai nemzet) és a határon túli magyarok alkot-

¹⁹ A hivatalos nevén szomszédos államokban élő magyarokról szóló a 2001. évi LXII. törvény kapcsán előbb a román akkori miniszterelnök majd a magyar fél is jogi értelmezést kért a Velencei Bizottságtól. A Velencei Bizottság jelentése megállapítja: „A kisebbségeknek nyújtott kedvezményes bánásmódot szabályozó egyoldalú intézkedések, a lakóhely szerinti állam azokba való kifejezett beleegyezése, vagy azok hallgatóságos, de egyértelmű elfogadása nélkül nem érinthetnek olyan területeket, amelyeket kétoldalú szerződések már nyilvánvalóan szabályoznak.”

²⁰ Majtényi Balázs: A nemzetfogalom a magyarországi közjogban és a közpolitikai vitákban. Lásd: <http://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/201.pdf>; letöltés ideje: 2015.09.15.

²¹ Kántor Zoltán: A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése? *Magyar Kisebbség*, 2002. 1. 3–12.

ják. A nemzetpolitika pedig az így felfogott kulturális nemzet érdekeit képviselő politikai stratégia.²²

Mivel nem a nemzetfogalom értelmezése, hanem a közpolitikai beavatkozás törvényes lehetősége a kérdés, a továbbiakban azt kell tisztázni, hogy a fentebb említett politikai stratégia miként válhat a külhoni magyarok vonatkozásában közpolitikává. A közpolitikai folyamat jelentős mértékben különbözik akár a politikai stratégiától, akár egy jogérvényesítést célzó politikai fellépéstől. Egy szakpolitika alakítása és tervezése mindig összetett rendszer, lényegét tekintve az elemeihez sorolhatók annak 1) céljai, kezelendő kérdései, 2) szabályai, 3) eszközei, 4) érvei és indokai, 5) a végrehajtás szerkezete, illetve 6) azok az alapfeltevések, amelyek segítenek a politika alakításában, az eredményhez való eljutásban. Az ilyen típusú szakpolitikának egyaránt vannak szabályozó, elosztó és újraelosztó aspektusai.²³ Ezt mindig, mindenütt konkrétan, egy ország saját polgáraitra vonatkozóan készítik elő.

A külhoni magyarság érdekeit szolgáló politika felveti a transzszuverenitás kérdését, miként azt a Sólyom László magyar államfő kezdeményezésére 2006–2008 között szervezett konferencia-sorozat összefoglaló kötete indító tanulmányának szerzői felvetik.²⁴ Bár elfogadható értelmezés, hogy „a transzszuverenitásra építő nemzetpolitikai programok elsősorban a magyar állam közpolitikai erőforrásait állítják a külhoni magyarok és a magyar kultúra fennmaradásának szolgálatába”²⁵, ez még nem jelent közpolitikát. Az idézett konferenciakötet a továbbiakban is a külhoni magyarok identitásörzését szolgáló, demokratikus módon ellenőrizhető közpolitikai eszközök felhasználásáról szól – és nem közpolitikáról. Szükség van a külhoni magyarságot szolgáló, etni-

²² Szarka László: Korszerű magyar nemzetfogalom. Idézi Majtényi, A nemzetfogalom a magyarországi közjogban és a közpolitikai vitákban, i.m.

²³ Dobos Balázs: A szakpolitikai célok meghatározásának problémája a magyarországi kisebbségpolitikában. *MTA Law Working Paper*, 2015. 10.

²⁴ Bakk Miklós – Öllös László: Politikai közösség és kulturális identitás Magyarország és a szomszédos országok magyar kisebbségeinek viszonyában. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal: Budapest, 2010. 42.

²⁵ Bitskey, 2010. *Határon túli magyarság a 21. században*, i.m. 43.

kai értelemben ezeket a közösségeket erősítő, intézményileg is kialakítható közpolitikák megfogalmazására – és ez további dilemmákat vet fel.

A magyar állam tehát kész arra, hogy közpolitika erőforrásokat állítson a külhoni magyarok – és értelemszerűen a szórványhelyzetben élők – identitás-küzdelmének a támogatására. Ennél többet nem tehet. Kérdés: kié a közpolitikai folyamat előkészítésének a felelőssége? Ki határozza meg a célokat, ki jelöli ki az eszközöket, fogalmazza meg a szabályokat, és ki felel a végrehajtásért? A helyzetből fakadóan a magyar állami intézmények közvetlen felelősséget nem vállalhatnak. A kérdés-sor megkerülhetetlen eleme: a közpolitikai partner kiléte és mibenléte. Őt meg kell találni, a szerepre fel kell készíteni – és hitelesíteni kell szereplését mind az általa szolgált közösség, mind pedig a közpolitikai forrásokat biztosító anyaország felé is.

Az utóbbi években a kisebbségi (magyar) pártok és szervezetek arra a politikai játékra vállalkoztak, hogy befelé kisebbségi képviselőként, az anyaország felé közpolitikai szerepre alkalmas köztisztületként nyilvánuljanak meg. Ennek jogi akadályai lényegében nincsenek, ezért nem egy esetben az anyaország is hajlott a kisebbségi pártok köztisztületként való elfogadására és ennek jegyében adott át ezeknek nemzetpolitikai célok megvalósítása érdekében forrásokat. Ugyanakkor a gyakorlat azt mutatja, hogy a politikai képviselők a köztisztületi szerepet sajátosan értelmezik, alárendelik a politikai pártérdeknek.²⁶ A magyar állam közpolitikai partnerének a kérdése tehát nyitott: akár az a kérdés is felvethető, hogy elvárható-e egy párttól, hogy számára ne a pártkénti működés szabályai legyenek elsődlegesek.

A magyar kormányzat illetékesei akár ölbe is tehetnék kezeiket: ha nincs közpolitikai partner, nem lehet a mai helyzetből továbblépni. Nem így látom. Ugyanis a szakpolitikákat előkészítő elemzések a szakpolitikák megfogalmazásának előfeltételei. Nemcsak azért hiányoznak ütőképességű public policyk, mert kisebbségi oldalon strukturális deficitről beszélhetünk, hanem azért is, mert nincs elég szakpolitikai elemzés, a folyama-

²⁶ Ezt bizonyítja az RMDSZ 2010-ben hozott döntése, amikor lemondott a pártfinanszírozásról azért, hogy megtartsa a romániai magyarságnak jutó közpénzek feletti ellenőrzését.

tokat nem ismerjük megfelelő mélységben, hiányoznak azok az elemzések, amelyek alapján általános stratégia volna megfogalmazható a külhoni magyarok vonatkozásában. Ezért történhet meg az, hogy akik javaslatokat fogalmaznak meg, azok ötletszerűen teszik többnyire, és ezekre erős felzúdulás a válasz.²⁷ Ugyanakkor nem készültek el azok a kistérségi elemzések sem, amelyekből kiderülne például, hogy a szórványkollégiumi rendszer újabb egységeit hol a legszükségesebb kialakítani, ebben a kérdésben nincs egy minden érdekelt fél által elfogadott prioritási rend.

Eredmények születtek – hajlamosak vagyunk hozzá tenni: mégis.

A magyar Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága által 2015-ben meghirdetett Petőfi Sándor Program célja a Kárpát-medencei magyar szórványközösségek támogatása és ezek anyaországgal való kapcsolattartásának ösztönzése. A program keretében ösztöndíjak segítik a helyi szórványok identitásőrző tevékenységét, a határon túli magyarság és az anyaországi magyarok közti kapcsolatok építését. Az ösztöndíj keretében 2015 augusztusában 50 fiatal kezdte el ösztöndíjasként a szórványsegítő munkát a Kárpát-medence országaiban. A programmal kapcsolatosan kérdések is megfogalmazódtak, amelyek tisztázódni fognak minden bizonnyal a jövőben – a lényeg, hogy elindult az első olyan budapesti program, amely kimondottan a szórványokat célozza meg.

A megmaradás feltételei: építkezés a végeken

Eddig kimondatlanul, de globálisan kezeltem a szórvány kérdését, nem jeleztem, hogy a szórványok roppant változatosak, hogy a központi, általános stratégia szükséges, de nem elégséges feltétele a helyzet kezelé-

²⁷ Szász Jenő, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet elnöke 2013-ban a Kárpát-medencei Képviselők Fórumán tett kijelentése megütközést keltett. Említette az úgynevezett gyöngyhalászmodszert, melynek lényege a magyarságához jobban ragaszkodó, tehát „nemzetstratégiailag értékes” emberek kitelepítése. Utóbb kifejtette a szórvány-kollégiumokat nem a szórványban kellene létrehozni, hanem a Székelyföldön kell működtetni. Letöltés helye: <http://www.maszol.ro/index.php/belfold/45949-ismet-tema-lett-szasz-jeno-gyongyhalasz-modszere>; letöltés ideje: 2015.09.14.

sének. 2011-ben a Magyar Állandó Értekezlet Szórványbizottságának a felkérése elkészítettem egy szórványstratégiát.²⁸ Ebben kifejtettem, hogy a szórványmagyarság sorsán és létkérdésein csak úgy segíthetünk, ha a jelenlegi globális és esetleges, részleteiben nem végiggondolt, területekre nem megfelelő módon lebontott támogatáspolitikát több szintre lebontják a potenciális szereplők között, megfelelő társadalmi konzultáció segítségével egyeztetik és minden azonosított igényt figyelembe véve a vonatkozó forrásokat megjelölik. Az általános igényű, kárpát-medencei szintű stratégia mellett szükség van *regionális-helyi stratégiákra* is, hiszen a szórványok roppant változatosak, a helyi körülményeknek kell megfeleltetni és lokális helyzetnek megfelelően kell kialakítani minden térségben nemcsak a struktúrát, hanem a szórványgondozás személyi feltételeit is. A következő fontos feladatokat jelöltem meg:

- 1) Minden szórványnak minősülő térségben a *helyszínen kell felmérni a helyzetet*, folyamatosan elemezni kell az egyes térségek demográfiai folyamatait, az intézményi keretek alakulását, a helyi elit létét és mibenlétét azonosítandó azokat a véleményvezéreket, akikre a szórványpolitika építhető.
- 2) Ki kell dolgozni minden kistérségi szórvány esetében a kulturális reprodukció elméletére épített *helyi stratégiát*, a minden területre kiterjedő – gazdasági, kulturális, etnikus, nyelvi, oktatási és önértékelési – átfogó rehabilitáció tervét.
- 3) Olyan összefüggő, a helyi sajátosságok figyelembe vételével kiépített *intézményi rendszerek* kialakítására van szükség, amelyek biztosítják minden anyanyelvéhez ragaszkodó számára azt, hogy *elviselhető teher- és kockázatvállalás* mellett dönthessen a nyelvben és kultúrában való megmaradás mellett. Össze kell hangolni az oktatással, kultúrával, egyházzal, médiával kapcsolatos terveket.

²⁸ Az általam kidolgozott előtt is, utána is születtek stratégiák, a teljesség igénye nélkül utalok néhányra: Vetési László stratégiája (2000), Vetési L. és Szesztay Ádám (2009), a KIM Egyházi, Nemzetiségi és Civil Kapcsolatokért Felelős Államtitkársága részstratégiája (2011).

- 4) Az elszigeteltség felszámolása/csökkentése érdekében segíteni kell *helyi hálózatok kialakulását*, biztosítani a (kis)közösségi lét fennmaradásának feltételeit.
- 5) Regionális szinten biztosítani kell a nemzeti közösséghez való csatlakozás lehetőségét és feltételeit, a *tömb-szórvány kapcsolatok* kialakulását és intézményesülését.
- 6) Biztosítani kell, hogy minden szórványnak minősülő helyi közösségben létezzen olyan *helyi vezető/elit*, akik vállalni képesek a szórvánnyal kapcsolatos gondok kezelésének komplex feladatát és erkölcsi felelősségét. Ezt az elitet képezni, szakmailag-emberileg támogatni kell.²⁹

Az *Eszközök és politikák* fejezetben pedig elsőként a szórványgondnok intézményének a kialakítását javasoltam. A közösségi *szórványgondnok* intézménye a falugondnoki intézmény mintájára és segítségével alapozható meg. Ezt a szolgáltatást bizonyos lélekszám alatti helyi közösségek számára hozzák létre, olyan alapellátási forma, amelyet valaki felvállalt feladatként, juttatásért – tehát: elszámoltathatóan – végez annak érdekében, hogy az aprófalvak és a külterületi lakott helyek szolgáltatás- és intézményhiányból eredő hátrányait csökkentsék. Ezek a személyek koordinátor szerepet is betöltenek a helyi lakosság és az intézmények-hatóságok közötti kapcsolatok alakításában. A feladat ellátása bizonyos infrastrukturális feltételekhez kötött – ezek olyan kérdések, amelyek az intézményt illető döntés előkészítésekor konkrétan megvizsgálandók.

Az első szórványgondnok – a Bethlen Gábor Alap anyagi támogatásának köszönhetően – 2013-ban állt szolgálatba az Arad megyei Szentpál faluban. 2014-ben ismételten kaptunk támogatást, és a program a Temes megyei Szapárfalván folytatódott. A szórványgondnok intézménye és a Petőfi program eltérő koncepcióra épülnek, jónak tartanám a jövőben egyrészt a szórványgondnoki rendszer újabb helyszínekre történő kiterjesztését, másrészt a két program párhuzamba állítását és a feladatok koordinált leosztását.

²⁹ Bodó Barna: *Szórványstratégia*. Gordian: Temesvár, 2011. 20.

Tömb és szórvány – kisebbségi közpolitikai kísérletek

A szórványhelyzet, a szórványosodás okán fellépő jelenségek orvoslására központilag támogatott, átgondolt és intézményes formát kell keresni. A szórványmagyarság sajátos kérdéseire sajátos válaszokat feltételeznek, az általános erkölcsi támogatáson túl konkrét gondjaira konkrét – anyagi, politikai – támogatást kell nyújtani. A támogatók sorában, a magyar állami intézmények mellett jelen kell lenniük az illető országban, tömbben élő magyarok önkormányzati-kulturális intézményeinek is – illetve minden olyan kulturális, politikai, társadalmi szervnek, amely számára a nemzet léte és mibenléte fontos.

Vetési László már 2000-ben kifejtette. „A Székelyföld, a Partium és a többi erdélyi tömb és szigetterület az erdélyi szórványmagyarság anyaországa. Tömbmagyarnak lenni nem csak történelmi szerencse, kiváltság, előjog, hanem kegyelmi ajándék, és ebből eredő küldetés, szent kötelesség. E területeknek úgy kell tehát élniük, dolgozniuk és segíteniük, hogy ezt az anya-feladatot maximálisan felvállalhassák.”³⁰ Akkori megállapítása, hogy a *hazai tömbvidék a szórványoktól majdnem teljesen izolálódik, és messze nem teljesíteti feladatait*. Nem épített ki és nem táplálja a kapcsolatokat, nem vállal fel támogatást oktatásban, nyelvvédelemben, a kultúra közvetítésében, anyagiakban stb. Végkövetkeztetése, hogy semmilyen szórványmentési programot nem lehet és nem is szabad a tömbök segítsége és összefogása nélkül megtervezni. Nem vagyunk olyan szegények, hogy ne tudjunk a még szegényebbeknek testvérei lenni a nyomorúságban.

Azóta a helyzet a tömb-szórvány kapcsolatot illetően megváltozott. Létezik a székely-szórvány kapcsolat és erről külön kiadvány számol be.³¹ Az *Összetartozunk* program 2009-ben indult, Hunyad és Kovászna megyék közötti programokkal, számos program került meg-

³⁰ Vetési László: *Szórványstratégia – nemzetstratégia. Magyar Kisebbség*, 2000. 2. Letöltés helye: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000222.html>; letöltés ideje: 2015.09.15.

³¹ A Székelyföld-szórvány partnerségi program eredményei. Kiadó az RMDSZ Főtitkársága. 2013. Letöltés helye: <http://www.rmdsz.ro/uploads/kiadvanyok/files/Osszetartozunk%202013.pdf>; letöltés ideje: 2015.09.16.

szervezésre szórványban a tömb-megye anyagi támogatásával. Kulturális programok, iskolák közötti kapcsolatok, tapasztalatcserék, szakmai megbeszélések – és minden szinten kapcsolatépítés. Ez teljesedett ki az idők során, ma a program egy közösségi hálózat irányába fejlődik. Ennek a kapcsolatépítésnek a keretében javasolták a Magyar Szórvány Napja megszervezését, ennek időpontját Bethlen Gábor erdélyi fejedelem születésnapjára – november 15. – időzítették.

A tömb vállalja fel a szórványt – és ennek a kapcsolatrendszernek ki kell dolgozni a részleteit, itt is stratégiára van szükség. Ismét Vetésit idézem: „Magán is segít az, aki másoknak kezet nyújt. Nem lehet igazi keresztyén, akinek szomszédjában éheznek. A testvéri kapcsolattal pedig mindkét testvér gyarapszik. Lám, ez a kapcsolatok értelme és célja.”³²

Papp Z. Attila

Oktatás a (nyelv)határon: közelkép a kárpátaljai magyar szórványoktatásról

Jelen tanulmány egy 2012 novemberében több Kárpát-medencei régióban végzett felmérés kárpátaljai adatainak értékelését tartalmazza.¹ A kutatás keretében a kárpátaljai magyar szórványoktatás eredményességéről igyekeztünk képet kapni egy magyar, illetve ukránra is lefordított iskolai teszt segítségével. Vizsgálatunkkal ugyan csak néhány szórványnak tekintett kárpátaljai településre, illetve az ott működő iskolákba jutottunk el, de reményeink szerint ezáltal közelebbi szakmai bepillantást kaphatunk az ott zajló pedagógiai munka hatékonyságáról.

Az oktatási hatékonyság vizsgálatát standardizált módon, két szinten igyekeztük elemezni. Egyrészt arra próbáltunk választ kapni, hogy a kárpátaljai magyar szórványtelepüléseken iskolarendszeren belül és kívül magyar nyelvet tanulók milyen nyelvi kompetenciákkal rendelkeznek. Ennek keretében a tanulók szókincsére, szövegértésére helyeztük a hangsúlyt. Másrészt a kérdőíves felmérés lehetőséget ad arra is, hogy az oktatás hatékonyságát a pedagógiai hozzáadott érték (PHE) meghatározásával mérjük.

A kérdőív összeállítása során több szakmai kihívással találkoztunk. Helyi tereptapasztalataink, illetve háttérinterjúink alapján is nyilvánvalóvá vált, hogy az egyes helyszínek sok tekintetben teljesen más mintázatot rajzolnak ki. Vannak ugyanis helyszínek, ahol a gyerekek zöme ukrán nemzetiségű, máshol meg a magyar nyelv megértése nem okoz különösebb gondot. Az oktatás megszervezése sem egységes, főleg ahol iskolarendszeren kívüli magyar nyelvoktatás zajlik, ott életkor szerinti

³² Vetési László: Székelyföld és szórvány – tények és illúziók. Letöltés helye: <http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/vetesi-laszlo-szekelyfoeld-es-szorvany-tenyek-es-illuziok-22-1>; letöltés ideje: 2015.09.15.

¹ Jelen írás „társtanulmánya” a csángóföldi tapasztalatokat tartalmazza, amely itt olvasható: Papp Z. Attila – Márton János: Peremoktatásról varázstanulmány. A Csángó Oktatási Program értékelésének tapasztalatai. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*, 2014. 2. (72.) 7–32. A kutatást a Teleki László Alapítvány finanszírozta, köszönet érte.

vegyes csoportokkal találkozni. Ezen egyszerű tényeknek köszönhetően máris felmerült az a kérdés, milyen nyelven készítsük el a kérdőívet, illetve lehet-e életkor/osztály-specifikus kérdőíveket használni? Végül mindkét szempont alapján, azaz a használt nyelv és az alkalmazott tesztek jellegét tekintve vegyes kérdőív mellett döntöttünk.

Első megközelítésben lehet, meglepő, hogy egy – többek között – magyar nyelvi szintet mérő tesztet nem csak magyarul állítottunk össze, de ennek komoly módszertani okai vannak. A kérdőív ugyanis három részből tevődött össze: 1. szocio-demográfiai és egyéb háttér-adatok (ukránul); 2. magyar nyelvismeretre, szövegértésre vonatkozó rész; 3. egy matematikai-logikai kompetenciát mérő rész (szintén ukránul). Mivel értékelésünk során nem volt mód bemeneti és kimeneti mérésre, ezért a nyelvi kompetenciákat más kompetenciaterülettel kell összevetnünk. Ennek során azt akarjuk tesztelni, hogy az általában vett matematikai-logikai gondolkodás pozitívan kihat-e a magyar nyelvi kompetenciákra?

A tesztek első és harmadik részét ukrán nyelven, a magyar nyelvi szintfelmérést, szövegértést értelemszerűen magyarul szerkesztettük, és lehetőséget adtunk arra, ha a kérdést a tanuló nem érti, jelezze. A szocio-demográfiai adatokat és egyéb családi, illetve a gyerekek magyar nyelvtanulásával, illetve jövőképével kapcsolatos információkat azért tartottuk szerencsésebbnek ukrán nyelven kitölteni, mert e részben az adatok megbízhatósága, illetve a kérdőívek kitöltésének időbeli felgyorsítása volt a cél. E háttér adatok függvényében fogjuk majd az adatokat értelmezni, hiszen az iskolai vagy kompetenciabeli teljesítményt a családi háttérrel, a környezet nyelvi állapotával, illetve a gyerek adataival (nem, életkor) igyekszünk majd magyarázni. E részben a gyerekek jövőképének feltérképezésére is kitértünk, éppen azért, hogy választ kapjunk arra is, a magyar nyelv elsajátításának mintegy rejtett tanterveként a jövőtervekben megjelenik-e valamilyen módon Magyarország?

A háttér adatok szintjén rákérdeztünk a nemzetiségre és a nyelvhasználatra is. A nyelvhasználat szintjén azt tudakoltuk, hogy a szülőkkel, nagyszülőkkel, testvérekkel és barátokkal magyarul, ukránul vagy oroszul szoktak-e beszélgetni.

A kérdőív második és harmadik része teszt feladatokat tartalmazott. Mivel a tesztek kitöltése életkor szempontjából heterogén csoportot célt meg, a feladatok hierarchikusan egymásba szerveződtek, a könnyebektől a nehezebbek felé haladtunk. Mivel írott tesztről van szó, a szóbeli közlések értékelésére nem nyílt alkalom, és a hangsúlyt a szavak, rövid állítások, illetve egy szövegrészlet elolvasására és megértésére helyeztük.² A nyelvi tesztben az íráskészséget is mértük, ugyanis kissé módosított módon ezúttal magyarul is rákérdeztünk a jövőtervekre. Ennek végső soron harmas célja volt: egyrészt az íráskészség értékelése, másrészt az említett magyar kultúrával kapcsolatos rejtett tanterv hatásának elemzése, harmadrészt pedig lehetőség nyílik arra is, hogy az ukránul megfogalmazott elképzeléseket egybevevessük a válaszok konzisztenciájának mérése szempontjából is.

A matematikai-logikai feladatokat a megbízhatóbb kép kialakítása céljából szintén ukrán nyelven állítottuk össze, ugyanis azt feltételeztük, a feladatokat így könnyebben megértik és realisabb képet kapunk a matematikai kompetenciákról. A feladatok itt is nehézségi szintekbe szerveződtek. Az első feladatot második osztályosok könnyűszerrel teljesíthetik, a második feladatot harmadikos-negyedikes gyerekek is megoldhatják, egy ötödikesnek nem jelenthet nehézséget. A harmadik matematikai feladat a nemzetközi PISA felmérés 15 éveseket megcélzó egyik próba kompetenciatesztjéből származik, de logikus gondolkodással 6-7 osztályosok is megoldhatják.

A nyelvi szintelmérő, illetve a matematikai-logikai feladatok javításánál a részmegoldásokat is pontoztuk: ha például a B1 nyelvi kérdés 6 itemje közül csak 4-re kaptunk választ, akkor e részeredményeket is kódoltuk, és nem jelöltük helytelenként az amúgy nem teljes választ. Hasonló módon a matematikai feladatok C3-as kérdésének négy alpontját külön kezeltük, azaz mindegyik alpontot a helyes/helytelen válasz kategóriákkal kódoltuk.

² A tesztek Balogh Andrea – Magyarai Sára: *Nyelvi szintfelmérő tesztgyűjtemény*. Temesvár, AEGIS Kiadó, 2010. c. munkájából válogattuk.

Az összesített szövegértési és matematikai mutatókat többváltozós statisztikai módszerrel hoztuk létre,³ és a nemzetközi PISA tesztekhez hasonló módon sztenderdizáltuk, azaz úgy alakítottuk ki, hogy átlaguk 500 pont és szórásuk 100 legyen. E szerint minden gyerek teljesítményét egy pontszámmal tudjuk jellemezni, és ezen értékek mintegy 95 százaléka elméletileg a 300-700 pontos intervallumba kell, hogy kerüljön.

A helyi terepmunka során hét, magyar szempontból szórványnak tekinthető kárpátaljai településre jutottunk el. A települések kiválasztása két fő szempont együttes alkalmazása által történt. Először is a szakirodalomból tudjuk, hogy a kárpátaljai magyar szórványban kialakult oktatási formákat három nagyobb csoportba sorolhatjuk:⁴ 1. *hagyománnyal rendelkező iskolarendszerű oktatás* (azok a települések, amelyek megőrizték az intézményes oktatást, mint pl. Visk, Técső, Aknaszlatina); 2. *újonnan intézményesült iskolarendszerű oktatás* (azok a települések, ahol az elmúlt évtizedben helyi civilek alapítottak magyar iskolákat, például Huszt, Rahó, Gyertyánliget, Kőrösmező); 3. *iskolarendszeren kívüli oktatás*, azaz azok a helyszínek, ahol óvodai szinten és/vagy vasárnapi iskolákban sikerült a magyar nyelvoktatást megszervezni, mint például Tiszabogdány, Nagybocksó, Terebesfejérpatak, Taracköz, Kerekhegy, Bustyaháza stb. Másodsor azt is tudjuk, hogy a tágabb értelemben vett szórvány Kárpátalján nem csak a Felső-Tisza vidékét, hanem más térségeket, illetve a nagyvárosi szórványt is jelenti.⁵

E két fő szempont⁶ (oktatás formája és a területiség) alkalmazása alapján végül hét településre jutottunk el, ám kettő kivételével mondhatni teljes körű lekérdezést folytattunk. E hét település a következő: Szolyva,

³ Az egyes feladatok alpontjaira adott helyes válaszokat egy változóba összesítettük, majd pedig a három feladatot összesítettük egy főkomponensbe.

⁴ Ld. Orosz Ildikó: A magyar anyanyelvű/anyanyelvi oktatás és képzés helyzete Kárpátalján (1991-2010). In: *A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye*. Poli Print, Ungvár. 2010. 87-137. Az egyes szórványtelepülések magyar nyelvű képzésének részletesebb taglalásáról itt is olvashatunk: Orosz Ildikó – Csernicskó István – Ambrus Pál – Kristafori Olga: *A magyar nyelvű/nyelvi oktatás stratégiai kérdései Kárpátalján*. 2008 Kézirat. 3.5 alfejezet.

⁵ Ebből a megfontolásból kutatásunk első szakaszában interjú vizsgálatunk Munkácsra is kiterjedt, de ott a második szakaszban nem töltöttük ki kérdőíveket.

⁶ Természetesen szempont volt a rendelkezésünkre álló idő- és pénzkeret is, illetve a helyszínek fogadókészsége.

Huszt, Bustyaháza, Técső, Gyertyánliget, Rahó, Kőrösmező. E felsorolásból látható, hogy területi szempontból szórtak a kiválasztott helyszínek, az oktatás formáját tekintve pedig mindhárom típust bevettük. Bustyaházán és Gyertyánligeten nem sikerült teljes körű lekérdezést végrehajtanunk: előbbin kimaradtak a felsősök, utóbbiban kimaradtak az alsósok.

A tesztet 294 tanulóval töltöttük ki, amely a célcsoport mintegy negyedét teszi ki.⁷ Ha mintaként tekintünk a kérdőívet kitöltők körére, és figyelembe vesszük azt is, hogy a célcsoport mintegy 25 százalékat értük el, akkor azt tudjuk kijelenteni, hogy 95 százalékos valószínűséggel a minta hibahatára plusz/mínusz 4,9 százalékpont. Feltételezve, hogy a szórvány világa Kárpátalján is lokalitások szövevényét alkotja, és elismerve azt is, hogy nem áll rendelkezésünkre további pontos nemzeti- és egyéb iskolastatisztika az összes szóba jöhető település/képzés/intézmény vonatkozásában, a minta reprezentativitását az egész kárpátaljai szórvány vonatkozásában lehetetlen megállapítani. A kiválasztás említett elveinek alkalmazása, valamint az a tény, hogy majd mindenhol teljes körű lekérdezést sikerült megvalósítani azonban feljogosít arra, hogy a területiség és iskola típusa, illetve az érintett helyszínek szintjén, a jelzett hibahatár mellett reprezentatívnak tekintsük a mintát.

1. táblázat. A mintába került tanulók száma és aránya

	Tanulók száma	%
Bustyaháza	21	7
Gyertyánliget	20	7
Huszt	49	17
Kőrösmező	34	12
Rahó	16	5
Szolyva	62	21
Técső	92	31
Összesen	294	100

⁷ Kutatásunk első szakaszában a KMPSZ mint a helyi képzések zömének szervezője és/vagy támogatója intézményi adatlapot töltött ki, amelyből az derült ki, hogy a 2011/2012-es tanévben 1200 tanulót érintett szórvány oktatási program. A kitöltési arányt ehhez viszonyítva becsültük meg (megjegyzendő, hogy Técső nem szerepel a KMPSZ adatai között).

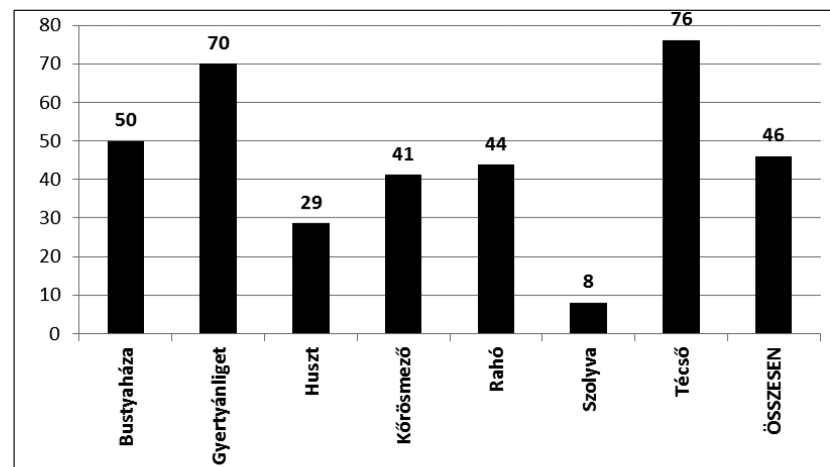
Módszertani szempontból fontos megemlítenünk azt is, hogy a tesztek kitöltését helyi szinten három külső személy bonyolította le.⁸ E külső szereplőknek két fontos feladatuk volt: egyrészt kérdezőbiztosként segítettek a kérdőív első részének (a háttér adatok) kitöltésének elősegítésében, másrészt pedig a megbízhatóbb adatgyűjtést elősegítendő felügyelték a tanulókat, hogy a kérdőív második és harmadik részében egymásról ne másoljanak.⁹

A tesztek háttéradatai között rákérdeztünk a gyerekek nemzeti-ségére is. Noha magyar szempontból szórvány régiókról, a nyelvhatár környezetéről van szó, nem ritkán a vegyes házasságokban született (magyar vagy ukrán nemzetiségű) gyerekek, illetve a magyar felmenőkkel akár nem is rendelkező többségi gyerekek is részt vesznek a magyar nyelvoktatásban. Kérdés tehát, hogy egyáltalán mekkora a magyar és ukrán nemzetiségű gyerekek aránya e képzésekben. Mivel a nemzeti-ségi identitás területén a többes kötődéssel is számoltunk, a tanulók több nemzetiséget is megjelölhettek. Adataink szerint a minta fele ukrán nemzetiségű, 39 százaléka magyar nemzetiségű és 7 százaléka magyar-ukrán kötődést jelölt meg. A fennmaradó 4 százalék az egyéb nemzetiségű kategóriát választotta vagy nem válaszolt a nemzeti-ségi kérdésre. Ha a magyar, illetve az ukrán nemzeti-séget említő tanulók arányait vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy összességében a diákok 46 százaléka a magyar nemzeti-séget is, 57 százalékuk pedig az ukrán nemzeti-séget (is) megemlíttette. A magyar nemzeti-ségűek Gyertyánligeten és Técsőn abszolút többséget alkotnak (70, illetve 76 százalék), míg Szolyván alig találni magyar nemzeti-ségűt (mindössze 8 százalék említette a magyart), ám Huszton is a tanulók kevesebb, mint harmada vallotta magát magyarnak. A magyar nemzeti-ségűek alacsony aránya feltételezhetően kihat majd a magyar nyelvi kompetenciákra is, de ugyanakkor élesen felveti az iskola és/vagy a magyar nyelvű képzés fenntartásának is a kérdését.

⁸ Köszönet ezúttal is Séra Magdolnának és Molnár Anitának a lekérdezés során nyújtott segítséget.

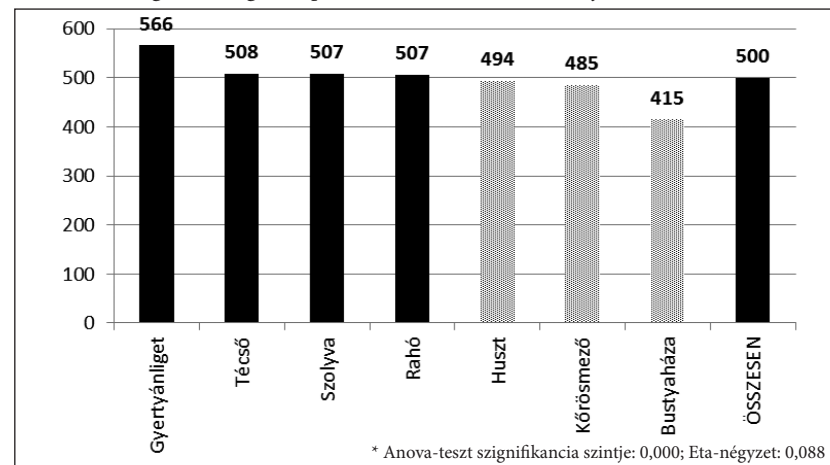
⁹ Arra is akadt példa, hogy a teremben rendszerint jelen lévő pedagógust kellett „kordában” tartani, mert minduntalan segíteni akart a diákoknak.

1. ábra. Magukat magyarnak (is) vallók aránya települések szerinti bontásban (igen válaszok százalékában)

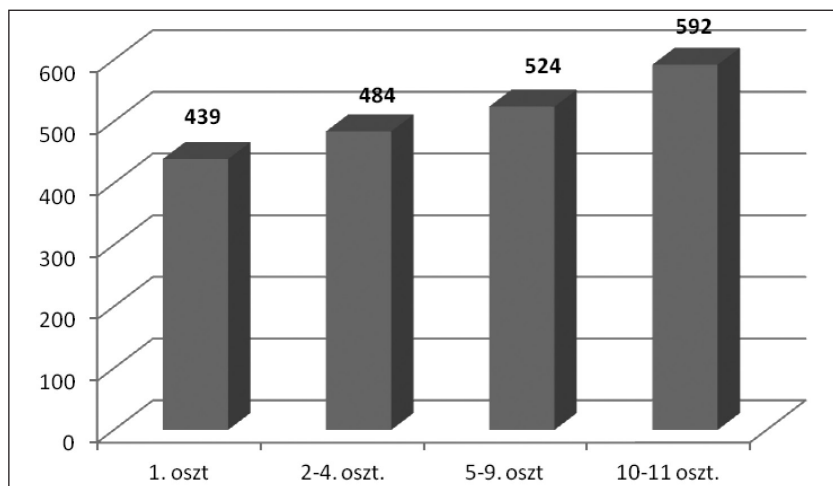
Vizsgáljuk meg először az egyes településeken mért szövegértés átlagait. Említettük már, hogy mérőeszközünk alapján az átlagos szövegértést 500 pontra állítottuk be, így a települések teljesítményeit ehhez tudjuk viszonyítani. Az alábbi, 2. ábrán a pontozott (világos) mintázattal kitöltött települések az átlaghoz képest alulteljesítettek.

2. ábra. Szövegértés átlagai települések szerinti bontásban (teljes minta)

Látható, hogy az összesített eredmények alapján Gyertyánliget meszszenenően átlag felett teljesített, Técső, Szolyva, Rahó kis mértékben átlag fölött, Huszt, Kőrösmező kis mértékben átlag alatt, míg Bustyaháza jóval átlag alatt. Csakhogy ezek az adatok sok szempontból félrevezetőek lehetnek. Először is nyilván nem mindegy hányadik osztályosokat, illetve hány évesek adatait tükrözik a település szintű adatok, ugyanakkor az is fontos szövegértést befolyásoló tényező lehet, hogy a válaszadó gyerek milyen nemzetiségű, egyáltalán szűkebb és tágabb környezetében használja a magyar nyelvet stb. Mivel előbbi, nemzetiségi adataink során láttuk, hogy Gyertyánliget az egyik olyan hely, ahol relatív kimagasló (70 százalékos) arányban magyar nemzetiségűeknek vallották magukat a diákok, feltételezhető, hogy magyar nyelvi szövegértésük szintjéhez ez is hozzájárult – ám erre a későbbiekben még visszatérünk.

3. ábra. Szövegértés átlagai évfolyamok szerinti bontásban (teljes minta)

Ha az eredményeket az osztályok¹⁰ szerinti bontásban vizsgáljuk, látható, hogy – értelemszerűen – a nagyobb osztályba járók egyre job-

¹⁰ Mivel bizonyos helyszíneken teljes körű volt a lekérdezés, itt-ott első osztályosok és 10-11. osztályosba járó diákok is kitöltötték a kérdőíveket – noha eredetileg csak máso-

ban tudnak magyarul. (3. ábra) Ha a települések adatait az osztályok szerint kialakított csoportok szerint vetjük össze, láthatjuk, hogy az alsó és felső évfolyamokon (a 2.-4., illetve az 5.-9. osztályok szintjén) a települések között kialakult sorrend eltér egymástól is, de a teljes mintán mért sorrendhez képest is. (ld. 4. és 5. ábrák)

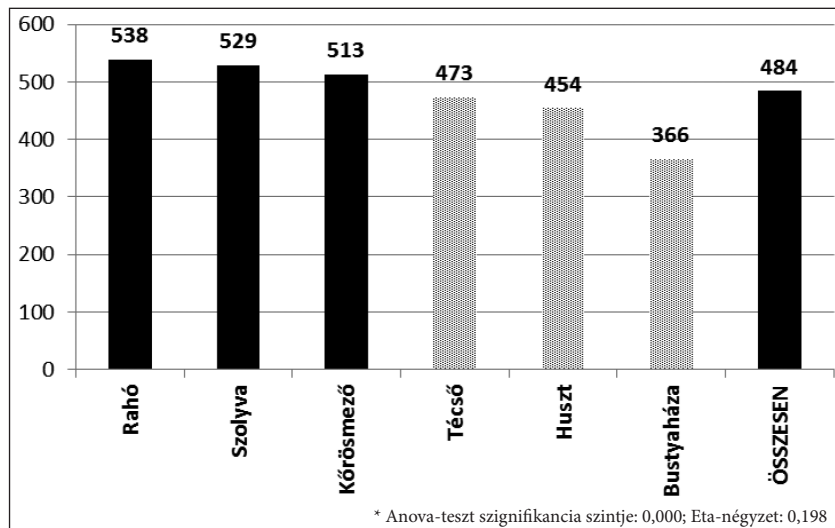
Az alsóbb évfolyamokon Rahó és Szolyva vezet, de Kőrösmező is az osztályátlag (484 pont) felett teljesített. Noha természetesen nem ugyanazokról a személyekről van szó, érdekes módon mindhárom település a felsőbb osztályokban átlag alatti teljesítményt nyújtott. Técső és Huszt viszont ellentétes tendenciát mutat: e két helyszín alsóbb szinteken gyengén, míg felsőbb szinteken átlag fölött teljesítettek. Sőt azt is láthatjuk, hogy a felsőbb osztályokban Gyertyánliget a teljes minta adataival ellentétben (ld. 2. ábra) már nem kiugróan jónak számít, hanem Técső után „csak” a második helyet foglalja el. Az ábrák alatti statisztikák arról is árulkodnak, hogy a települések közötti különbségek egyre nagyobbak a magasabb osztályok felé haladva: míg a 2. és 4. osztályosok csoportjában a településhez való tartozás 19,8 százalékban magyarázza meg a szövegértést, addig ez a nagyobb osztályokban már felmegy 24,4 százalékra. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy a magasabb iskolai szinteken látványosabbak a különbségek, mint az alsóbb szinteken. Ez végső soron érthető is, hiszen az alsóbb szinteken elméletileg homogénebbek a kompetenciák,¹¹ az iskola/település hatása az évek múltával jobban érződik az iskolában (ez így van más típusú kompetenciákkal is). Csakhogy éppen az lenne a kérdés, az iskola a képességek kiegyenlítődéshoz, avagy a képességek heterogénebbé válásához járul-e hozzá? Kárpátalján úgy tűnik, e kompetenciaterületen az iskolák-települések közötti különbségek növekednek, azaz az iskola hatása a magasabb képzési szinteken a különbségek felerősödéséhez vezet.¹²

dik osztálytól a legmagasabb általános iskolai osztályig (ez Kárpátalján a IX. osztály) terveztük a lekérdezést. A későbbi adatok ismertetésekor azonban csak a 2.-4., illetve az 5.-9. osztályok szintjén összesített adatokra fogunk kitérni.

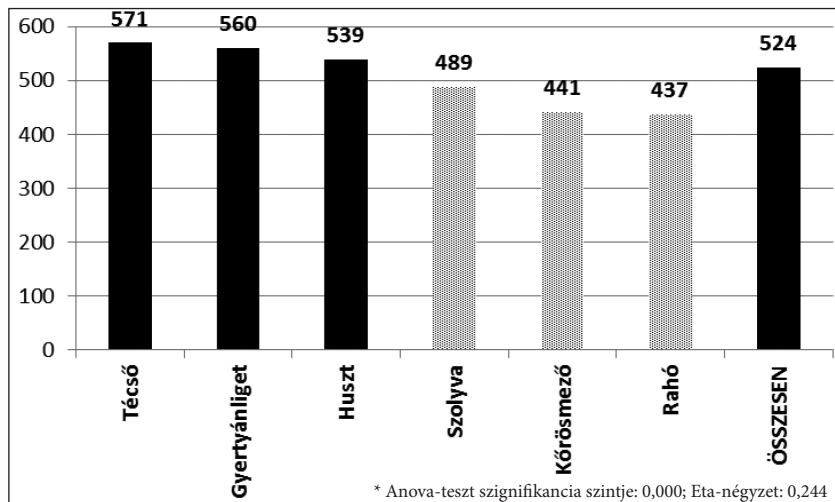
¹¹ Természetesen a családi háttérnek, illetve az óvodáztatásnak már itt is van hatása.

¹² Jelen kutatás moldvai csángók körében folytatott részénél éppen fordított jelenséget tapasztalni: az ottani képzések a kezdeti nagy kompetenciabeli különbségeket csökkentik a nagyobb iskolai szintek felé haladva.

4. ábra. Szövegértés átlagai települések szerinti bontásban (II–IV. osztály)

5. ábra. Szövegértés átlagai települések szerinti bontásban (V–IX. osztály)

Az iskolai (ezúttal szövegértési) eredményeket iskolán belüli és iskolán kívüli, úgynevezett kontextuális tényezőkkel is magyarázhatjuk. Ezen utóbbiak az iskolával ugyan szorosan nem függenek össze, de hatá-

suk számbavétele elengedhetetlen a kompetenciaszintek magyarázatakor. Speciális kutatási helyzetünkben itt kiemelt helyen kell említünk az egyes településeken élő magyar nemzetiségűek számát és arányát, a gyerekek társadalmi nyelvhasználati szokásait (kivel, milyen nyelven szokott beszélni). Szintén e magyarázó csoportba sorolhatjuk, a gyerekek családi, szocio-ökonómiai és nemzetiségi hátterét is.

A belső meghatározottság tekintetében kétségtelenül az életkor és ezzel összefüggésben az, hogy a gyerek hányadik osztályba jár, vagy hány éve tanul magyarul, a magyar nyelvi órákon való iskolarendszerű vagy azon kívüli részvétel, de akár a gyerek önértékelése és jövőtervei is befolyásolhatják a teljesítményt.

Annak érdekében azonban, hogy jobban megértsük, mi rejtőzik az általunk mért nyelvi szintek mögött, röviden bemutatunk néhány idevágó adatot. Az első tesztkérdés során a gyerekeknek hat kifejezésből egy vonallal hozzá kellett rendelniük a megfelelő ábrát. E feladat a gyerekek elemi szókincsét, szöveg felismerését méri, és azt találtuk, hogy mintegy 82 százalékuk teljes értékű, azaz mind a hat item esetében helyes választ adott. Kissé másképpen vizsgálva ugyanezt, azt is megállapíthatjuk, hogy átlagosan 5,2 helyes választ adtak a tanulók,¹³ és érdekes módon ez az átlag nem tér el szignifikánsan a fiúk és lányok között.¹⁴ Szignifikáns magyarázó erővel e tekintetben az otthoni könyvek léte, illetve a gyerek életkora mutat, más háttérváltozó (könyvek száma, szülők foglalkozása, számítógép otthoni léte) nem. Könnyen belátható módon továbbá szignifikánsan magasabb átlagértéket kaptunk, a magyar nemzetiséget vallók, illetve azok körében, akik használják a magyar nyelvet a különféle személyközi kapcsolataikban.

A második tesztkérdésben ábrákhoz rendelt állításokról (rövid tőmondatokról) kellett a diákoknak eldönteniük, hogy helyes vagy helytelen. Négy ilyen ábra volt, tökéletes (azaz négy helyes) választ pedig a diákok 72,1 százaléka adott, de megjegyzendő, hogy 21 százalékuk

¹³ Ugyanezen értékek a Csángó Oktatási Programban: 85 százalék, illetve 5,5-ös sikeres találati átlag.

¹⁴ Ez azért érdekes, mert a nemzetközi tapasztalatok, illetve saját csángóföldi tapasztalataink alapján is, a fiúk szövegértésben rendszerint szignifikánsan alacsonyabb szintet érnek el.

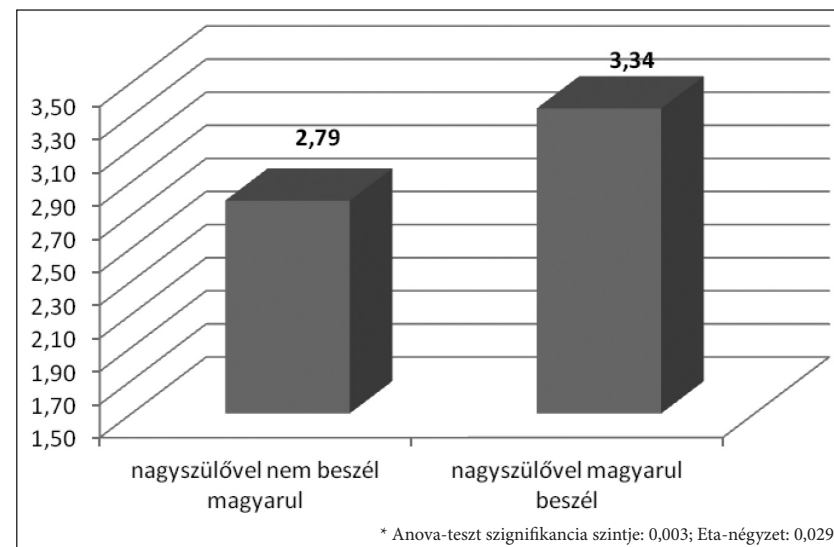
pedig egyetlen helyes választ sem tudott megadni.¹⁵ A háttérváltozók esetében ezúttal is csak az otthoni könyv léte mutat (0.10 alatti) szignifikáns hatást: a könyvvel rendelkezők mintegy 93 százalékos valószínűséggel nagyobb mértékben adtak helyes választ, mint azok, akiknek egyáltalán nincs könyvük otthon. Statisztikailag továbbá itt is kimutatható, hogy a nagyobb osztályosok (és az idősebbek) magasabb mértékben adtak helyes válaszokat. A nemzetiségi és nyelvi változók hatása szintjén a magyar nemzetiség növelte a helyes válaszadás valószínűségét, a nyelvek esetében azonban mintha-mintha megjelenne a szakirodalomból parafrázált „intézményesült nagymamák” hatása: míg például a szülőkkel való magyar nyelvű kommunikáció nem fejt ki szignifikáns hatást e magyar szövegértési problémák megoldására, a nagyszülők hatása már egyértelműen kimutatható. (6. ábra) Igaz, a nagyszülőkön kívül a barátokkal folytatott magyar nyelvű kommunikáció is pozitív hatást fejt ki. Érdekes ezen eredményeket „összeolvasni” a nem szignifikáns hatást kifejtő vonatkozásokkal is: a szülők és testvérek nem fejtenek ki statisztikailag jelentős hatást, míg a szűkebb családi körön kívüli kommunikációs helyzetek igen. Úgy értelmezhetjük ezt, hogy a magyar nyelv hatása akkor érvényesül a szövegértésnek ezen az elemi szintjén, ha használata kilép a családból, azaz a gyerek képes használni azt a megszokott környezetétől eltérő informális világban. (Ez még érthetőbb, ha belegondolunk, alanyaink fele nem magyar nemzetiségű.)

A nyelvi teszt harmadik kérdéscsoportja során a gyerekeknek egy rövid szöveget (népmese részletet) kellett elolvasniuk, és utána a szöveg kapcsán feltett négy kérdésre szabadon kellett válaszolniuk. A válaszokat több szempontból is kódoltuk (tartalmi, nyelvhelyesség, szóhasználat), a kialakított szövegértés mutatóhoz (az 5. ábrán 500-as átlagpontszámmal jellemzett értékekhez) azonban csak a tartalmi vonatkozást vettük figyelembe. E harmadik kérdéscsoportra tehát a tökéletes válasz azt jelentené, ha mind a négy kérdésre tartalmilag helyes választ kapunk. Adataink szerint ez a kárpátaljai szórványban mindössze 2,4 százalé-

¹⁵ Ugyanezek az arányok a csángóföldi kutatásban: 58,9 tökéletes, és 16,8 százalék teljesen hibás válasz. Átlagosan mindkét régióban hasonló értéket mutatnak, de Kárpátalján nagyobb az eredmények szórása, amely újra az iskolák közötti nagyobb eltérésekre utal.

nak sikerült, három helyes választ 6,8 százalékuk adott, míg a gyerekek kétharmada nem tudott egyáltalán válaszolni. Mindez azt jelenti, hogy átlagosan egynél is kevesebb (0,62) helyes választ tudtak adni.¹⁶ Az egy jó választ sem adókat az iskolai szintek szerint is részletezve megállapíthatjuk, hogy a 2.-4. osztályosok 78 százaléka, míg az 5.-9. osztályosoknak pontosan fele nem értette a kérdéseket vagy teljesen helytelen választ adott. A háttérváltozók között ezúttal is az otthoni könyv léte magyarázza szignifikánsan¹⁷ az eredményeket. A nyelvhasználatnak és nemzetiségnek azonban erőteljes szignifikáns hatása van: az összes magyar nyelvhasználati forma, illetve a magyar nemzetiséghez való tartozás mintegy 7 százalékban megmagyarázza a szövegértés területén elért teljesítményt.

6. ábra. A B2 feladatra adott helyes válaszok átlaga a nagyszülőkkel magyar nyelven folytatott beszélgetés függvényében

¹⁶ Ugyanezek az adatok a csángóföldi elemzésünkben: 7 százalék tartalmilag teljesen helyes, 11 százalék három helyes válasz, 52 százalék teljesen helytelen válasz vagy válaszhiány, átlag 1,07.

¹⁷ Szign. 0.061

Pedagógiai hozzáadott érték (PHE) a családi háttér és a nyelvi változók szerint

Ha a három tesztkérdés alpontjaira adott válaszok alapján létrehozuk az egységes 500 pontos átlaggal jellemezhető szövegértés indikátort, akkor azt is megvizsgálhatjuk, milyen háttérváltozókkal magyarázhatjuk ennek alakulását. A nemzetközi oktatáskutatói tapasztalatok szerint az iskolai teljesítményeket a családháttér-változóval szokták magyarázni. A családháttér-index (CSHI) egy olyan összetett mutató, amely a szülők iskolai végzettségét, munkaerő-piaci helyzetét, és a család különféle javakkal való ellátottságát tartalmazza. Kérdőívünkben mi is rákérdeztünk néhány, családi háttérre utaló tényezőre, és amelyek szignifikáns hatást mutattak, azokból létrehoztunk egy standardizált változót. Mivel a szövegértést kis mértékben magyarázták a különféle háttérváltozók, a CSHI-t a matematikai kompetenciát¹⁸ magyarázó adatok alapján hoztuk létre. Megfigyelhető, hogy a matematikai kompetenciákat mindössze két háttérváltozó (az otthoni könyvek száma, illetve a számítógép léte) mintegy 16 százalékban megmagyarázza.¹⁹

2. táblázat. Matematikai kompetenciát magyarázó háttérváltozók (R-négyzet: 0,16)

	Standardizálatlan együtthatók		Standardizált együttható	t	Sig.
	B	Std. hiba	Beta		
Konstans	465,811	13,629		34,178	,000
Hány könyvek van?	,350	,058	,369	6,005	,000
Számítógép (0 – nincs; 1 – van)	27,446	14,988	,113	1,831	,068

Függő változó: MATEK

¹⁸ Ezúttal nem részletezzük, de jelezzük, a matematikai kompetenciát kifejező standardizált változót is a tesztünkben szereplő három kérdés és alpontjaira adott helyes válaszok alapján hasonló logikával hoztuk létre, mint a szövegértést (átlag 500, szórás 100).

¹⁹ Egyéb, a szülők munkaerő-piaci helyzetét kifejező változók bevonása a modell magyarázóerején csak rontott, ezért döntöttünk e kettő mellett. A számítógép hatása csak 0.068 szinten szignifikáns, de így is pusztán léte 27 ponttal járul hozzá a matematikai teljesítmény növekedéséhez.

Ahhoz hogy az oktatás hatékonyságát fel tudjuk térképezni, a már említett pedagógiai hozzáadott értéket (PHE) kell kiszámolnunk. Statisztikai értelemben a PHE azokat az értékeket jelenti, amelyet az egyes diákoknak el kellene érniük a CSHI becslése szerint. A PHE értékek tehát azt mutatják meg, hogy a becsléshez képest alul- vagy felül teljesít-e egy diák. Ha igaz az például, hogy a családi háttér szignifikánsan kihat az iskolai teljesítményekre, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy a tehetősebbek jobban, a szegényebb közegekből származó gyerekek pedig gyengébben teljesítenek. A tényleges teljesítmények összehasonlítása ezért megtévesztő lehet, hiszen a különbségek nem biztos, hogy a pedagógiai munka eredményességének köszönhetőek, hanem a családi háttérbeli különbségeknek. Teljesen nyilvánvaló ugyanis, hogy jobb háttérrel rendelkező gyerekekkel könnyebb magasabb teljesítményt (pontszámokat) elérni, mint az ingerszegény közegekből származó gyerekekkel. A PHE tehát annak kifejeződése, hogy a családi háttérhez mennyit tesz hozzá, avagy mennyit vesz el az iskolában/képzésben a pedagógus/oktató.²⁰

A nemzetközi PISA mérésekben továbbá figyelembe vesznek egy ún. méltányossági indexet is, amely azt fejezi ki, hogy egy egységnyi elmozdulás a CSHI szintjén hatványozott vagy arányos elmozdulást okoz-e a teljesítmények szintjén. Magyarán ez az index azt fejezi ki, a tehetősebbek egyre jobban teljesítenek-e, vagy az iskolai teljesítmények inkább kiegyenlítődnek.²¹

A létrehozott CSHI és a méltányossági mutató a magyar nyelvi szövegértést szignifikáns módon 4,5 százalékban megmagyarázza. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy a (nemzetiségtől függetlenül létrehozott) családi háttérnek nincsen nagyon nagy hatása a szövegértésre. Az alábbi táblázatban az említett méltányossági index negatív, ami arra is utal, hogy a tehetősebb szülők gyerekeiről nem mondhat-

²⁰ Statisztikailag a PHE kiszámítása regressziós becslések reziduálisait jelenti.

²¹ Statisztikailag ez azt jelenti, hogy a lineáris regressziós modellbe nem csak a CSHI-t, hanem annak négyzetét is betesszük. A méltányossági index és CSHI négyzetének standardizálatlan B értéke. Ha ez az érték negatív, akkor az oktatási rendszer a méltányosság, ha pozitív, akkor a méltánytalanság irányába mutat.

jük el, hogy egyre jobbák is lennének magyar nyelvi kompetenciák területén.

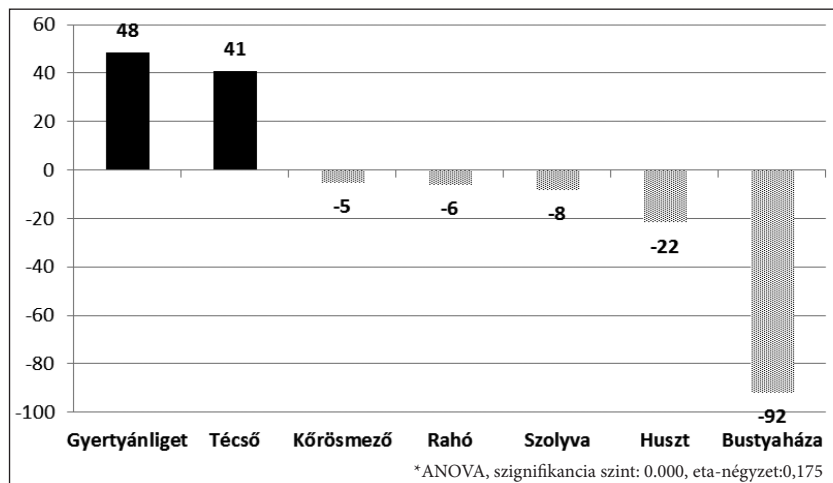
Ha a fenti modell alapján számoljuk a PHE-ket (7., 8. és 9. ábrák) azt látjuk, hogy Gyertyánliget és Técső átlag fölött teljesít, míg a többi helyszín átlag alatt, és kis eltérésekkel ugyanazok a mintázatok alakulnak ki, mint, amit az összesített adatok esetében is láttunk. (vesd össze: 4. és 5. ábrák)

3. táblázat. Szövegértés a családi háttérváltozók szerint (R-négyzet 0,045)

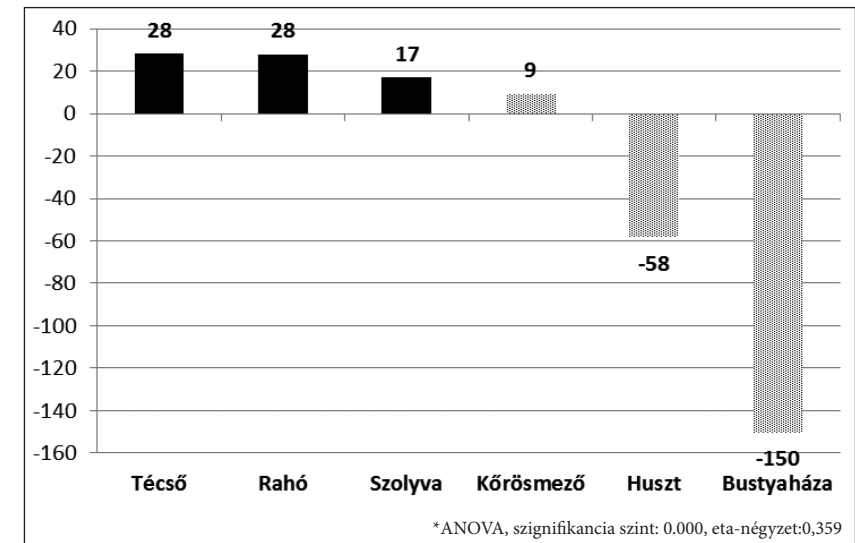
	Standardizálatlan együttthatók		Standardizált együtttható	t	Sig.
	B	Std. hiba	Beta		
Konstans	521,925	6,530		79,931	,000
CSHI	16,594	6,335	,177	2,619	,009
CSHI négyzete	-6,284	2,408	-,177	-2,610	,010

Függő változó: SZÖVEGÉRTÉS

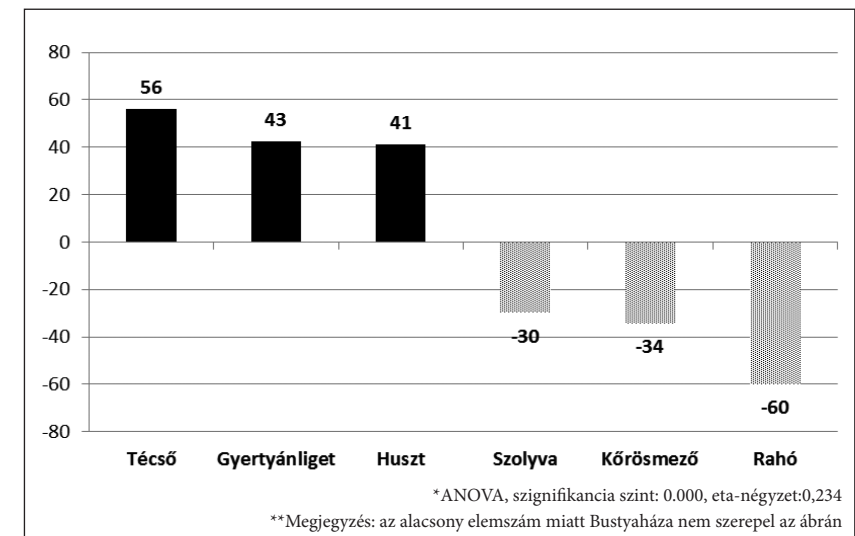
7. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték településenként (teljes minta, a pontozott mintázattal kijelölt részek szignifikánsan átlag alatt teljesítettek)

8. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték településenként (2-4 osztályosok, a pontozott mintázattal l kijelölt részek szignifikánsan átlag alatt teljesítettek)

9. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték településenként (5-9 osztályosok, a pontozott mintázattal kijelölt részek szignifikánsan átlag alatt teljesítettek)

A szövegértés alapjául szolgáló tesztfeladatok ismertetésekor is jeleztük már, leginkább a különféle társas helyzetekben folytatott magyar nyelvű kommunikációnak van pozitív hatása. Ezért a modellt kibővítjük a magyar nyelvi kommunikációs helyzetekre és a nemzetiséget firtató kérdésekre adott válaszokkal. Először is regisztrálnunk kell, hogy a modell magyarázottságát kifejező R-négyzet érték megugrott, azaz a családi háttér, illetve a nyelvi, nemzetiségi változók már mintegy 20 százalékban megmagyarázzák a magyar nyelvi készségeket. Ugyanakkor látjuk azt is, hogy a nyelvi változóknak van nagyobb hatása, és statisztikailag legmeggyőzőbb mértékben a nagyszülőkkel és a barátokkal való kommunikáció segíti a magyar nyelvismeretet, míg a szülőkkel való magyar kommunikáció inkább csak ront a gyerekek magyar nyelvismeretén. Mindebből legalább két dolog következik: ha a gyerekek szabadidejébe beépül a magyar nyelvhasználat, akkor az automatikusan hozzájárul a nyelvi készségek fejlődéséhez, másrészt ez azért lenne fontos, mert e készségek fejlesztése függetlenedne a szülők hatásától.²² Magyarán: nem azon kell csüggedni, hogy a szülők beszélnek-e avagy nem magyarul a gyerekekkel, hanem meg kell teremteni azokat az informális kereteket, ahol a gyerekek magyarul beszélhetnek.

Ha figyelembe vesszük a családi hátteret, illetve a nyelvi, nemzeti-ségi vonatkozásokat, a PHE azt az erőfeszítést jelenti, amelyet az iskolának és/vagy a képzésnek ki kell fejtenie ahhoz, hogy e körülményeket leküzdve sikert érjen el. Könnyű belátni, hogy egy jobbára magyarul beszélő gyerek magyar nyelvi készsége nyilvánvalóan magasabb, mint azé, aki csak elvétve a barátaival ejt néhány szót magyarul. A PHE azt fejezi ki ebben a példában, hogy a képzés képes-e a magyar közegben élő gyerek eleve létező nyelvismeretét bővíteni, míg a második esetben képes-e arra, hogy a magyar nyelvismeretet otthonról nem hozó gyerekeknek az alapokat megtanítsa.²³ A PHE tehát a különféle háttér tényezők alapján becsülhető és a ténylegesen mért iskolai teljesítmények

²² A lineáris regresszióban szereplő B és beta értékek a parciális hatások mértékét fejezik ki, tehát azt, hogy önmagukban, a többi bevont változótól függetlenül milyen hatást fejtenek ki.

²³ A PHE-t statisztikailag a fenti (4. táblázat) lineáris regressziós modellből számoljuk ki, és a bevont változók által meg nem magyarázott, ún. reziduális értékeket jelentik.

közötti különbséget jelenti: ha ez az érték pozitív, akkor az iskola/képzés az adottságokhoz képest jól teljesít, ha pedig negatív, akkor a körülményekhez képest alulteljesít.

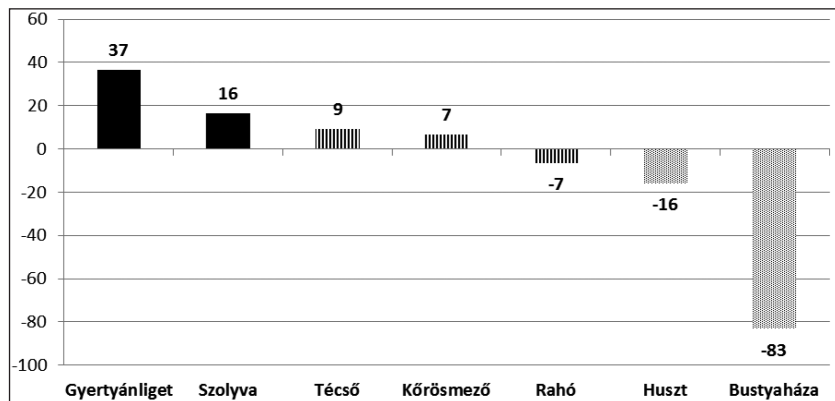
4. táblázat. Szövegértés magyarázata a családi háttér és a nyelvi változók függvényében (R-négyzet: 0,198)

	Standardizálatlan együtthatók		Standardizált együttható	t	Sig.
	B	Std. hiba	Beta		
Konstans	475,188	9,816		48,410	,000
CSHI	4,153	6,165	,045	,674	,501
CSHI négyzete	-2,454	2,271	-,070	-1,081	,281
Szülőkkel magyarul beszél (0 - nem; 1 - igen)	-4,338	14,694	-,024	-,295	,768
Nagyszülőkkel magyarul beszél (0 - nem; 1 - igen)	38,563	13,454	,210	2,866	,005
Testvérekkel magyarul beszél (0 - nem; 1 - igen)	23,076	15,777	,118	1,463	,145
Barátokkal magyarul beszél (0 - nem; 1 - igen)	28,430	13,591	,151	2,092	,038
Nemzetisége - magyar (0 - nem; 1 - igen)	17,355	14,167	,094	1,225	,222

Függő változó: SZÖVEGÉRTÉS

Az alábbi diagram (10. ábra) a családi háttér, illetve a nyelvi, nemzetiségi adottságok figyelembevételével számított hozzáadott értékeket mutatja települések szerinti bontásban. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy Gyertyánliget és Szolyva a körülményeihez képest szignifikánsan átlag fölött teljesít, míg Huszt és Bustyaháza az adottságaihoz képest is gyengén teljesít. A másik három település átlagos teljesítményt nyújtott. Ha összevetjük a PHE szerint kialakult sorrendet az „első ránézésre” látható eredményekkel (2. ábra), akkor megállapíthatjuk, hogy például Szolyva már határozottan átlag fölött teljesített, míg a látszólag jól teljesítő Técső gyakorlatilag nem tér el lényegesen az átlagtól. Rahó látszólag átlag fölött teljesített, de a PHE-k alapján valójában átlag alatti szövegértési szintet mutat. Bárhogyan is nézzük, az is látszik, Bustyaháza jóval elmarad a körülményekhez képest adható becslésekhez képest.

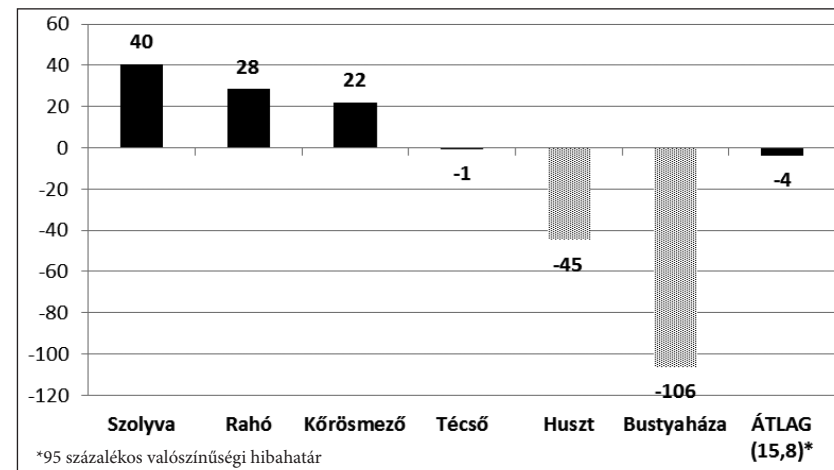
10. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték a családi háttér, illetve a nyelvi, nemzetiségi adatok figyelembevételével (teljes minta)

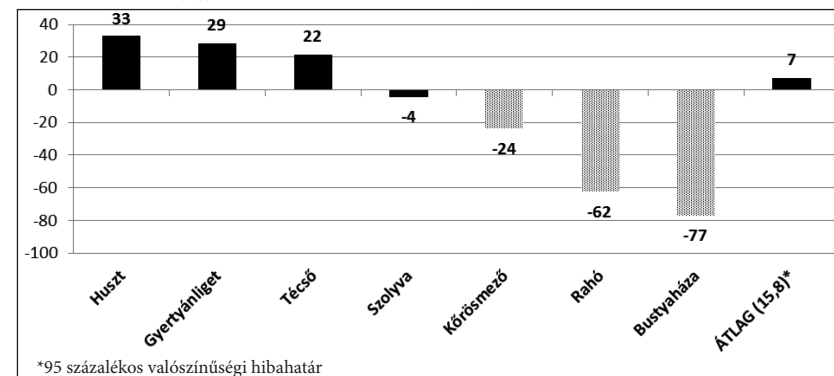
Ha a PHE-t iskolai szintek szerint vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az alsóbb szinteken Huszt és Bustyaháza szignifikánsan gyengébben teljesít adottságaihoz képest, míg a felsőbb osztályokban Bustyaháza mellett Rahó és Kőrösmező is alulmarad a várható eredményekhez képest. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Bustyaházán iskolarendszeren kívüli oktatás zajlik, így érthetőek ezek az adatok.²⁴ Összevetve ezeket az adatokat is a mért (látszólagos) szövegértési szintekkel (4. és 5. ábra) megállapíthatjuk, hogy az alsóbb szinteken a látszólag jól teljesítő Rahó csak kis mértékben teljesített pozitívan. Técső is látszólagosan bizonyult sikeresnek a felsőbb szinteken, a pedagógiai hozzáadott értéke mindkét szinten átlagosnak tekinthető.

²⁴ A teljesebb kép kedvéért a PHR alapjául szolgáló modell kibővíthetjük majd úgy, hogy az iskolai képzés formáját is figyelembe vesszük.

11. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték a családi háttér, illetve a nyelvi, nemzetiségi adatok figyelembevételével (2.-4- osztályok)

12. ábra. Pedagógiai hozzáadott érték a családi háttér, illetve a nyelvi, nemzetiségi adatok figyelembevételével (5.-9- osztályok)

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a kárpátaljai magyar szórványoktatás lehetőségeiről standardizált tesztek alapján, a nyelvi kompetenciák statisztikai értelmezése alapján nyújtsunk képet. Oktatás-szociológiai szempontból azonban nem az volt a fő kérdésünk, hogy a

kutatásba bevont települések (iskolák, diákok) eredményeit pusztán felmutassuk, hanem az, hogy az eredményeket háttérváltozók, nevezetesen a családi háttér, illetve a nyelvi állapot alapján is megbecsüljük.²⁵

A kutatásba 7 település közel 300 diákja került be. Noha magyar szempontból szórvány településekről, a nyelvhatár környezetéről van szó, nem ritkán a vegyes házasságokban született (magyar vagy ukrán nemzetiségű) gyerekek, illetve a magyar felmenőkkel akár nem is rendelkező többségi gyerekek is részt vesznek a magyar nyelvoktatásban. Adataink szerint a minta fele ukrán nemzetiségű, 39 százaléka magyar nemzetiségű és 7 százaléka magyar-ukrán kötődést jelölt meg, a többiek az egyéb kategóriát jelölték meg. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a magyar szórványoktatás célcsoportja nem kizárólag az önmagukat magyar nemzetiségűnek tartó gyerekek teszik ki.

Az eredményeket település és oktatási szinteken értelmezve megállapíthatjuk, hogy vannak olyan helyek, ahol a 2-4 osztály eredményei átlag fölöttiek, de a magasabb iskolai szinteken ezek leromlanak (pl. Rahó, Szolyva, Kőrösmező), és van, ahol mindez fordítva történik (pl. Técső, Huszt). Ez felveti azt a kérdést is, milyen tényezők járulhatnak hozzá a változásokhoz.

A nyelvhasználati szokásokat megvizsgálva azt találtuk, a nagyszülőkön kívül a barátokkal folytatott magyar nyelvű kommunikáció is pozitív hatást fejt ki, a szülőkkal és testvérekkel folytatott magyar nyelvű kommunikáció viszont nem fejtenek ki statisztikailag jelentős hatást. Úgy értelmezhetjük ezt, hogy a magyar nyelv hatása akkor érvényesül a szövegértésnek ezen az elemi szintjén, ha használata kilép a családból, azaz a gyerek képes használni azt a megszokott környezetétől eltérő informális világban is.

A családi háttérre utaló tényezők közül az otthoni könyvek száma, illetve a számológép léte a matematikai kompetenciákat mintegy 16 százalékbán megmagyarázza. A magyar nyelvű szövegértést viszont a családi háttér index (CSHI) és a méltányossági mutató mindössze 4,5 százalékbán magyarázza meg. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy a (nemzetiségtől függetlenül létrehozott) CSHI-nek nincsen különösebb hatása

a szövegértésre, sőt az is látszik a méltányossági mutató alapján, hogy a tehetősebb szülők gyerekeiről nem mondhatjuk el, hogy egyre jobbak is lennének magyar nyelvi kompetenciák területén.

Ha a modellbe bevonjuk a nyelvi, nemzetiségi változókat már mintegy 20 százalékbán meg tudjuk magyarázni a magyar nyelvi készségeket. E modellből is leszűrhetjük azt, ha a gyerekek szabadidejébe beépül a magyar nyelvhasználat, akkor az automatikusan hozzájárul a nyelvi készségek fejlődéséhez. Ugyanakkor e készségek fejlesztése bizonyos értelemben függetlenedik a szülők hatásától, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar szórványoktatás sok esetben nem magyar nemzetiségű (anyanyelvű) gyereket céloz meg.

Elemzésünknek egyáltalán nem volt célja, hogy bizonyos településeket jó vagy rossz színben tüntessen fel. Fő célunk az volt, hogy bemutassuk a szórványoktatás területén is lehet és kell méréseket végezni, hiszen az oktatási folyamatok adatolása nélkül nem lehet sikeres, külső szereplőket is meggyőző oktatásfejlesztéseket végrehajtani.

²⁵ Terjedelmi okokból jelen tanulmány nem tér ki a módszertani részben jelzett jövőtervek, illetve a szövegértés és matematikai gondolkodás kapcsolataira.

IN MEMORIAM

Tóth Pál Péter

Szalai Sándor és a szociológiai oktatás intézményesülése 1945 után Magyarországon

Kutatói pályámat szociológusként kezdtem, az utóbbi több mint két évtizedben demográfusként folytattam. A Szalai Sándor és a szociológiai oktatás intézményesülése 1945 után Magyarországon című tanulmány közrebocsátásával nemcsak szociológusi múltamra emlékezem, hanem tiszteletem is lerovom Szalai Sándor emléke előtt, aki meghatározó szerepet játszott a hazai szociológiai oktatás és kutatás 1945 utáni megindításában, a szociológia 1956 utáni intézményesülésében, a szociológusok szakmai szervezetének, a Magyar Szociológiai Társaság megalakításában. Emellett írásom köszönet is azért a megtisztelő figyelemért, barátságért, amelyben Professzor Úr – bár nem tartoztam tanítványai közé – részesített.

Habent sua fata libelli – tartja a latin közmondás, melyet én nemcsak a könyvekre, hanem e közleményre vonatkozóan is igaznak tartok. A tanulmány döntő részét ugyanis a Szalai Sándor születésének 100. évfordulójára rendezett emlékülést (2012) megelőzően majdnem 30 évvel készítettem. Először az ELTE levéltárában található iratokat dolgoztam fel, majd 1982 közepétől sorra kerestem fel az egykori intézeti tagokat, akikkel az intézettel összefüggésben interjúkat készítettem. Ezek a kutatások azonban 1983-ban megszakadtak, melyben a tanszéken belüli helyzetem megváltozása játszott döntő szerepet. Az 1983 novemberére elkészített tanulmányom ugyanis, mivel szeptembertől egy évig nem publikálhattam, nem jelenhetett meg. A Szalai-intézet egykori tagjaival készített interjúk közül egy csokorra való is majd csak azt követően jelent meg a Mozgó

Világban, hogy 1986 őszén Juhász Gyula meghívására a Magyarságkutató Csoport munkatársa lettem.

Az emlékülésen Életrajzi adalékok Szalai Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából címmel tartottam előadást, melynek legfontosabb megállapításait most az 1983-ban készített tanulmányba beleépítettem.

*

Szalai Sándor születésének 100. évfordulója tiszteletére 2012. október 25-én megrendezett emlékülés megtörte azt a csendet, amely életművét – egy-két figyelemre méltó írás kivételével – halála óta körülvette.¹ Annak ellenére, hogy az évfordulóra készült tanulmányokból sok új összefüggést ismerhettünk meg, elégedettek mégsem lehetünk, mert munkásságának számos, továbbra is homályban maradt részletéről, s arról a korról, amelyben élt még mindig keveset tudunk.² Szalai Sándor születése (1912. 10. 12.) és halála (1983. 05. 18.) között közel 71 év húzódik, melynek szerteágazó bonyolultságában legújabbkori közép-európai létünk összes szépsége és tragédiája együtt, egyszerre volt jelen.

Az eddig napvilágot látott írások alapján megállapíthatom, hogy nem sokat tudunk ifjúkoráról, egyetemi éveiről. Nem tudjuk, hogy volt-e, s ha volt, akkor ki vagy kik voltak azok, akik szellemi fejlődését alapvetően meghatározták. De nemcsak ezekkel az évekkel kapcsolatban hiányosak ismereteink, hanem az 1935 és 1944 közöttiekkel is az azt követőkkel is. Tudjuk például, hogy 1946-ban nyilvános rendes egyetemi tanárrá nevezték ki, hogy 1950 februárjában egyetemi karrierje megszakadt s hogy négy hónappal később letartóztatták és törvénysértő perben szabadságvesztésre ítélték, ahonnan csak 1956 márciusában szabadult. Azt azonban, hogy mindezek és a fel nem soroltak

¹ Lásd például: Szántó Miklós: *Társadalomkutatás*, 2007. 4. 393–419.; Szabari Vera: *A szociológia magyarországi kiépülése és megszilárdulása (1942–1963)* című dolgozatát (kézirat).

² Gál Éva a „Lejáratás” és „bomlasztás” című tanulmányában egyértelműen dokumentálta, hogy 1956 után Szalai Sándor – az egykori közhiedelemmel ellentétben – nem volt állambiztonsági ügynök. Lásd: Gál Éva: „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, 2010. 2. 237–271.

mellett – még letartóztatását megelőzően, például a Magyar Dolgozók Pártja, illetve a Magyar Tudományos Akadémia szovjet típusú átszervezése keretében kifejtett tevékenysége során – mit tett, alig ismerjük. Az *Önéletrajz* című írásából is csak azt tudhatjuk meg: „részlet vettem a politikai és tudományos reakció elleni harcban, elsősorban – szakmám szerint – tudományos, ideológiai vonalon.”³ Mindezek ellenére nem lehet kétséges, hogy a Szalai életút eddig ki nem bontott, fel nem tárt összefüggéseinek felfejtése nélkül nemcsak a magyar szociológia történetét, hanem egykori valóságában az I. világháború utáni történelmünket – különösen annak a hazai zsidósággal, a fiatal értelmiség radikalizálódásával, a nemzeti függetlenségi frontba tömörült pártok sokszínű tevékenységével illetve a kommunisták értelmiséggel (a tudománypolitikával) kapcsolatos nyílt és rejtett szándékaival, az ún. népi demokratikus Magyarország kiépítésének deformálódásával összefüggő folyamatait – sem lehet árnyaltan megírni.

Szalai azok közé tartozott, akik nemcsak elszenvedték a történelmet, hanem akik annak alakításában, nagyfokú tudatossággal, tevőlegesen is részt vettek. A fentiek következtében életét, tevékenységét, helyzetét sajátos kettőség határozta meg. Én „csak” a tudós, a kutató, a tudományszervező Szalait ismertem, mégis egyértelmű számomra, hogy törekvéseit a politikus, s ezen belül a politikai ügyész szerepét is vállaló Szalai ismerete nélkül megérteni nem lehet.⁴ Életútja némi leegyszerűsítéssel két nagy „fejezetre” és azokon belül további „alfejezetekre”

³ Szalai Sándor: *Önéletrajz*. Budapest, 1956. Letöltés helye: www.holmi.org/2012/10/szalai-sandor-oneletrajz; letöltés ideje: 2015. 06. 12.

⁴ Szalai Sándorral 1974 őszén találkoztam először személyesen. Kutatómunkám szempontjából a Magyar Filozófiai Szemlében a 60-évek elején megjelent módszertani tanulmányát igen fontosnak tartottam. Munkakapcsolatba 1979-ben kerültünk, amikor az MTA elnöksége Szalait a távlati népgazdasági terv megalapozásához szükséges húsz éves tudományfejlődési prognózis kidolgozásával megbízta. Ebben a munkában 1980-1982 között tudományos segéderői „minőségben” vettem részt. 1982 második felében Professor Úr – Tarnóczy Mariannal és Hablicsek Lászlóval közösen – még egy munkába vont be. Szalai professzor az ekkor készített anyagra támaszkodva tartotta meg felszólalását az Akadémia 1983. évi közgyűlésének zárt ülésén. Lásd: „A szociológia a politika felvonulási területe”. *Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéből*. (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából), Válogatta: Gábor László. Budapest, 1990. 231–234.

osztható, melynek részletes kifejtése egy majdan elkészítendő monográfia írójának lesz a feladata. A két részt az 1950-1956 közötti, börtönben töltött évek választják el egymástól. Ennek okát pedig abban látom, hogy az új hatalom mindazt, amit Szalai 1945 előtt tett – és azt követően nemcsak igenelt, hanem ki- és felépítésében is igen aktív szerepet vállalt – börtönrel „jutalmazta”.⁵

Önéletrajzi adatok

1912-ben született Budapesten. Eszmélődését nem csekély mértékben befolyásolta, hogy gyermekként az év egyharmadát Erdélyben, Kissebesen töltötte, ahol nagyapja, Glasner Antal bányamérnök a magyar kőbányászat egyik megalapítójaként az ottani bányát vezette. Édesapja dr. Szalai Emil jogász, aki nemcsak ismert zeneszerzők, írók szerzői jogait képviselte, hanem 1924-től szerkesztője a *Jogállam* című folyóiratnak s egyike azoknak, akik a magyar szerzői jogot kodifikálták.⁶ A család baráti köréhez a polgári radikális, illetve a szociáldemokrata párthoz közelálló személyek – közöttük Braun Róbert, Csécsy Imre, József Attila, Ries István, Vágó Márta, Vámbéry Rusztem stb. – tartoztak. Rokoni szálakon keresztül pedig – Friss István, Horváth Vera, Péter (Pikler) György személyében – az illegálisban működő kommunista párt fiatal értelmiségi szárnya által közvetített gondolatokkal is megismerkedhetett. Gyermekkori alapélményei közt tehát az I. világháború okozta megrázkódtatás, a forradalmak, Erdély elvesztése, a menekülés mellett meghatározó volt azoknak a személyeknek az ismerete, barátsága, akiknek a tevékenysége szorosan kapcsolódott a polgári radikális, illetve a szociáldemokrata mozgalomhoz.

Érdeklődésének alakulásában, amint azt egy beszélgetés alkalmával kifejtette, fontos szerepet játszott, hogy a XX. század első harmadában kezdődött „a társadalomtudományok és az élő természet prob-

⁵ Az 1945 utáni tevékenységével, a börtönélettel kapcsolatban lásd: Szalai, 1956. *Önéletrajz*, i.m.

⁶ Szalai Emil (Makó 1874 – Auschwitz 1944).

lémáinak matematikai megközelítése, a matematika és különösen a matematikai logika alkalmazása a pszichológiában, a szociológiában, a közgazdaságtudományban, a társadalomtudományok egész területén”.⁷ Ennek következtében adott volt az az értelmezési keret, amely lehetővé tette, hogy érdeklődésének megfelelően a társadalomtudomány és a természettudomány igen szerteágazó diszciplínáit egységesen szemlélje, közelíthesse meg, s hogy a társadalmi folyamatok feltárásában, megismerésében, leírásában a mind sokrétűbbé váló ismeretanyagot majd felhasználhassa. Ez az indíttatás – vibráló szellemisége mellett – hozzájárult alkotótevékenységének sokszínűségéhez s egyben ahhoz is, hogy élete során a társadalmi valóság különböző területeinek elemzésekor mindenekelőtt az adott kérdéscsoport alapvető logikai-szerkezeti összefüggéseiből induljon ki. Mindez azonban – mint ahogyan arra fentebb már utaltam – nemcsak egy immanens fejlődés szükségszerű következménye volt, hanem annak a történelmi fejlődésnek a lenyomata is, melynek objektív valósága nemegyszer a maga drasztikusságával jelent meg térségünkben az egyén, így Szalai Sándor életében is.

Szalai 1930-ban érettségizett, egyetemi tanulmányait Lipcsében kezdte, majd Frankfurt am Mainban folytatta, ahol az *Institut für Sozialforschung*-nak volt a hallgatója. 1933. március 13-án, amikor röviddel Hitler hatalomra jutását követően a frankfurti intézetet bezárták, elhagyta Németországot és Svájcba, Zürichbe ment. Itt fejezte be egyetemi tanulmányait és a *Philosophische Grundprobleme der psychoanalytischen Psychologie* című doktori disszertációját még Zürichből történt hazatérése előtt megvédte.⁸ Első dolgozata 1933-ban jelent meg az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* folyóiratban.⁹ Következő publikációja, mely doktori disszertációjának egy része volt, 1936-ban az *Emberismeret* című

⁷ Magyar tudósportrék. Kardos István tévésorozata. Kossuth: Budapest, 1976. 188.

⁸ Szalai, Alexander: *Philosophische Grundprobleme der psychoanalytischen Psychologie. Eine dialektische Studie. Abhandlung der Doktorwürde der Philosophische Fakultät I. der Universität Zürich.* Kellner: Budapest, 1935. 63. A disszertáció nyomtatásban először Budapesten 1935-ben jelent meg németül, majd egy évvel később az Octava Verlag Kiadó is megjelentette Zürichben.

⁹ Alexander Szalai: Die „austecende“ Fehlhandlung. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1933. 67–72.

folyóiratban látott napvilágot.¹⁰ Az ezt követő tíz évben újabb tudományos publikációval nem jelentkezett. Ez volt az az időszak, amikor feltételezhetően kényszerűségből Szalai Sándor énjének másik oldala került előtérbe. Hazatérése után ugyanis a *Pester Lloyd* munkatársa lett. Az újságírás már nem volt ismeretlen számára, hiszen a *Népszavában* korábban is jelentek meg írásai. Közben 1936–1938 között a Szociáldemokrata Párt *Munkásakadémiáján* külpolitikai és szociológiai kérdésekről tartott előadást. 1938-at követően pedig, amikor politikai okok következtében a *Munkásakadémia* működésére már nem volt lehetőség, – mintegy két éven keresztül – minden hónap első szerdáján nyelvészológiai szemináriumot „tartott”. Az újságírói munkát 1939-ben hagyta abba, amikor a *Dante Könyvkiadó* irodalmi és tudományos lektorátusának lett a vezetője. Ebben a munkakörben jól hasznosíthatta széleskörű nyelvismeretét. Több olyan lexikon illetve könyvsorozat kiadását kezdeményezte, amelynek megvalósításában – szerzőként, fordítóként – önmaga is részt vett.

A mind súlyosabbá váló politikai helyzetben, a fasizmus erőinek előretörésének időszakában Szalai Sándor munkaszolgálatosként a bori táborok egyikének lett kiszolgáltatott „lakója”.¹¹ A munkatábor poklát és a hazavezető utat szerencsésen túlélve úgy tért vissza, hogy magával hozta Radnóti Miklós csodálatos, megrendítő verseit.¹² A szörnyű kataklizmából szabadulva hite szerint óriási energiával kezdett munkába a szabad, független és demokratikus Magyarország megteremtéséért. Tevékenységének centrumában a társadalom átalakításának gyakorlati-politikai feladatai álltak. 1945-től a két munkáspárt egysüléséig Szalai a Szociáldemokrata Párt *Központi Titkárság külügyi, sajtó és értelmiségi osztályának* volt a vezetője. Ezzel párhuzamosan 1947-ig a *Külügyi Akadémia* is az ő irányítása alá tartozott. Politikai tevékenysége összekapcsolódott a nemzeti tragédiáért felelős államférfiak, például Bárdossy László volt miniszterelnök felelősségre voná-

¹⁰ Szalai Sándor: Emberközösség és szimbolika. *Emberismeret* 2., 1936. 29–34. (Részlet a disszertációból.)

¹¹ A munkaszolgálat, a bori táborból való megmeneküléssel kapcsolatban lásd: Csapody Tamás: *Szalai Sándor és a bori munkaszolgálat* című emlékülésen elhangzott előadást.

¹² Radnóti Miklós kéziratának lapokra írott másolatát Szalai Sándornak is átadta, aki hazatérte után, 1945 elején – Radnóti kérésének megfelelően – átadta Ortutay Gyulának.

sával. A Bárdossy perben politikai ügyészként Szalai nemcsak vádbeszédet mondott, hanem a népbíróságok közel egy éves tevékenységével kapcsolatos tapasztalatait politikai elemzés keretében közre is adta.¹³ A magyar nép háborús szerepének megítélése szempontjából érdemes ennek az írásának az egyik, máig érvényes, de napjainkban esetenként vitatott megállapítását idézni. A nem sokkal korábban még üldözött, munkaszolgálatos Szalai Sándor számára ugyanis a népbíróságok tevékenysége azt bizonyította, hogy „milyen szűk körben és milyen kizárólagos hatalommal intézték Magyarország urai bel- és külpolitikájának ügyeit *s mennyire nem bűnös a magyar nemzet egyeteme, különösen pedig az elnyomott magyar nép, azokban a szörnyettekben, amelyeknek gyalázata a nevéhez tapad*”.¹⁴ Ennek igazságát – a meghozott ítéletek adatainak ismeretében – többek között azzal támasztotta alá, hogy a népbíróságok sehol sem voltak annyi, a múltban vezető szerepet játszó politikust és államférfit háborús és népellenes bűnökért felelőségre, mint éppen hazánkban.

Útban az egyetemi karrier felé

Joggal vetődik fel, hogy a fentiekben vázolt látványos és az elmélyült kutatómunkával nehezen összeegyeztethető pozíciók mellett mi volt az, ami Szalait az egyetemi katedra, a tudományos kutatás irányába vonzotta? A kérdésre nem egyszerű a válasz. Az viszont biztos, hogy az új társadalmi-politikai súlypontok kialakításához szükséges sokrétű pártpolitikai tevékenység mellett arra is maradt ideje, ereje, hogy – a korábbi évek elméleti jellegű előadásainak tapasztalatát is hasznosítva – egy társadalomtudományi, szociológiai kézikönyvvel járuljon hozzá a

¹³ Bárdossy László volt miniszterelnök népbírósi pere 1945. október 29. – 1945. november 3. között zajlott. Szalai politikai ügyészként a vád képviselője volt. A háborús perekkel kapcsolatban 1946-ban egy 31 oldalas füzetet is megjelentetett. Lásd: Szalai Sándor: *Ítélt a magyar nép. A magyar háborús bűnperek tanulságai*. Athenaeum: Budapest, 1946. 31.

¹⁴ Uo. 5.

társadalmi és az emberi viszonyok törvényszerűségeinek hazai megismertetéséhez.¹⁵

Szociológiai érdeklődését és tájékozottságát botorság lenne figyelmen kívül hagyni, mégis úgy gondolom, hogy az okok alapvetően azokkal a változásokkal függnek össze, amelyek 1944–45 fordulóján az országban megkezdődtek. Az a politikai, hatalmi berendezkedés ugyanis, amely az 1918–19-es forradalmakat és a dualista korszak liberálisizmusát is tagadta, valójában nemcsak folytatása volt az 1918 előtti állapotoknak, hanem mind strukturálisan, mind pedig a társadalmi folyamatok mély rétegeiben olyan alapvető viszonyokat tartott fenn, amelyek a két világháború közötti Magyarországon – a bekövetkezett változások ellenére – nemcsak az azonosságok meglétét, hanem a korábbi társadalmi-politikai folyamatok továbbélésének feltételeit is biztosították. 1945-ben azonban mindez megtört, megszakadt. Ennek következtében pedig nemcsak az ún. Horthy-rendszernek lett vége, hanem megszakadtak azok a szálak is, amelyek a korábbi századokban a magyar társadalom szerkezetében, intézményrendszerében a változások közepette is továbbéltek. Az 1945 utáni fejlemények nem a megelőző társadalmi folyamatok szerves folytatásaként jöttek létre, hanem azokat átmetszve, tagadva formálódtak. Az átalakulás befolyásolásának igénye és szükségessége mellett pedig jelentkezett az is, hogy a felszíni jelenségeken túl tudományos egzaktussággal vessenek számot mindazzal, ami az országot a megelőző 25 év alatt jellemezte s háborúba sodorta.

Megítélésem szerint Szalai Sándor a fenti igények kielégítésének kényszerétől is hajtva tartotta szükségesnek könyvének megírását. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy éppen csak elhallgattak a fegyverek, amikor Debrecen, Szeged és Budapest egyetemlein a szociológia oktatásának az igénye már megfogalmazódott. Debrecenben Juhász Nagy Sándor lett a politikai tudományok magántanára, aki szükségesnek érezte a társadalmi folyamatok törvényszerűségeinek szisztematikus feltárását.¹⁶ Sze-

¹⁵ Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. Új Irodalmi Intézet R. T. (Singer és Wolfner): Budapest, 1946. 214. (A kötet egy része *Comte és Marx vagy a szociológia eredete* címmel a *Szocializmus* 1946. március-áprilisi számában, 147–154. is megjelent.)

¹⁶ Juhász Nagy Sándor 1946-ban bekövetkezett halála akadályozta meg az elkészült kézirat megjelentetését. (A kézirat a család tulajdonában van.)

geden Gaál Gábort, a *Korunk* szerkesztőjét szerették volna megnyerni a szociológiai tanszék vezetőjének. Budapesten a szociológia oktatás kérdése a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar tanácsának ülésén először 1945. április 17-én vetődött fel.¹⁷

Alapvetően tehát egy társadalmi szükséglet hozta felszínre a szociológia intézményesülésének megindulását. Ez az igény az egyetemeken kívül is megfogalmazódott. A *Szabadság* című napilap 1945. március 31-én nemcsak azt közölte, hogy felélesztik a *Társadalomtudományi Társaságot*, hanem arról is tudósított, hogy ismét megalakul a *Galilei Kör*.¹⁸ A lap április 14-i száma már a kör első két előadásáról illetve a MADISZ szabadegyetem előadásairól is hírt adott.¹⁹ Az újjáalakult *Társadalomtudományi Társaság* rendezésében pedig 1945. május 9-én egy előadássorozat kezdődött, melynek keretében többek között az agrárkérdésről, a náci ideológiáról, a néplélek betegségeiről tartottak előadást. E sorozat keretében Szalai például *A dunavölgyi demokráciák békés együttműködésének kérdéséről* adott elő.²⁰ Ugyanerre az időszakra esett a *Szabó Ervin klub* megalakítása is. A létrehozók között találjuk Horváth Zoltánt, Justus Pált, Szalai Sándort és Vámos Ernőt.²¹ E folyamatból külön is kiemelkedik a Pázmány Péter Tudományegyetemen tartott *Demokrácia* című előadássorozat, melynek előadói Erdei Ferenc, Fischer Endre, Horváth Barna, Jánosi József, Mezey István, Moór Gyula, Ortutay Gyula, Pamlényi Ervin, Rákos Máttyás, Szakasits Árpád, gróf

¹⁷ Lásd: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, BTK Kari Tanácsának 1945. április 17-én tartott II. rendkívüli ülésének jegyzőkönyvét. (Továbbiakban: ELTE ELvt.)

¹⁸ *Szabadság*, 1945. április 14. 5., 7.

¹⁹ *Szabadság*, 1945. április 14. 5. A Galilei Körben Darvas József: Népi harc, népi irodalom, illetve Illés Béla: Maxim Gorkij, a nagy orosz író; a MADISZ szabadegyetemén pedig Darvas József: Falukutatás, illetve dr. Bolgár Elek: Az értelmiség szerepe a Szovjetunióban címmel hirdették meg az előadásokat. Bolgár Elek előadásáról a lap április 17-i számában rövid ismertetés is megjelent.

²⁰ Az előadássorozattal kapcsolatban lásd: *Népszava*, 1945. május 10. 4.; május 12. 5., illetve július 21. 5. számait. Szalai Sándor előadását a *Szabadnevelés* című lap 1945. 112. adta hírül. (MVKM Iskolán kívüli Népművelési Ügyosztály kiadása).

²¹ Lásd *Népszava*, 1945. június 28. 4.; július 8. 4., illetve július 11. 5. számait.

Teleki Géza, Tildy Zoltán és Veres Péter voltak.²² De ugyanez az igény vagy korszükséglet ösztönözte Rézler Gyulát is a szociológia tudományával foglalkozó könyvének megírására.²³

A szociológia, társadalomkutatás – éppen a szociológusok 1918–1919-ben vállalt szerepe következtében – az I. világháborút követően kikerült a hivatalosan elismert s támogatott tudományok köréből. Tehát nemcsak arról volt szó, hogy az új viszonyok között hiányzott egy szociológiai szakkönyv, hanem hogy egy szűk kör kivételével a polgári szociológia addigi eredményei rejtve maradtak a társadalom előtt.

Szalai *Társadalmi valóság és társadalomtudomány* című könyve a szociológia eredetével, a természet és társadalom kapcsolatával, az emberi és a társadalmi viszonyok összefüggéseivel, a szociológia törvényszerűségeivel és a különböző ideológiai nézetekkel foglalkozott. A bevezetőben Szalai megállapította, hogy a korabeli társadalomtudományi kutatások nem a valóságos társadalomból indulnak ki, s nem mindenben alkalmazkodtak a tudomány standardjához, éppen ezért ezeket nem is lehet a társadalmi valóság tudományának tekinteni. Szalai nem hagyott kétséget afelől, hogy a Marx, Engels által megalapozott dialektikus materializmus híve s az ezáltal meghatározott elméleti álláspontot képviseli. Világosan látta azonban, hogy a marxizmus klasszikusai minden jelentősebb munkájukban, *A Tőke* kivételével konkrét ideológiai veszélyekkel, elhajlásokkal vitáztak s ennek következtében, – mint írta – „elsősorban *azzal* foglalkoztak, amivel ellenfeleik. Mivel a *nagyobb veszély* (ideologikus síkon) mindig a *közéllők* részéről fenyegette a mozgalmat, mert itt adódott a legtöbb csábítás 'elhajlásokra', tehát a témakör még jobban korlátozódott. Azaz, szerinte a marxizmus klasszikusai „a bölcsélet, a természettudomány és a társadalomtudomány egészen nagy problémáival írásaikban egyáltalán nem foglalkoztak.”²⁴ Ennek megfelelően Szalai úgy látta, hogy a „marxista szociológusok számára a mércét csak a történelmi materializmus *elvi* állásfoglalása és néhány, aránylag kis hatókörű, klasszikus példa adja meg”, vagyis a marxista szociológia

²² *Demokrácia*. Egyetemi Nyomda: Budapest, 1945.

²³ Rézler Gyula: *Bevezetés a szociológiába*. Gergely R. Rt.: Budapest, 1848.

²⁴ Uo. 11.

szempontjából nincs olyan széles alapot nyújtó mű, mint a közgazdászok számára *A Tőke*.²⁵ Ez a helyzet azonban nem riasztotta el, hanem habitusának megfelelően feladatának tekintette, hogy kísérletet tegyen a marxizmus rendszeres és metodikus társadalomtudományi alkalmazására.²⁶ Szalai – Marx gondolatát idézve és értelmezve – szeretett volna hozzájárulni ahhoz a folyamathoz, mely során az ember felismeri a társadalomban elfoglalt helyét. Írásában rámutatott arra, hogy a társadalomban elfoglalt egyéni hely megváltoztatására irányuló törekvés csak akkor vezet eredményre, ha ez a társadalom megváltoztatásán keresztül realizálódik. Ennek szociológiai tanulságát pedig abban látta, hogy könnyebb valaminek a helyét a társadalomban megváltoztatni, ha ezzel és ezért megváltoztatjuk a társadalmat.²⁷ E gondolatokkal összefüggésben – más tudományágaktól eltérően – a szociológia feladatát abban látta, hogy „a társadalom és az egyes ember, a társadalom és a természet, valamint a különböző társadalmi jelenségek (folyamatok, intézmények, eszmék) egymáshoz való viszonyának s e viszonyok változásának törvényszerűségeit kell kutatnia.”²⁸

Szalai Sándor marxista elméleti nézőpontból fejtette ki a polgári szociológiai irányzatokkal, az egyes polgári szociológusok tevékenységével kapcsolatos nézeteit, s arra törekedett, hogy Marx, Engels és Lenin szociológia szempontjából fontos gondolatait rekonstruálja, illetve hogy a marxizmust mint módszert a társadalmi jelenségek, folyamatok elemzésénél alkalmazza. Szalai tehát a klasszikusok megállapításainak ismételtetése helyett tovább akart lépni. Tisztában volt lehetőségeinek korlátaival: az osztály fogalmának értelmezésével kapcsolatban például azt fejtegette, hogy bár a kivételes tehetségek még ezzel a bonyolult feladattal is sikerrel birkóztak meg, a későbbi használat azonban „rendszerint vulgarizálja ezeket a nagyon érzékeny, nagyon rugalmas fogalmakat és vagy merev szerkezetekké válnak (ideológiailag: a társadalmi állapotuk fixálására), vagy teljesen szétfolynak a történelmi szemléletben (ideo-

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 12.

²⁷ Uo. 12–13.

²⁸ Uo. 66.

lógiailag: a társadalmi fejlődésből eredő kötelezettségek relativizálására).²⁹ Hiszen Marx és Engels még csak véletlenül sem gondoltak arra, hogy „egyszer s mindenkorra (vagy éppen a történelem minden korszakára visszamenően) lerögzítsék a munkásosztály társadalmi határait.”³⁰ Ennek ellenére szerinte a vulgáris marxizmusban és a politikai gyakorlatban „a munkásosztály fogalma meglehetősen fixálódott.”³¹

Lukács György a könyvvel kapcsolatos kritikájában mindenekelőtt kijelölte azokat a határokat, melyek között a hazai szociológiai gondolkodás a korábbi visszاسzorítottság után, még ha marxista ihletettséggel is, mozgását kifejezheti.³² Lukács nem a leírtakat, hanem alapvetően azt vizsgálta, hogy milyen utat tett meg Szalai Sándor „a helyesen értelmezett, korszerű marxizmus elsajátításában és alkalmazásában, a reformista ideológia túlhaladásában”. Lukács nem tekintette véletlennek, hogy „a szociológia elnevezés, mint valamely önálló tudomány megjelölése, Marxnál sehol sem fordul elő; nem véletlen, hogy élete főműveit a politikai ökonómia bírálatának nevezi.”³³ Ez pedig szerinte annak volt szükségszerű következménye, hogy a polgári szociológia kialakulása egy válságfolyamatnak volt a része, melyben a szociológia levált az ökonómiáról; vagyis „amíg Comte elválasztja a szociológiát az ökonómiától, addig Marx továbbfejleszti a klasszikus ökonómia tartalmi és módszertani eredményeit s a dialektikusan átdolgozott kritikai és univerzális ökonómiában találja meg minden társadalmi probléma helyes megoldásának módszerét.” Mindezek mellett Lukács úgy látta, hogy „az egyes tudományágak távolról sem olyan önállóak, mint azt a polgári tudomány szakmai sovinizmusa képzelte”. Lukács Szalai nézeteivel foglalkozva elismerte, hogy nem egy vonatkozásban alkotó módon kísérlete meg a marxizmus korszerű eredményeit alkalmazni, és hogy a reformizmus ideológiai felszámolása területén nem csekély lépést tett előre, mégis úgy látta, hogy „Szalai könyve kétségtelenül

²⁹ Uo. 151.

³⁰ Uo. 151.

³¹ Uo. 152.

³² Lukács György: Szalai Sándor: Társadalmi valóság és társadalomtudomány *Társadalmi Szemle* 1946. 8–9. 676–680.

³³ Uo. 677.

átmeneti produktum: érdeme, hogy megkezdte a reformista módszertan felszámolását; hiányossága, hogy sok helyen félúton megállt, sőt olykor vissza is fordult. Reméljük: hogy ez a könyv átmenet lesz szerzője pályafutásában az igazi, a korszerű marxizmus felé.³⁴ Az egykori helyzet sajátosságához tartozik, hogy amikor Lukács fentiekben vázolt bírálata megjelent, Szalai Sándor már a Pázmány Péter Tudományegyetem szociológia professzora volt. Annak ellenére, hogy a lukácsi kritika még semmiféle adminisztratív intézkedést nem vont maga után mégsem tekinthetünk el tőle, hiszen ez a kritika a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokat akkor már döntő mértékben befolyásoló kommunista párt egyik vezető ideológusától származott.

Szalai a Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára

A Pázmány Péter Tudományegyetemen a szociológiai oktatás kérdése a világháborút követően 1945. április 17-én vetődött fel először. Ezt követte Hajnal István, a bölcsészkar dékánjának 1945. szeptember 21-i előterjesztése egy szociográfiai tanszék felállítására vonatkozóan, amelyet bár egyetértéssel fogadtak, de megvalósítására nem került sor. Közben Dékány István professzor nyugdíjazása következtében a megüresedett társadalomelméleti tanszék betöltésének ügyében Hajnal István 1945. október 1-én kelt levélben megbízta Mátrai Lászlót, hogy tegyen javaslatot a tanszékvezető személyére. Mátrai Szalai Sándor meghívását javasolta, akit a bizottság hat igen és egy nem szavazattal elfogadott.³⁵

A tanszék betöltésének ügye azonban nem haladt könnyen előre. Feltételezhetően ebben szerepet játszhatott az is, amiről Szalai az 1981. május 29-én tartott előadásában említést tett, mi szerint a kommunisták egy ideig élesen elleneztek a tanszék létrehozását.³⁶

³⁴ Uo. 680.

³⁵ ELTE ELvt. BTK 120/1945–46.

³⁶ Lásd: MM VKI K/434/81. 13.

1945-öt követően a felsőoktatás, a kultúra és a művelődés területén a kommunisták befolyása igen erős, nem egy összefüggésben meghatározó volt. A Kari Tanács – Mátrai László előterjesztésében – 1946. július 17-én végül Szalai Sándor pályázatát fogadta el.³⁷ Kereszthury Dezső miniszter 1946. augusztus 23-án kelt levelében tudatta az egyetem rektorával, hogy a Magyar Köztársaság elnöke augusztus 16-án – a miniszterelnök előterjesztésére – dr. Szalai Sándor szakírót a *Társadalomelmélet* elnevezésű tanszékre egyetemi nyilvános rendes tanárrá nevezte ki.³⁸ Szalai ekkor 34 éves volt.

Szalai egyetemi tanári kinevezését követően nagy aktivitással kezdett az intézet megszervezéséhez. Az oktató munka megkezdésével párhuzamosan komoly erőfeszítéseket tett a normális munkakörülmények biztosítására. Hosszú időn keresztül az egyetem háborús károkat szenvedett részi közül egyedül az általa vezetett intézet szobái voltak rendbe hozva. A romokat eltakarították, a falakat kifestették, az ablakokat és az ajtókat fehérre mázolták, a hiányzó ablaküvegeket pótolták. Tevékenysége természetszerűen nem szűkölt le az általa vezetett intézet rendbehozatalára, hanem aktív szerepet vállalt az egyetem újjáépítésében. A tudományos kutatómunka korszerű színvonalra emeléséhez elengedhetetlenül szükséges anyagi eszközök előteremtése érdekében például egy gyűjtési akció megindítását kezdeményezte.³⁹

Perjés Géza egyetemi hallgató, intézeti tag egykori feljegyzéséből tudjuk, hogy Szalai 1946. szeptember 4-én mutatkozott be a hallgatóknak, s hogy szeptember 16-tól már az előadások is megkezdődtek.⁴⁰ Egyetemi munkáját egy díjtalan tanársegéd, a későbbi Nobel-díjas Harsányi János és egy díjtalan gyakornok, Karsai Elek segítette.⁴¹ Az 1946/47-es tanév kezdetétől tehát Szalai Sándor – egyéb elfoglaltságai

³⁷ ELTE ELvt, BTK 1582/45–46.

³⁸ ELTE ELvt, BTK 1752/1946–47.

³⁹ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja 1946/47.* Budapest, 1948. 7.

⁴⁰ Nem ismert az oka, hogy erről az eseményről a *Népszava* miért csak nyolc hónappal később adott hírt. A napilap 1947. április 16-i számában (4.) jelent meg a közlemény, hogy: Megnyílt a Társadalomtudományi Intézet. Igazgatója Szalai Sándor.

⁴¹ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja*, 1948, i.m. 94.

mellett, hiszen továbbra is vezette a Külügyi Akadémiát, a SZDP külügyi, sajtó és értelmiségi osztályát – elsődleges feladatának a szociológia oktatás és kutatás hazai rendszerének a kiépítését tekintette. Az említettek mellett elnökségi illetve választmányi tagja volt a *Társadalomtudományi Társaságnak, a Magyar Külügyi Társaságnak, a Magyar-Szovjet, a Magyar-Francia, a Magyar-Jugoszláv, a Magyar-Román Művelődési Társaságoknak.*

Az oktató munka területén a tanárjelöltek számára – a *társadalomismeret* tantárgy keretében – az alap- illetve a záróvizsgálathoz szükséges szociológiai ismereteket oktattak. Azok számára pedig, akik a szociológiát választották egyik tárgyuknak, speciális képzést biztosított. Ennek keretében Szalai Sándor *a társadalomtudományi alapismeretek, a társadalomtudomány rendszerei, a XX. század szociológiai iskolái, a halál társadalmi funkciói, a terv és szabadság, a modern szociológia felvételező módszerei, a társadalmi osztályok szerkezete* stb. címmel tartott egy vagy két féléves kollégiumokat. Ezek mellett lehetőség nyílt ún. kezdő és haladó szociológiai szemináriumon való részvételre, melyeken Hegel, Marx, Engels, Lenin, Max Weber stb. műveket elemeztek és dolgoztak fel. Az oktató munkával kapcsolatban nem lehet megfedkezni azokról a jegyzetokről, amelyeket Szalai Sándor előadásai alapján Kassi Elek, az intézet díjtalan tanársegédje, illetve Perjés Géza intézeti tag állított össze.⁴²

1948 tavaszára az intézet könyvtári állománya kb. 10 000 kötet volt. A kötetek számánál azonban sokkal fontosabb volt az, hogy a könyvtárban a standard szociológiai művek mellett a legszínvonalasabb filozófiai, pszichológiai, közgazdaságtudományi, társadalomtudományi stb. művek is megtalálhatók voltak. A könyvtár anyagát Szalai Sándor kiterjedt nemzetközi kapcsolata révén gyűjtötte össze. Külföldi útjairól – az intézet egykori tagjainak visszaemlékezése szerint – mindig könyvek tucatjaival tért haza. A könyvtár így centrumává vált a társadalomtud-

⁴² Karsai Elek – Perjés Géza: *A szociológia fő irányai 1. Az 1945–47. évi téli szemeszterben tartott előadások.* Szociáldemokrata Bölcsészhallgatók Munkaközössége: Budapest, 1946. 22.; Karsai Elek – Perjés Géza: *Társadalomtudományi alapismeretek. Az 1945–47. évi téli szemeszterben tartott előadások.* Szociáldemokrata Bölcsészhallgatók Munkaközössége: Budapest, 1946. 17.

mányok iránt érdeklődő hallgatóknak és igen jelentős vonzerőt jelentett a nem szociológiát tanuló egyetemisták számára is.

*Az oktatási feladatok ellátása mellett Szalai a kutatómunkáról sem feledkezett meg. Két nagy jelentőségű, de be nem fejezett kutatásról kell szólnom, melyeket az egykori hallgatók emlékezete őrzött meg számunkra.*⁴³ Elsőként a Népszínház utcai Ipari Intézetben megkezdett felvételt és annak recepcióját kell megemlítenem. Ez – mint ahogyan az intézeti tagok részvételével végzett ún. Láng-gyári adatfelvétel is – megelőző alapozó munkával, a klasszikusok kutatáshoz kapcsolható írásainak feldolgozásával kezdődött. A Népszínház utcai Ipari Intézet tanulói között végzett kérdőíves adatfelvétel keretében arra kerestek választ, hogy az iskola tanulói mennyiben érzékelik, hogy végzés után egy alapjaiban megváltozott társadalom gazdasági szférájában fognak dolgozni. Az adatfelvételt az intézeti tagok Szalai Sándor irányításával egy addig nem alkalmazott – „jövőből visszatekintő” vagy „jövőből visszanező” – módszer segítségével végezték. A módszer lényege: a vizsgálatban résztvevő tanulóknak el kellett elképzelniük, hogy 50 évvel idősebbek, s onnan – tehát kb. 2000-ből visszatekintve életükre – önéletrajz formájában kellett megválaszolniuk, hogy az utolsó fél évszázadban mi is történt velük. A vizsgálat azonban az intézet, a szociológiai oktatás, kutatás felszámolásával, tehát még Szalai letartóztatását megelőzően félbeszakadt. A vizsgálatban résztvevők jövőből visszatekintő önéletrajzán alapuló módszer továbbfejlesztett formában azonban igen jelentős karriert futott be. Szalai módszerét ugyanis **James M. Gillespie és Gordon Willard Allport** egy későbbi kutatás során sikerrel alkalmazta. Azt pedig, hogy ez a módszer Szalai Sándor nevéhez kötődik, nemcsak a kutatásba résztvevők visszaemlékezéseiből, hanem a Youth's outlook on

⁴³ Widmar Lucia: „Nekem Szalai az eszményképem volt...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 63–76.; Dr. Rezső Margit: „Szalai játszotta a professzort...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 67–75.; Perjés Géza: „Szalaiban a pedagógia Erőszá munkált...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 73–87.; Mihályi Gábor: „A Szalai-intézet oázis volt...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 105–112.; Szita Margit: *Iskoláim.* *Mozgó Világ*, 1986. 10. 20–32.

A megjelent interjúkhoz hasonló struktúrájú beszélgetést folytattam az intézet egykori tagjai közül még Cseh-Szombathy Lászlóval, Harsányi Jánossal, Karsai Elekkel és Szabó Dénessel.

the future: A cross-national study című könyv köszönetnyilvánításából is tudjuk.⁴⁴

A másik nagyobb volumenű vizsgálat az ún. Láng-gyári kutatás volt. A vizsgálat során a több mint száz kérdésből álló kérdőív segítségével a munkások életmódját, munkájukhoz, üzemükhöz való viszonyukat, lakáskörülményeiket, kapcsolataikat stb. szerették volna feltárni. A megváltozott körülmények miatt azonban ez a vizsgálat éppen úgy nem fejeződött be, mint az előző.

Visszavonulóban

Röviddel azt követően, hogy a hazai szociológiai oktatás és kutatás fentiekben vázolt folyamatai éppen hogy csak kibontakoztak, a *Társadalmi Szemle* 1947. szeptember-októberi számában megjelent A. A. Zsdanov felszólalásának szövege, amely 1947 júniusában a Szovjetunióban tartott filozófiai vita során hangzott el.⁴⁵ A zsdanovi szöveg hazai feltételek között megvalósuló igen gyors és gyakorlati "hasznosításának" tekintem Fogarasi Béla cikkét, amelyet ugyanebben a folyóiratszámban jelentettek meg. Fogarasi a szociológiával kapcsolatban már a Szovjetunióban elfogadott terminológiát használta. A zsdanovi érvelésének megfelelően szociológia alatt csupán a polgári szociológia különböző irányzatait értette, melyek nemcsak hogy nem jutottak el a társadalmi valóság megismeréséhez, hanem éppen ellenkezőleg, eltávolodtak attól.⁴⁶ S hogy még nagyobb súlyt adjon álláspontjának Leninre hivatkozva azt állította, hogy „a történelmi

⁴⁴ A kötet köszönetnyilvánításában a következőt olvashatjuk: We are indebted to our colleague, Professor **Alexander Szalai** of the University of Budapest, for suggesting the autobiographical method for securing materials for the investigation. James M. Gillespie – Gordon Willard Allport: *Youth's outlook on the future: A cross-national study*. Double-day Papers in Psychology: Garden City, New York, 1955. 15.

⁴⁵ A. A. Zsdanov felszólalása a Szovjetunióban tartott filozófiai vitán. *Társadalmi Szemle*, 1947. 9–10. 634–649.

⁴⁶ Fogarasi Béla: Történelmi materializmus és polgári szociológia. *Társadalmi Szemle*, 1947. 9–10. 710.

materializmus az igazi tudományos szociológia”.⁴⁷ Annak ellenére, hogy Lukács és Fogarasi írásának üzenete egyértelmű volt, Szalai Sándor szükségesnek tartotta, hogy Zsdanov gondolataival kapcsolatos véleményét kifejtse. Írása 1948 elején látott napvilágot a *Szocializmus* című folyóiratban,⁴⁸ melyre Rudas László a *Szabad Nép* 1948. április 4-i számában egy igen éles hangvételű cikkben reagált.⁴⁹ A szociológiával kapcsolatos vita szempontjából nem lehet véletlennek tekinteni azt sem, hogy a fentiekben említett ún. filozófiai vitával szinte egy időben, a *Bolsevik* című folyóiratban mind gyakrabban foglalkoztak a szociológia kérdéseivel. A lap 1948. március 15-i számában például megjelent G. Alexandrov *A polgári szociológia csődje* című tanulmánya, mely nálunk is fontos szerepet töltött be a szociológia megítélésével kapcsolatban.

A fenti írások „elméleti” megközelítésben a szociológiával, a szociológiai oktatással és kutatással, annak hasznosságával kapcsolatos kommunista álláspontot rögzítették. Éppen ezért a nyilvánosság előtt lezajlott viták új hangsúlyt kaptak a Kommunisták Magyarországi Pártja és az Szociáldemokrata Párt 1948. június 12-én bekövetkezett egyesülését követően. A megváltozott helyzetet, a szociológia mozgásterének beszűkülését jól tükrözte, hogy Szalai Sándor az 1948/49-es tanévben szociológiából már csak *az állam és társadalom, a közgazdaságtan elemei és a társadalmi osztályok szerkezete* címmel hirdette meg óráit.

A felszínen még minden „rendben lévőnek” tűnt, s a vélemények eltérő megfogalmazásán túl semmi sem utalt a rövidesen bekövetkező gátszakadásra. A látszatot erősítette, hogy a két párt egyesülése után Szalai nemcsak tagja lett az újonnan létrehozott Magyar Dolgozók Pártjának, hanem a tudományos intézmények pártszervezete elnökhelyettesnek választotta. A fentiek ellenére azonban a folyamatok már visszafordíthatatlanok voltak. Azt, hogy ez a szociológia területén valójában mit is jelentett, legérzékletesebben Szalai 1949. január 24-én tartott előadásával jellemezhetem.⁵⁰ Szalai ugyanis, aki röviddel ezelőtt a korszerű

⁴⁷ Fogarasi, 1947. Történelmi materializmus, i.m. 709.

⁴⁸ Szalai Sándor: A filozófiai frontról. *Szocializmus*, 1948. 1–3. 25–37.

⁴⁹ Rudas László: Kritika és „kritika”. *Szabad Nép*, 1948. április 4. 8.

⁵⁰ Szalai Sándor: *Társadalomtudomány és imperializmus*. Szikra Kiadás: Budapest, 1949.

marxista szociológia hazai megteremtésén fáradozott, előadásában a marxizmus-leninizmus nevében arra következtetésre jutott, hogy a szociológia – ami ekkor már számára is egyet jelentett a polgári szociológiával – áltudomány. Hogy ezt éppen ő fogalmazta meg, vagy hogy vele mondatták ki – egyéni, emberi tragédiaként is –, az általa is vállalt politikai helyzet szükségszerű következménye volt. Természetesen eszembe sem jut feltételezni, hogy Szalai Sándor szociológiával kapcsolatos véleménye megegyezett volna azzal, amit előadásában megfogalmazott. Saját érdekében azonban, mentve, ami még menthető, megtagadta korábbi álláspontját. Szalainak azonban tisztában kellett lenni a kommunista gyakorlat természetével, s így nem lehetett kétsége afelől, hogy az előadásában megfogalmazottak sem saját megítélésén, sem a szociológia helyzetén már nem tudnak változtatni.

Ezt követően már csak formálisnak nevezhető technikai-szervezeti jellegű kérdések maradtak függőben, hogy az éppen megindult hazai szociológiai oktatást és kutatást teljesen felszámolják. A dékán a Kari Tanács 1949. október 5-i ülésén jelentette be, hogy a Vallás és Közoktatási miniszter a nyár folyamán rendeletet adott ki a bölcsészkarai intézetek összevonására, melyek következtében a Szalai vezette intézet megszűnt s beolvadt az újonnan létrehozott Filozófiai Intézetbe. Az új intézetet egy igazgató tanács vezette, melynek Fogarasi Béla és Lukács György mellett ekkor még Szalai Sándor is tagja volt. Azonban ezt csak átmeneti, formális megoldásnak lehet tekinteni, hiszen 1950. február 18-án a dékán már arról tájékoztatta a Kari Tanács tagjait, hogy február 9-én a miniszter Szalai Sándort saját kérésére felmentette az előadások megtartásának kötelezettsége alól, s addigi működéséért köszönetét fejezte ki.⁵¹ A felmentés után Szalait 1950 áprilisától a Tudományos Folyóirat Kiadó Nemzeti Vállalatnál alkalmazták. Itt azonban csak igen rövid ideig dolgozott, mert június 15-én letartóztatták és koholt vádak alapján bebörtönözték.

⁵¹ ELTE ELvt, BTK 1950/51. A Kari Tanács 1950. február 18-án tartott III. rendkívüli ülésének jegyzőkönyve.

1956 és az azt követő időszak

1956 tavaszán Szalai börtönből szabadulva ott folytatta, ahol 1949-ben abba kellett hagynia: fáradhatatlanul azon dolgozott, hogy a nagy „mű”, a szociológiai oktatás és kutatás feltételei megteremtődjenek hazánkban. Kiszabadulását követően 1956-ban rehabilitálták és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem bölcsészkarán lett egyetemi tanár.⁵² A szociológia intézményesülésének ideológiai-politikai feltételei az 1956-os forradalom leverését követően nem voltak biztosítva, Szalai tervei ismét időszerrütlenné váltak. A helyzet „rendezéséhez” egy fegyelmi eljárás is társult, melynek keretében Szalait megfosztották katedrójától és az Egyetemi Könyvtár állományába került.⁵³ Ez az az időszak, amikor matematikai logikai, nyelvészeti, pszichológiai, kutatásszervezési tanulmányok írása mellett angol, német és orosz nyelvű társadalomtudományi, filozófiai könyveket fordított magyarra. A rögzülni látszó helyzetben némi elmozdulás 1960-ban következett be, amikor a „Szalai ügyet” felülvizsgáló bizottság a Szalaival szemben hozott intézkedéseket indokolatlannak tartotta és az eredeti helyzet visszaállítását rendelte el. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban – az akkori politikai viszonyoktól motiválva – elhúzódott, így előbb az MTA Szociológiai Csoportjának lett tudományos munkatársa, s csak 1964-től lett címzetes egyetemi tanár a Veszprémi Vegyipari Egyetemen.

A korábbi állapot bizonyos mértékű megváltozására utal, hogy 1961-ben Friss István felkérésére, aki ekkor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Államgazdasági Osztályát vezette, Szalai *A szociológia helyzete Magyarországon* címmel egy kétrészes tanulmányt jelentetett meg az *Élet és Irodalomban*.⁵⁴ Ez az írás hasonló reflexiót váltott ki mint az, amit 1948 elején a *Szocializmus* című folyóiratban a zsdaovi eszmefuttatással kapcsolatban írt. Szalai okfejtésére az

⁵² Kísérletet tettem arra is, hogy Szalai letartóztatásával, szabadon bocsátásával és rehabilitálásával kapcsolatos iratokat megismerjem. Kérésemre szóban azt a választ kaptam, hogy az ezzel kapcsolatos anyagok valószínűleg megsemmisültek.

⁵³ MM K/434/81. 33–34.

⁵⁴ Szalai Sándor: *A szociológia helyzete Magyarországon. Élet és Irodalom*, 1961. április 14-i, illetve 28-i számában.

ingerült és elutasító reagálás a *Népszabadság* 1961. április 29-i számában jelent meg. Az írás fogadtatása valamint az, hogy Szalai Sándornak nem adták meg a lehetőséget a viszontválaszra azt jelezte, hogy bár a szociológiával kapcsolatos vélemények valamelyest módosultak, lényegi változás még nem következett be. Ennek ellenére a helyzet mégis más volt, Szalait ekkor börtön már nem fenyegette. S emellett, hogy különböző kérdésekkel foglalkozó könyveket fordított lehetősége volt arra is, hogy a szociológia eszközével többek között a tudományos kutatás, a kutatásszervezés, az igazgatás, az ipari kutatás tervezésének, szervezésének valamint a tájékoztatás hatékonyságának problémáival foglalkozzon. Mindezek mellett egy két részből álló tanulmányban tárta fel a szociológia klasszikus örökségét, és továbbra is feladatának tekintette a marxista szociológiai szakkutatás megalapozását.⁵⁵

1963-ban fontos változás következett be életében. A Yale Egyetemen 1963. szeptember 10–21. között megrendezett konferencián előadást tartott s ezzel a nemzetközi tudományos életbe is bekapcsolódott. Egy évvel később a Massachusetts Institute of Technology-tól kapott meghívást, 1966-tól pedig az UNITAR, az ENSZ Központi Társadalomtudományi Kiképző és Kutató Intézetének kutatási igazgatóhelyettese lett. Az ezt követő években kutatásai szorosan kapcsolódtak a világszervezet programjához; az időmérleg kutatáshoz, az ipari kutatás tervezésének és szervezésének elméleti, gyakorlati kérdéseikhez, a nemzetközi szervezetek jövőjének elemzéséhez, a nők helyzetének feltárásához, a tömegkommunikáció befolyásoló szerepének elemzéséhez stb.

E megbízatás befejezését követően az MTA Szervezéstudományi Intézetének tudományos főtanácsadója lett, illetve 1972-től egyetemi tanárként a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szociológiát oktatott. Oktató munkáját 1980-tól az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen folytatta, ahol a szociológia szakos hallgatók képzésében vett részt, így visszatért oda, ahol közel negyven évvel azelőtt a Társadalomelméleti Intézetet megszervezte.

⁵⁵ Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerei kérdéseiről I–II. rész. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1962. 5. 663–692.; 1962. 6. 825–880.

Kutatásai ebben az időben is igen széles területeket öleltek át; a tudományos-technikai forradalom összefüggéseivel, a prognosztikával, a kutatásirányítás és szervezés elméleti kérdéseivel, a tudományszociológia új fejleményeivel, a jövőkutatással, az idősek problémáival, az élet minőségével, a szerep valamint az elkülönülés kérdéseivel kapcsolatban végzett kutatásokat. Foglalkozott továbbá a munkamegosztás problémáival a családban, a kelet-európai szociológiai kutatás helyzetével és fejlődésével s még sorolhatnánk azokat a témákat, amelyekkel kapcsolatban elsősorban nemzetközi rendezvényeken, világkongresszusokon, regionális szimpóziumokon előadásokat tartott. Itt említést kell tennem arról, hogy miközben 1970-től a nemzetközi szociológiai kutatások vérkeringésében nemcsak személyesen (a Nemzetközi Szociológiai Társaság Végrehajtó Bizottságának tagjává választották), hanem tanulmányaival is jelen volt, addig a hazai szociológusok előtt ezek a munkák részben ismeretlenek, részben pedig nehezen hozzáférhetőek voltak.⁵⁶

Szalai Sándor munkássága – még akkor is, ha csupán torzó, s ha 1945 után mindazt, ami számára lehetőségként kínálkozott igazán még csak ki sem bontakoztathatta, s ha 1956 után a „jusson” másokkal is osztozkodnia kellett – számomra egyet jelent a korszerű hazai szociológiai oktatás alapjainak és a szociológiai kutatás intézményrendszerének megteremtésével. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha a történelmi körülmények lehetőséget biztosítottak volna számára, ha életpályáját rajta kívül álló okok nem törték volna meg, akkor a hazai szociológiai kutatás lépést tudott volna tartani a II. világháború után kiépülő, kibontakozó európai szociológiai kutatásokkal, s Magyarország talán még egyik központja is lehetett volna. Szerepe az előtérben vagy a háttérben, mindabban, ami a magyar szociológiai oktatás, kutatás kiépülésével kapcsolatban állt meghatározó volt. Szalaira a tárgyi valóság empirikus megközelítésének igénye, a racionalitás, a nagyfokú

⁵⁶ Szalai Sándort tudományos és közéleti tevékenysége elismeréseként 1948-ban az MTA levelező, 1970-ben pedig rendes tagjává választotta. 1966-tól számos nemzetközi társaság, szervezet – közöttük a World Academy of Art and Science – tagjaként képviselte a hazai tudományos életet. Munkásságát 1980-ban Állami Díjjal, 1982-ben a Magyar Népköztársaság Babérkoszorúval Ékesített Zászlórendjével és számos más kitüntetéssel ismerték el.

problémaérzékenység, a módszertani igényesség, a következetesség és szigorúság olyannyira jellemző volt, hogy ezek következtében, a börtönből kiszabadulva megkerülhetetlenül jelen volt, s jelenlétével meghatározta az újrainduló hazai szociológiai kutatásokat. Ezt a jelenlétet senki sem akarta vagy tudta ki-, vagy megkerülni.⁵⁷ Invenciózus volt és nagyszerű érzéssel, szinte életre szólóan tudott kutatási feladatokat adni tanítványainak.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

⁵⁷ Abban az esetben, ha az 1960-as években valaki ezen a pályán elindult, még az 1968-ban megjelent Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa által szerkesztett *A szociológiai felvétel módszerei* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968. 430.) című, leendő szociológusoknak készült módszertani kézikönyv megjelenése után sem kerülhetett ki, függetlenül magától Szalai 1962-ben a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent két részes tanulmányában megfogalmazottaktól.

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Az újjászületés fasiszta mítosza a Fasiszta Nemzeti Közösség és a Rodobrana¹ ideológiájának összefüggésében.

Hruboň, Anton: Fašistický mýtus znovuzrodenia v kontexte ideológie Národnej obce fašistickej a Rodobrany. = Český časopis historický, 113. r. 2015, 2. No. 454–487. p.

Mi is a faszizmus? – teszi fel a kérdést a tanulmány szerzője. A fasiszta tanulmányok atyja az elismert német történész, Ernst Nolte értelmezésében fasisztának tekinthető az a szervezet, amely antikommunista, antiliberális és antikonzervatív eszméket vall és a totalitarizmus híve.

A második világháborút követő időszakban elsősorban a szocialista blokk országaiban a hatalom új birtokló előszeretettel neveztek fasisztának mindent és mindenkit, ami és aki az új társadalmi renddel szembe helyezkedett, beleértve a politikai riválisokat, a politikával nem foglalkozó egyéneket vagy éppen az eltökélt demokratákat is.

Az amerikai Stanley G. Payne történész a hetvenes években rakta le a modern összehasonlító faszizmussal foglalkozó tudomány (fascist studies) alapjait, mégpedig Nolte általános faszizmus-elméletének újjáélesztésével. Jan Kapras véleménye szerint bár a faszizmus a napfényes Itália gyermeke, ám az ún. más államok „faszizmusai” csupán annak külső másolatai, amelyek sajátos autonóm fejlődésen mentek keresztül.

¹ Létrehozásának időpontja bizonytalan, különböző források az 1921–1923 idejére teszik. Alapítója Vojtech Tuka szlovák politikus, későbbi miniszterelnök, a Szlovák Néppárt tagja. A tagok katonai kiképzést kaptak és fekete inget viseltek, az olasz fasiszták mintájára. Ideológiáját működése idején nem tisztázták, közkeletűen nacionalista, vallásos, antikommunista és csehellenes volt. A pártot 1923. augusztusban betiltották. Vezetőjét, Tukát 1928-ban megvádolták a csehszlovák hatóságok Magyarország javára folytatott kémkedés vádjával. 1929-ben a szervezet beszüntette működését, utódszervezete az 1938-ban létrehozott Hlinka-gárda lett.

A kilencvenes évek elején Roger Griffin brit történész Payne téziséből kiindulva az eddigi legtalálékonyabb modern faszizmus-elmélettel lépett színre: olyan politikai ideológiaként definiálta a faszizmust, amelynek mitikus magvát a populista ultranacionalizmus különböző permutációiban megnyilvánuló palingenézises formája adja. A kulcsszerepet Griffin elméletében éppen a palingenézis (újjászületés) mítosza játsza, ugyanis a „Nagy Háborút” követően a régi Európa értékeivel együtt szétesett és ebben a széttűzött társadalomban az ember a faszizmus eszméjével mint lehetséges kiúttal azonosult. Griffin szerint az újjászületés folyamata olyannyira forradalmi, hogy addig nem ismert politikai kultúrát alakított ki.

A tanulmány szerzője a két világháború között Csehszlovákiában működő Fasiszta Nemzeti Közösség és Rodobrana fasiszta, ill. a faszizmushoz közel álló pártok ideológiai elemzése alapján kívánja bemutatni Griffin modelljének erősségeit, hangsúlyozni az általános faszizmus jelentőségét és rámutatni annak gyenge pontjaira.

A Fasiszta Nemzeti Közösség (Národná obec fašistická NOF) a legnagyobb csehszlovák fasiszta párt 1926 márciusában három kisebb csoportosulás fúziójaként jött létre. A párt kezdetben sem kidolgozott politikai programmal, sem ideológiai kerettel nem rendelkezett. Azonban a fasisztáknak elengedhetetlenül szükségük volt újfajta ideológiai keretre, mivel új eszmetartalmat kellett hozniuk a hazai politikába: az új elit populista eszmék újjáélesztésével próbálta a régi, dekadens értékek hegemoniáját leverni és teljesen új értékekkel helyettesíteni azokat. A faszizmus olyan, látszólag megtisztulást hozó, osztályok fölött álló és haladó mozgalom, amely az embereket nemzeti közösségbe kapcsolja, és amelynek élén új, hősi tulajdonságokkal felruházott, nemes eszmeiségű személyiségek állnak, akik a totális bukástól és erkölcsi romlástól hivatottak megvédeni a nemzetet. A NOF alapítói kezdetben teljesen ösztönösen alakították ki mítoszukat. A NOF hazaként respektálta a Csehszlovák Köztársaságot, amelynek egyes politikai és kulturális vívmányait elismerte, de az első köztársaság politikai rendszerét teljesen elutasította.

A párt ún. „bibliája” 1933-ban „A nemzetállam rendi demokráciája” címmel látott napvilágot. A szerző, Radola Gajda tábornok, aki J. Branžovský segítségével fogalmazta meg a párt elméleti művét.

E. Nolte rámutat annak fontosságára, hogy az „egyes” nemzeti fasizmusok megismeréséhez létfontosságú azok vezetőinek intellektuális fejlődésének nyomon követése. A NOF ideológiája és egyúttal párt-programja a csehszlovák nacionalizmusból indult ki, amelyet az olasz fasizmus egyes elemeivel egészítettek ki. A NOF éles német- és magyar-ellenes hangja ellenére korántsem lépett fel e két kisebbséggel szemben olyan agresszíven, mint a zsidó közösséggel, szerintük minden szociális probléma okával szemben.

A fasiszta rendi (korporációs) állam bevezetését és minden további javasolt rendelkezést úgy kommunikált a párt, hogy mindez a nép nevében és a pozitív változások érdekében történik. A NOF programja és hangoztatott ideológiája megteremtették a mélyen megalázott Csehszlovákia mítoszát, amelyben a NOF és élén R. Gajda a hősi és messianisztikus tulajdonságokkal felruházott tábornok személye jelképezte a szebb jövőért vívott harcot. Gajda messiásként a NOF pedig „a nemzet erkölcsi és anyagi újjászületésének” mozgalmaként tűntek fel. V. Oswald újságíró nagyon találóan fogalmazott Gajda beszédeiről: „Mindent elmondott, amit kellett... De sajnos nem mondta el, nem tudta elmondani... hogyan lehetne mindezt megvalósítani.”

A NOF újjászületési mítoszának megteremtésében fontos szerepet játszott a grafikai vizualizáció is, amelynek következtében éppen a vizuális kapocs által érzékenyebb pszichológiai benyomásokat tudtak kiváltani a választókból.

A NOF ideológiája és Gajda személye irányadóvá vált mind a cseh, mind a szlovák fasiszták számára. A szlovákok az alapmítoszt elfogadták, azonban annak magyarázatát a szlovák viszonyokra szabták.

A szlovák Rodobrana szervezet kapcsán felmerül a kérdés: fasiszta szervezetnek tekinthető-e az a szervezet, amelynek nevében nem szerepel a fasizmus kifejezés, ideológiája pedig közvetlenül nem az eredeti, ún. olasz fasizmusból ered?

A fasiszta szervezetek hatékonyságát három fő feltétel szavolta: 1. az adott nemzet forradalmi múltjának tudata, 2. csalódás az 1918 utáni

új társadalmi-politikai viszonyokban, 3. az 1918 után időszakban az állam képtelen az állampolgárokból lojalitást kiváltani a haza, ill. a politikai rendszer iránt.

A szlovák fasizmus megfogadásában elsődleges szerepet játszott a szlovák jelleggel gazdagodott újjászületési mítosz. A különbség a cseh és a szlovák fasizmus között Szlovákia plebejusi, perifériás jellegéből adódott: már a köztársaság első éveiben hatékony propaganda sablont teremtett a Hlinka-féle Szlovák Néppárt, miszerint Szlovákia összes égető gondjáért a csehek a felelősek. Az 1923-ban alakult Rodobrana szellemi atyjának Vojtech Tuka, a Szlovák Néppárt politikusa tekinthető. A szervezet eszmeiségét a nacionalizmus és a vallási miszticizmus határozta meg. Tuka 1925-ben adta ki „Krisztus szent vérenek tisztelete” című munkáját, amelyben a „Szlovák Szent Grál” tiszteletére szólított fel. A Rodobrana saját eszméjének transzcendens jellegét vallásos elemekkel, mártír-kultusszal és szent Metód kettős keresztjének töviskoronával koronázott szimbólumával igyekezett kihangsúlyozni.

Griffin szerint fasiszta szervezeteknek tekinthetők azon szervezetek is, amelyek ideológiai gyökerei mély vallásosságról tanúskodnak. Bár a Rodobrana ideológiai-program dokumentációjában nem találunk bizonyítékot arra, hogy nyíltan vállalná a fasizmushoz való tartozást, ám politikai magatartásából, tagjainak megnyilvánulásából egyértelműen kiténik fasiszta jellege: cseh-, magyar-, zsidóellenessége és hajlama a krónikus gyűlöletre.

A Rodobrana hivatalosan nem rendelkezett saját politikai programmal, a Hlinka-féle Szlovák Néppárt programjával azonosult. Az ún. „Rodobrana-i katekizmusban” a kizsákmányolás és az elnyomás ellen önvédelmi harcot folytató szervezetként definiálja önmagát.

Griffin koncepciója igen hasznos eszköze az összehasonlító vizsgálatoknak, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az absztrakt elméleti keretek túlértékelése akár a korabeli valóság hű ábrázolásától messze eltérhet.

Császári Éva

A Német Szövetségi Köztársaság különleges szerepvállalása a teheráni túsdráma megoldásában az iráni iszlám forradalom idején (1979/81)

Bösch, Frank: Zwischen Schah und Khomeini. Die Bundesrepublik Deutschland und die islamische Revolution im Iran. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 63. Jg. 2015, 3. No. 318–349. p.

A fiatal nyugat-német állam megkülönböztetetten jó és mind intenzívebb gazdasági-fejlesztési kapcsolatokat ápolt Mohammad Reza Pahlavi sah Iránjával. Nyugat-Németország – Irán legfontosabb európai partnereként – önmaga állja hamarosan az egykorú Európai Közösség iráni exportjának a felét. A két háború közötti kapcsolatokat szervesen folytató viszony mindenekelőtt mentes volt az iráni-angol vagy iráni-amerikai érintkezést a világháborús előzményekkel, illetve az olajkitermelés vitáival terhelő feszültségtől, és érintkezéseket. A partnerség főbb területeit harciasköz-eladás, katonai képzés, atom-erőmű építés, olajvásárlás jelentette, és olyan együttműködésekhez vezetett, mint a 25%-os iráni részesedés vállalása a Krupp-kohóművekben, vagy az iráni-német egyetem („Gilan”) megnyitása. A kölcsönös bizalmi tőkét erősítette, hogy császári hitvesként a részben német leszármazású Soraya Bakhtiary reprezentált a sah oldalán, miközben felsőbb körök rajongva tisztelt bálványa lett a fejedelmi pár rendszeres hivatalos és nem hivatalos látogatásai során.

Az atyja kemalista típusú modernizációját folytató uralkodó növekvő hazai népszerűtlensége azonban legkevésbé a tékozló udvartartásából következett, annál inkább fakadt az olaj-milliárdok hasznát miben sem látó néptömegek elnyomorodásából, valamint a lázadás elfojtásának, illetve a politikai ellenzék elnémításának brutális módszereiből, melyek az éppen meginduló emberi-jogi diskurzushoz kapcsolódva a globális tiltakozás hullámát is kiváltották. A megmozdulásokból nem vonhatták ki magukat, az iráni emigrációval karöltve, Nyugat-Németország civil közösségei sem. Ha a nyugati politika, kialakult gazdasági érdekeltségeit is féltve, a végsőkig kitartott a sah gyűlölt rendszere mellett, úgy az a hidegháborús reflexeknek felelt meg. Ám akárcsak

Moszkva, maga is meglepetve állt az iráni forradalom váratlan iszlamista fordulata előtt, ahogy az a száműzetéséből hazatérő agg Homeini ajatollah műveként, szintén nem válogatva az eszközökben, 1979 első hónapjaiban végbement. Különösen paradox újdonságként hatott az „iszlám forradalom”, az „iszlám köztársaság” kategória nyugat-német szintéren az iszlám vonásaival alig érzékelt török vendégmunkás ismeretében. A Nyugat, Németországot is beleértve, próbálta nem meghaladni az új iráni vezetés fenyegetőzését, sőt, bízva a Homeini nyilatkozatai során még meg is lebegtetett kompromisszum-lehetőségekben, igyekezett jó arcot vágni a megmásíthatatlan fordulathoz.

*

Maga Nyugat-Németország a sokféleségükben alapvetően tárgyyszerű napi kapcsolatok közepette politikailag nyílt formában, nem exponált nyugati partnerként jut túl az átformálódó viszonyok nehezen. Így – önrdekét is szem előtt tartva – a legkisebb közegellenállás mentén vállalhatja fel a közvetítő szerepét a felbujtott tömeg politikai visszahívása érdekében az USA teheráni külképviseletének blokádja során, amit különféle híresztelések mellett az emigráns sah amerikai fogadása kivált (1979. nov. 4.), s amely eltart végül 444 napon át. (Nov. 10-dikén egyébként a német külképviselet is kap hasonló, de végül nem realizált fenyegetést.) Az amerikai, illetve a szövetségesek részéről fogatosított ellenlépések (gazdasági szankciók, fékek beemelése, követelések beagyasztása stb.) önmagukban nem hatnak. Az önmegszorítással egyet jelentő szankciók hosszabb távú fenntartása a szovjetek afganisztáni agressziója nyomán, melyet hasonló ellenlépés követ, csak még problematikusabbá válik. Így valamilyen visszavonhatatlan, tragikus végki-fejlet elkerülése érdekében szükségképpen sor kerül a konspiratív hátér-diplomácia eszközeinek német részről történő bevetésére.

A bonyolult koreográfia mentén haladó informális tárgyalás- és egyeztetés-sorozat szálai Gerhard Ritzel teheráni német nagykövet kezében összpontosulnak. A beavatottak köre nyugati részről alig lépi túl Jimmy Carter amerikai elnök, Helmut Schmidt nyugat-német cancellár, illetve a külügyminiszterek legszűkebb környezetét. Ritzel Tehe-

ránban körbejárja Homeini néhány, németországi élményekkel, kötődésekkel is rendelkező bizalmi emberét, mint Tabatabai, Bochumban doktorált helyettes miniszterelnök, Besheti ajatollah és mások, akiken keresztül az ügy eljut Rafszandzsani parlamenti elnökkel vagy Homeini fiával, Ahmaddal kijelölt szintekig. Tatabai már 1980 márciusában kapcsolatba lép Genschert német külügyminiszterrel. E megbeszélés során nyer felhatalmazást a német tárgyaló fél az iráni iszlám állam bizalmát élvező Algéria bevonására a folyamatba. Ez irányú egyeztetésre Tito jugoszláv elnök belgrádi temetése (máj. 8.) alkalmával kerül sor Schmidt kancellár és Bendzsedid algériai elnök között. Szeptemberben Warren Christopher amerikai külügyminiszter-helyettes bevonásával a Friedrich Ebert-alapítvány egy bonni konferenciája mögé rejtett megbeszélés keretében első alkalommal kerül sor háromoldalú egyeztetésre. Ennek során a sah amerikai útját illető szimbolikus politikai kérdést „lefordítják” – a befagyasztott iráni követelések felszabadítása, a szankciók felfüggesztése mellett, az ex-uralkodó odamentett javainak kiszolgáltatására. A résztvevők a siker jeleként könyvelhetik el, amikor kevéssel ezt követően Homeini egy nyilvános beszéde akár csak érintőleges formában az újszerű amerikai vállalásokra utal, nyilvánvaló jeladésként a parlament számára. Az amerikai fél egyeztetés nélküli és sikertelen májusi szabadítási akciójával egyszer már visszavetett folyamat, minden bizonnyal a szept. 22-diki váratlan iraki támadás zűrzavarában, ezen az immár elég magas szinten azonban rövid időre elakad. A hosszán elnyúló záróegyeztetések azután immár közvetlenül az amerikai fél (Christopher) és – Irán képviseletében – Algéria között zajlanak, míg végre sikerül megállapodni arról, hogy Irán a maga politikai eszközeivel „arcvesztés nélkül”, mindenesetre azonban egyoldalúan véget vet a teheráni túsdrámának. Az amerikai túsok 1981 januárjában Algérián keresztül végre meg is érkeznek Wiesbaden amerikai NATO-bázisára. Az amerikai vezetés kifejezi köszönetét német irányban a felvállalt és professzionális következetességgel végig vitt, eredményes közvetítésért, kiemelve Genschert külügyminiszter és Ritzel nagykövetség szerepét a folyamatban.

Az események bemutatását a szerző újonnan előkerült bonni dokumentumokra alapozza tanulmányában, de felhasználta Ritzel és más

résztvevők visszaemlékezéseit is. (Ritzelére vonatkozóan lásd: *Soweit ich mich erinnere*, 1998). Az egykorú sajtó és a közvetlen utókor általában csak Genschert, amerikai részről pedig csak Christophert említi az eseményekkel kapcsolatban. A dokumentumok tükrében ma azonban feltehetően Ritzel szerepét tennénk az első helyre.

Komáromi Sándor

Csak európai tragédia ne legyen a görög drámából!

Bastian, Jens: Wird das griechische Drama zu einer europäischen Tragödie? = Südosteuropa Mitteilungen, 55.Jg. 2015, 2. No. 36–45. p.

A független tanácsadóként (korábban pedig az EB görög munkacsoportjának tagjaként) Athénban ténykedő szerző a 2015. márciusi helyzetkép alapján ad aggodalommal teli gyorslemezést a pénzügyi világválság nyomán elhatalmasodó görög adósságválság elhúzódó kezelésének kilátásairól.

Az alternatív baloldal színeiben fellépő Sziriza év eleji választási győzelme és kormányra kerülése kül- és belpolitikai szintéren egyaránt új helyzetet teremtett az adósságválság kezelését illetően. A Sziriza a Brüsszel és pénzügyi szervezetei a korábban meghatározó jobb- és baloldali erők politikai váltógazdálkodására rákényszerített megszorítási politikát ellenző programmal nyert választást, rámutatva a megszorításoknak a költségvetési hiány nagyságrendjéhez mért eredménytelenségére és kilátástalanságára. Önmagában a görög államháztartás belső lehetőségei rendkívül korlátozottak. A turizmus vagy a kereskedelmi hajózás elaprózódó, gyengén és hézagosan adózó szolgáltatásaira korlátozódó reálgazdaság növekedési potenciálja igen szerény, nem beszélve a válsághelyzetből fakadó lehasználtóságáról, húzóerőt lényegében nem képvisel. A szorgalmazott privatizálási folyamatnak sem várható jelentősebb hozama. A Szirizával képviselt görög hivatalos álláspont értelmében a megszorítások tovább nem fokozhatók, éspedig nem csak a társadalmi béke fenntarthatóságának kérdése okán, hanem mert még inkább ellehetetlenítik a gazdaság mozgásterét, s magasabb kockázati felárral terhelik még a kötvény-

kibocsátásoktól remélt többletforrásokat is; a költségvetés menthetetlenül benne ragad abban az ördögi körben, melyből semmilyen irányban nincs kitörés. Az EU-partnerek ezt nehezen, illetve csak lassan értették meg. Az új görög vezetésnek viszont azt kellett megértenie, hogy az államadósság elengedéséről továbbra sem lehet szó, hogy a nemzetközösség nem kíván foglya maradni kritikátlan döntésének, mellyel annak idején a kritériumok szigorú számonkérése nélkül felvette soraiba az országot, majd az euró-övezetbe is befogadta. Így a tárgyalások a törlesztési könnyítések, illetve rendkívüli mentőcsomagok kieszközlésének lehetősége vagy a bankhálózatot életben tartó, ún. ELA-kölcsönök köré összpontosultak. (Más, későbbi forrásokból tudjuk: időközben sor került már a harmadik mentőcsomag odaítélésére.) E tárgyalásoknak a válság hosszabb távú, kis lépések – mindenesetre kínosan fegyelmezett kényszerlépések – sorozatán át történő leküzdésének reménységével kell folyniuk. Közben a helyzet mind külső, mind pedig belső megítélése tovább közelített a „grexit”, az euró-zónából elkerülhetetlen görög kilépés rémképe felé.

A Ciprász-kormány kezdettől fogva borotvaélen táncol az EU feltételei és a görög társadalom elvárásai között. (Napi forrásból tudunk vizsgálni a lépéséről és újabb előrehozott választások kitűzéséről 2015 szeptemberére, melyek eredményétől nyilvánvalóan saját belső pártellenzékével szembeni megerősítését reméli.) Görögországban a politikai cselekvés amellet egy diffúz, kiszámíthatatlanul hullámzó, összefüggéslátásra soha nem szoktatott közvélemény előtt zajlik, amely legfeljebb parciális érdeksérelmekre reagál. Jellegzetes tünet az uniós kötelekekkel (legalább ezek berlini hátterével) való szembe fordulás rohamos erősödése közepette megnyilvánuló ragaszkodás az euró-zónában maradáshoz.

A rendezés esetleges megghiúsulása Görögországra nézve felmerülhetetlen katasztrófát jelentene, de az integráció feszítő szilárdsága szempontjából legsúlyosabb kárát látna maga az Unió is. Egy, az Unió és egyben a NATO délkeleti szárnyát érintő esetleges kibillenés felbecsülhetetlen veszélyeket hordozna mindenekelőtt geopolitikai tekintetben. Maga Obama amerikai elnök sem maradt szótlannul. Mindenki tudja: ezen a ponton okkal tarthatunk Moszkva szándékaitól, mint ez irányban intő példával szolgál Ukrajnát érintő katonai agressziója. Ebből a szempontból óvni kell a görög vezetést attól, hogy a válságkezelés során

Oroszországra kacsintgasson (vajon ilyesmit akart-e meglebegtetni a jól időzített kapcsolatfelvétel?) akár csak zsarolási szándékkal Brüsszel irányában. Talán megvéd ettől egyelőre az orosz gazdasági potenciál gyengülése. Mindenesetre emlékeztessünk a két év előtti ciprusi válság orosz vonatkozású áldatlan eseményeire (Sarris pénzügyminiszter hiábavaló moszkvai útjával és egyebekkel).

Egyben bizhatunk: Athén és Brüsszel kölcsönösen egymásra vannak utalva, s egymásra figyelve jól kiszámított lépésekkel talán mégiscsak célhoz érnek. Személy szerint Ciprász miniszterelnök az eddigiekben felelős, mértékadó politikusnak bizonyult. A folyamat kellős közepében feszült várakozással vagyunk a folytatás iránt.

Komáromi Sándor

Az informális és a nem hagyományos foglalkoztatás Szerbiában a gazdasági világválság idején

Monastiriotis, Vassilis–Martelli, Angelo: Labor-market Informality and Nonstandard Employment in Serbia during the Global Financial Crisis = Südosteuropa, 62. Vol. 2014, 4. No. 421–439. p.

A cikk a foglalkoztatási viszonyokat térképezi fel a 2008-2011-es gazdasági világválság idején Szerbiában. Miközben a nem hagyományos (pl. részmunkaidős) foglalkoztatás általánosságban véve alacsony a Nyugat-Balkánon, az informális (nem bejelentett) foglalkoztatás meglehetősen nagyarányú. A szerzők azt vizsgálták, hogy hogyan változtak a nem hagyományos és az informális foglalkoztatás jellemzői az évek során. Módszerük a következő volt: megbecsülték, hogy egy egyén mekkora valószínűséggel végez informális, illetve nem hagyományos munkát, majd összehasonlították a különböző jellemzők disztribúcióját a tényleges adatokkal foglalkoztatási típusok és évek szerint lebontva.

Közismert, hogy Szerbiában és a nyugat-balkáni régióban sokkal pregnansabb az informális munkaerőpiac jelenléte, mint Dél-Európa egyéb részein. A válságot megelőző évek gyors gazdasági növekedése

ellenére viszonylag állandó volt ez a jelenség ebben a térségben. Mindközben a rugalmas munkalehetőségek (pl. a határozott idejű, illetve részmunkaidős foglalkoztatás) nem nyertek igazán teret. Felmerül tehát a kérdés, hogy az időszakos és részmunkaidős foglalkoztatás nem tölt-e be tulajdonképpen a hagyományos foglalkoztatást helyettesítő funkciót, ezáltal biztosítva egyfajta rugalmasságot a szerb munkaerőpiacon.

Látszólag úgy tűnhet, hogy az informális, illetve a rugalmas (nem hagyományos) foglalkoztatás egymást kiegészítve működik, mivel mindkettő a munkaadók költségcsökkentő stratégiájának tekinthető. A helyzetet elemezve azonban kitűnik, hogy lényeges különbségek lehetnek mind a két foglalkoztatási forma mozgatórugói tekintetében, mind abban az értelemben, hogy azok hogyan reagálnak a munkaerő-piaci feltételek megváltozására. Az informális foglalkoztatás iránti igény munkavállalói oldalról is fakadhat, pl. a munkavállaló jobban szeretné készpénzben (zsebbe) kapni a fizetését, hogy ne kelljen adót fizetnie. Ebben az esetben az adók és a társadalombiztosítási járulékok mértéke tereli a munkavállalókat az informális munka világába. Ezzel szemben a nem hagyományos foglalkoztatás inkább egyfajta „második legjobb” túlélési stratégiát jelent, legalábbis a férfi munkaerőpiacon, különösen pedig nagy munkanélküliség idején. Hasonlóképpen a munkáltatók számára a nem hagyományos foglalkoztatás inkább a létszámbeli rugalmasságot növelő (nem pedig költségcsökkentő) stratégia lehet, amelynek köszönhetően gyorsabban tudnak a termékkereslet változásaira reagálni.

Más kutatások rámutattak, hogy Dél-Európában az informális foglalkoztatás elemei (pl. a valódinál alacsonyabbra bejelentett munkabér) jól megférnek a formális foglalkoztatási struktúrával ugyanazon a munkahelyen belül. Ez is azt támasztja alá, hogy az informalitást részben a munkavállalók preferenciái generálják (ti. zsebbe kérik a fizetésüket). A Nyugat-Balkánon az informális foglalkoztatás, a szegénység és a társadalmi kirekesztés kölcsönhatásban van egymással. Az informális foglalkoztatás egyfajta ugródeszkaként szolgál az alacsonyabban iskolázott, fiatal munkavállalók számára. A jelen kutatás szerzői úgy találták, hogy mindkét foglalkoztatási forma esetén nagyjából ugyanazok a tényezők vezetnek oda, hogy nem a hagyományos és törvényes formában történik a foglalkoztatás, de érdekes különbségeket is felfedeztek. Az oktatás/

képzettség jelentős szerepet játszott mindkét esetben, különösen a válság elmélyülésének idején (2011-re), de nemi különbségek is megfigyelhetők voltak, valamint az ország makrorégiói szerint is voltak eltérések.

Az elemzés során a szerzők a Szerb Munkaerő-felmérés adatainak segítségével ökonometriai elemzést végeztek, összevetve az egyén foglalkoztatási eredményét az adott egyénre jellemző paraméterekkel (nem, családi állapot, nemzetiség, kor, iskolázottság, munkahelyi régió). Az informalitás mérésénél három adatra támaszkodtak: a) az illető TB nélkül dolgozik-e, b) az illető be nem jelentett magánvállalkozásnál dolgozik-e, c) az illető otthonról, „házaló” jelleggel vagy a bolhapiacra dolgozik-e. A nem hagyományos foglalkoztatásnál a részidős és az időszakos foglalkoztatás adatait egyesítették (időszakos = ideiglenes állás, határozott vagy szezonális szerződés, ügynökség dolgozója). Bár az informális és a nem hagyományos foglalkoztatás a gyakorlatban egybeeshet, ez nem szükségszerű, hiszen a be nem jelentett munka lehet teljes munkaidős, illetve nem határozott időre szóló is. Ráadásul nem feltétlenül rosszul fizetett munkákról van szó: habár a részidős és különösen az informális munkákkal többnyire kevesebb pénzt lehet keresni, jól fizető állások az informális szektorban és a nem hagyományos foglalkoztatási szegmensben is léteznek.

Ami a konkrét eredményeket illeti, 2008–2011 között jelentősen, 14,5%-ról 24,3%-ra nőtt a munkanélküliség Szerbiában. Ugyanakkor a nem hagyományos foglalkoztatás aránya (13%) gyakorlatilag változatlan maradt, ami arra utal, hogy a válság idején a nettó munkahelyvesztés egyforma mértékben érintette a hagyományos és a nem hagyományos foglalkoztatási szegmenst. Ezzel szemben az informális foglalkoztatás mértéke némi csökkenést mutatott ugyanebben az időszakban: 22,6%-ról 20,2%-ra esett vissza. Ez azt mutatja, hogy a nem bejelentett foglalkoztatás valamelyest a munkanélküliség alternatívája, tehát amikor nő a gazdaság és csökken a munkanélküliség, az informális foglalkoztatás is bővül és fordítva. Ebből az is következik, hogy az informális foglalkoztatás nem ellensúlyozza az üzleti ciklus kilengéseit.

A munkanélküliség nagyobb mértékben nőtt a férfiak, valamint a szerb nemzetiségű, nőtlen és idősebb dolgozók körében. Az informális foglalkoztatás zsugorodása viszont jellemzően a nőket érintette, ők

viszont, akárcsak a 25-34 év közöttiek, a nem hagyományos foglalkoztatás bővüléséből tudtak profitálni. 2008-ban az informális foglalkoztatás kevésbé volt jelen a nők életében és alig-alig a nők esetében, míg a nem szerb nemzetiségűek 7,2%-kal nagyobb eséllyel dolgoztak ebben a szegmensben. A magasabb (közép-, illetve felsőfokú) iskolázottság jelentős mértékben csökkentette az informális foglalkoztatottság esélyét. A főváros környékén és a Vajdaságban dolgozók 15, illetve 9,3%-kal kisebb eséllyel dolgoztak ily módon, mint Szerbia többi részének munkavállalói. Tehát pl. egy nőtlen, szerb, általános iskolai végzettséggel rendelkező, Szerbia egyéb térségeiben élő 55-64 éves férfi 87%-os eséllyel (!) dolgozott nem bejelentett formában. A 2008-as helyzetről összefoglalóan elmondható tehát, hogy a fiatal, nőtlen, nem szerb nemzetiségű, alacsonyan képzett, nem a főváros környékén és a Vajdaságban dolgozó férfiakra volt a legjellemzőbb mind a nem bejelentett, mind a nem hagyományos foglalkoztatási forma.

2011-re az informalitás nettó valószínűsége csak kis mértékben változott 2008-hoz képest, viszont a nem hagyományos foglalkoztatásé több mint felével visszaesett. Ez arra utal, hogy ez utóbbi eloszlása válság éveit során egyenletesebbé vált a munkavállalók különböző típusai között. A férfiak esetében jelentősen erősödött a nem bejelentett foglalkoztatás aránya, aminek két lehetséges oka van: vagy kénytelenek voltak kevésbé válogatni a munkák között, vagy a nők kikerültek az informális szegmensből és munkanélküliek lettek. A munkavállalók korát (azaz munkahelyi tapasztalatát) illetően jól látható, hogy az informalitás inkább a nagyon fiatal munkavállalókat (15-24 év között) érintette, míg a nem hagyományos foglalkoztatás a 15-24 és a 25-34 éves korosztályra volt leginkább jellemző. A képzettség ugyanolyan fontos szelektálási szempont volt az informális foglalkoztatásra nézve, mint 2008-ban, viszont a hagyományos és nem hagyományos foglalkoztatási formák között eltűnt az iskolázottságra visszavezethető különbség. Ez arra enged következtetni, hogy az iskolázottabb munkavállalók inkább elkerülték a nem bejelentett foglalkoztatást, de a nem hagyományos munkahelyekre nézve még növekedést is tudott

felmutatni; a Vajdaság és az ország többi része közötti különbségek viszont határozottan csökkentek.

Összességében elmondható, hogy sem a nem bejelentett, sem a nem hagyományos foglalkoztatás nem gyakorol kiigazító hatást a munkaerőpiacra Szerbiában. A recesszió leginkább a munkanélküliségi rátát befolyásolta, míg a tipikus rugalmas foglalkoztatási formákra nem hatott észrevehetően, az informális foglalkoztatási szegmens pedig még zsugorodott is. Másrészt az informális foglalkoztatás a munkanélküliség alternatívája, nem pedig velejárója. Az informalitás leginkább a munkaerő alacsony képzettségéből következik: „jó időkben” ezt a munkaerőt felszippantja a be nem jelentett foglalkoztatási szegmens, „rossz időkben” viszont újra munkanélküliségbe taszítja. A képzettség és a munkahelyi tapasztalat szignifikáns tényezőnek bizonyult a foglalkoztatás megoszlása terén: be nem jelentett munkát nem szívesen vállaltak a magasabban képzett és tapasztaltabb, aktív keresőképes korú munkavállalók, míg az alacsonyabban képzett fiatalok jobban híján elfogadták az informális lehetőségeket. Az informális foglalkoztatás kezelése tehát nemcsak olyan szakpolitikai lépéseket követel meg, amelyekkel visszaszoríthatók az illegális gyakorlatok és megerősíthetők a minőségi munkahelyek, hanem a keresőképes munkaerő képzettségének és termelékenységének javítását célzó intézkedéseket is.

Pethő-Szirmai Judit

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Irodalmi antiszemitizmus? Diskurzus-elemek

Richard Wagner „Ring”-tetralógiájában, Thomas Mann „A Buddenbrook ház”-ában, Max Frisch „Andorrá”-jában – ellenpéldákkal

Körte, Mona – Elshage, Yahya – Thurn, Nike [et al.]: *Literarischer Anisemitismus? = Der Deutschunterricht*. 67. Jg. 2015. No. 2. 2-70. p.

A német nyelv- és irodalomtanítás patinás szakfolyóirata egyik legutóbbi számában a „zsidó” tematika/motivika irodalomtudományos vizsgálatába mintegy másfél-két évtizede bevezetett „irodalmi antiszemitizmus” kategóriát járja körül, melynek összefüggéseiben a jobbára leíró jellegű vizsgálati kör kitér hermeneutikai elemzésre. A kategória kereteiben adott írói művek kódolt, látens antiszemita diskurzusára, esetleg kettős vagy illogikus, félreérthető motívumkezelésére irányul a figyelem. A szemrevételezett jelenség messze távol áll a zsidóellenes uszító irodalom nyílt gyalázkodásaitól. Az európai irodalomban Shakespeare Shylock-figurája óta követhető nyomon. M. Körte (Berlin), mást idézve, utal *A velencei kalmár* egymásnak feszülő kettős olvasatára: egyikük az antiszemita diskurzusnak felel meg, míg a másik ennek ellenkezőjét adja (lásd: O. Lubrich: *Shakespeares Selbstdonstruktion*, 2001). Az irodalmi antiszemitizmus az erőteljes zsidó jelenlét nyomása alatt legnagyobb súllyal a 19–20. századi német irodalomban talál otthonra, s még a holokauszt után is – az előzmények vagy az izraeli jelen kapcsán szóra kapva – akár napjainkig frusztrálja a közvéleményt. Az ostromot a modern polgári fejlődés folyamataihoz felzárkózó zsidó származású alkotók Heinrich Heine nemzedéke óta egyébként a defenzívában is állják. A szóban forgó folyóiratszám felvett egy tanulmányt arról is: miként

értékelt kortársai sorában Heine *A velencei kalmár* mondandóját. Úgy tűnik, az említett kétféle olvasatból a másodikat vette észre.

Az antiszemita stratégia módszere irodalmi dimenzióban is: a negatív konnotációval felruházott klisék ismételt felmutatása, aktualizálása. A tényleges szándék azonban intertextuálisan: a narráció retorikai-kompozíciós áttételeivel és asszociációs terében verifikálódik. A legelemibb distinkciót véve: egy adott szereplő antiszemita beszéde nem feltétlenül a szerzőt, esetleg csupán a szereplőt minősíti. A narrativitást illetően nem mellékes egyúttal a nyelvi-stilisztikai elemek szerepe (jiddis, héber beszédelemek, jellegzetes kommunikációs gesztusok beemelése). Körte szemléltető kontraszt gyanánt a témakör közelítő felvázolása során a zsidó származású Lion Feuchtwanger parodisztikus művét mutatja be, melyben a legendabeli, időtlen vándorútját járó „bolygó zsidó” (vagy „örök zsidó”) ezúttal a modern Münchenben időzve maga aggatja magára a zsidó klisék sorát, mígnem ezek a kimerítő felsorolásban mindjárt ki is oltják egymást (*Gespräche mit dem Ewigen Juden* – „Beszélgetések a bolygó zsidóval”, 1920). A szatirikus groteszk az 1602. évi népkönyvből kilépő kárhozott vándor hagyományozott vonásaival az időszak felerősödő antiszemitizmusát állítja pelengérré az egykorú müncheni környezet kulisszái előtt. Magának a legendának a kutatónő korábban terjedelmes monográfiát is szentelt: *Die Uneinholbarkeit des Verfolgten: der Ewige Jude in der literarischen Phantastik* (2000). Feuchtwanger a modern német irodalom főáramához kapcsolódó zsidó származású író, aki személyes identitáskeresése mentén rajzolja tárgyyszerű példázatait is különböző regényeiben, többek között a *Jud Süß*-ben (1925). Hőse, Joseph Süß Oppenheimer (1698–1738), történeti figura, aki a württembergi herceg alattvalójaként felvállalja az udvari reformer szerepét, s végül ellenlábasai áldozatává lesz. A „herceg zsidóját” (az egykorú, 1934-ben kiadott magyar fordítás címével szólva) később a náci filmgyártás, a regény címadását elbitorolva (*Jud Süß*, Veit Harlan filmje, 1940), mint eltaposni való férget ábrázolja a hitleri államgépezet népiirtó programja végrehajtásának előestéjén.

A negatív előjelű tematizálás, persze, az autochton német szerzői körön belül keresendő. Revelatív erejű példa Thomas Mann *A Buddenbrook ház* (1901) című emblemikus családrégényében az a következetesen végigvezetett motivika, amely lényegében zsidó háttérükkel kívánja láttatni az ősi patrícius-polgári környezetből kinőtt Buddenbrookok újmódi riválisait, a Hagenströmöket. A regénynek ez a vonulata csak újabban keltett figyelmet a kutatásban. E témakör áttekintését Y. Elshage (Bern) tanulmánya vállalja, sok tekintetben más szerzői eredményekre alapozva. *A Buddenbrook ház*-ban a zsidó-motivikus kontextus mentén kibontakozik tehát egyfajta antiszemita élű metaelbeszélés a három generációra kiterjedő családtörténet háttérében, s ez minden erőltettség nélkül vonatkoztatható Mann, a lecsúszott patrícius-ivadék önnön jó ideig kimaradó írói sikereivel kapcsolatos hiú önsajnálata. Ennek függvényében a Buddenbrookok „hanyatlása”, mely az irodalomtörténetben hagyományosan mint szociokulturális folyamatok belső fejlődéslogikájával előállt „későpolgári dekadencia” jelenik meg, átváltható egy gátlások nélkül feltörekvő idegenszerű elemtől elszenvedett gazdasági-kulturális vereség diskurzusára. Eszerint a tősgyökeres patrícius-polgár a késétségében túlhajtott modernizáció és a német új-birodalmi egyesítés (1871) mentén kibontakozó fellendülés méltatlan vesztese – az újmódi, pontosan zsidó háttérű tőkeerő ellenében.

Valóban tudatos írói koncepcióról van-e szó? Igen, ezt elárulja a Richard Wagner-i Nibelung-tetralógia alvilági Hagen-figurájának, rajta keresztül pedig az antiszemita élű kultúrkritikájával is ismertté váló zeneszerző keresztapasága a *Hagenströmök* névadásában. A jó és a gonosz princípium harcát germán mitológiai köntösben megjelenítő dalmű-tetralógia Wagnernél akár zeneileg is, de a maga által írt szövegek könyv cselekmény- és motívumformálásában – asszociatív – mindenképp összefüggést teremt a zenekritikai, kultúrpolitikai írásaiban visszatükröződő, egyébiránt Schopenhauer örökségét is társító antiszemita érzelmekkel. Ha a szövegek könyv, műfaját tekintve, maga is „irodalom”, úgy *A Nibelung gyűrűje* mint szövegek könyv ugyancsak besorolható az „irodalmi antiszemitizmus” példaanyagába. Különös tekintettel a Rajna sellőit hajkurászó, a mélyben rejtőző kincset megkaparintó gnóm Alberich figurájára (ő Hagen nemzője is!), akinek torz-alakjában az ördögi

(amellett kéjenc) zsidó kufár gúnyrajzát ismeri fel a kutatás. Méltó válasz e ködevő romantikára egyébként Joseph Roth – *A Radeczky-induló* zsidó származású szerzője – iróniával telt publicisztikája a germán legendahősök kétes „erkölcséről” (a 12. század végi *Nibelung-ének* tükrében), melyek kihatása felér a nibelungok minden gonoszságával (*Die Filiale der Hölle auf Erden – Schriften aus der Emigration*, 2003). Alberich ábrázolása Wagnernél a taszítóan groteszk karakterizálás határáig egyébként, parádés kivitelben, megvalósul zeneileg is. A wagneri mű keletkezéstörténetével egy időben játszódó családtörténet írója tökéletesen tisztában volt a tetralógia antiszemita oldalvágásával, s Wagnerral, Schopenhauerrel egészében adva volt egyféle zsidóellenes élű alapkoncepció a regényhez. *A Buddenbrook ház* narrációját hangsúlyosan köti össze, persze merőben formailag, *A Nibelung gyűrűje* zenedramaturgiájával a figurák megjelenítését visszatérően kísérő vezérmotívum-technika. A Hagenströmök ábrázolása során hozzátapad ehhez azonban a szövegekönyvíró-zeneszerző Wagner egész világképe.

A regény narrációfolyamatán belül a Hagenströmök „zsidó” hajszalerezetű világának elemei, bár épp csak anyai ágon, visszatérő, vezérmotivikus formában sejlenek fel. Hermann Hagenström „frankfurti” nővel kötött házassága nyomán jut a csúcsra. A frankfurti szál Hagenströmök zsidó háttérének foglalatja, melynek bemutatása beszélő nevektől hemzseg, jellegzetes milió-elemeket nevez meg. A származásilag feddhetetlen családfőnek már csak külső megjelenésében, megszokásaiban s természetesen pénzügyi, közéleti ténykedéseiben kell hozzáidomulnia a szféra „alantasságához”. Hagenströmök a tőzsdén, a közéletben, a társasági életben, gyermekeik már az iskolában lépten-nyomon kereszteznek az immár lejtőre került Buddenbrookok útját. Egyre szélesebb körben burjánzik a rivális famíliával mindinkább egyívású városi és regionális környezet is. Sem az író-elbeszélő, sem pedig bármely, a Buddenbrookok körébe tartozó szereplő ugyan sehol nem azonosítja be őket szó szerint „zsidóként”, a karakterjegyek, a helyzetbeállítások ugyanakkor önmagukért beszélnek.

A Buddenbrook-ház más korai művekre is kiterjedő rejtett – célzott olvasatok szerinti „enyhe”, de határozott – zsidózása afféle „hétköznapi antiszemitizmus” gyanánt az átlagos olvasóközönség számára talán

mindig is valóban elsikkadt, a kritika pedig, ha észre is vette, soha szóra nem érdemesítette. Talán a mai napig is változatlan a helyzet. A regény számos új keletű tudományos, ismeretterjesztő vagy éppen oktatási célú tárgyalása szintúgy nagyvonalúan mellőzi ezt a mozzanatot, ami legalább az irodalomoktatás színterén ma már azonban megengedhetetlen. A takargatás megfoghatóbb, ugyanakkor meg is érthető gesztusával szolgál a három háború utáni megfilmesítés (az utolsó: 2008), melyek egészében kiejtik a Hagenströmök körüli különös hátteret – jeleként annak, hogy az alkotók nem vállalják fel a problematikus töltet továbbadását. Az író életútján egyébként nem sokkal a regény megjelenése után utoléri a sors furcsa fintora: találkozik zsidó származású jövőbelijével, Katia Pringsheimmel. Thomas Mann innentől fogva nem csupán elhagyja a zsidózást, hanem hajlandó még az addig határozott fenntartással kezelt kör rokonszenvet keltő szerepeltetésére is (*Királyi fenség*, 1909). Még annyit tegyünk ehhez hozzá: *A Buddenbrook-ház* fogadtatása végre meghozta magát az írói sikert, aminek korábbi elmaradása a szerzőt a bűnbak-keresésre indította. Mann ezt követően elindul azon az úton, melynek a korábinál mélyrehatóbb tapasztalása elvezeti tisztult írói-emberi humanizmusáig. Más erényeinél fogva bármily örök érvényű korai nagyregénye ettől egyelőre távol állt, s a művel kapcsolatban a történeti pontosság kedvéért ezt így kell tudomásul vennünk.

*

Max Frisch 1961-ben bemutatott és ugyanazon évben nyomtatásban is megjelent *Andorra* című, fiktív helyszínen játszódó drámája igaz emberiséggel írt példázat a becstelen előítéletességről. A mű a derék magaviseletű emberek jámbor közösségeként elkönyvelt, legfeljebb gyanakvásra hajló „andorraiak” pálfordulását állítja színpadra, amivel lassan ráhangolódnak a nagyhatalmú szomszéd zsidóellenes doktrínájára. E „Feketék” Andorrába történő betörését követően pedig versengve be is sorolnak a megbélyegzett helybeliek ellen napirendre tett gyilkos hajszába. Meglepő módon az utóbb kanonizált darabot a holokauszttal sújtott zsidó-örökség talajáról eleve ellenérzések fogadták, s kritikus észrevételeikkel most az irodalmi antiszemitizmus-kutatás képviselői is elő-

hozakodnak. A vitaproblematikát a folyóiratszám témaszerkesztését is jegyző N. Thurn (Bielefeld) tekinti át. A témát ismertetésünkben kényszerűen leegyszerűsítve, a gyűjtőpontban a főhős kicserélt azonossága áll: zsidóként pusztul, miközben tulajdonképp nem zsidó. Az író talán kissé mesterkéltnek mondható leleménye értelmében ugyanis egy polgártárs („a” tanító), egykor a „Feketék”-nél időzve, balkézről született fiúgyermekével tér vissza, akit – erkölcsi reputációját szem előtt tartva – kimenekített zsidóként mutat be, s ekként helyez el a családban. A fiú: Andri cserélt személyiséggel nő fel, a titkot nevelőanyja, féltestvér húga sem ismeri, és egyre tehetetlenebbül húzza magára a környezet által rávetített megkülönböztető jegyeket (gyáva, bamba, pénzsóvár stb.), mígnem a feszültségek tetőpontján végre felfedett valódi származását maga képtelen elfogadni. (A féltestvérek egymásba szerettek, Andri a közös apától épp megkéri a húga kezét...) A felvilágosítás az események végkimenetelét már nem befolyásolhatja. Személyében így az andorrai hajtóvadász „téves” áldozatot követel. A drámát elmarasztaló vélekedések szerint kétértelmű az elvett áldozat fájjalására kifutó narratíva, visszas az andorraiak farizeusi sajnálkozása afelett, hogy nem-zsidót is belekergettek a pusztulásba, mintha ez a „valódi” zsidó esetében hovatovább megengedhető lenne. Mi több: Frisch hasonló reakciónak teszi ki a nézőt/olvasót is, aki a hős személyiségcseréjébe szintén nincs előzetesen beavatva. Ugyanakkor túlreagálásnak számíthatnak ama hozzászólások, melyek szerint a narratíva ezzel már-már antiszemita vizekre téved. Andri sorsa mindenestre valódi dráma a családja számára.

A problémakörhöz azonban hozzátartozik az is: Frisch eredeti intenciója alapvetően az előítéletesség általában vett kérdésére irányul, művében – mint különböző nyilatkozataiban, műhely-feljegyzéseiben aláhúzza – tulajdonképp önmagában az elvont előítéletes modellt kívánta színpadra állítani annak legfőbb együtthatóival, az önállóan gondolkodással és a hétköznapi gyávasággal (markáns bíráló a svájci társadalom címére!), s inkább csak „illusztratív” érteken kívánta csatolni az antiszemita mintát. Egybevág ezzel a modellstruktúra formális, a pszichoszociális tényezőt mellőző megközelítése. A modell ugyanis nem egyébhez, mint a „faragott kép”, a hamis képalkotás moráleteológiai tilalmához kapcsolódik a bibliai második parancsolat értelmében,

mint az egyebek között az író az 1946/49. évekre szóló naplójegyzeteiből kiviláglik. Ezen a ponton tetten érjük Frisch moralizáló társadalomképének elvont naivitását. A homályos láthatáron a „hamis kép”-elméletől vezet az út akár a valós személyiség és konstruált identitás között vergődő ego-problematika világához, például *Stiller* vagy *Homo Faber* c. regényeiben. Az *Andorra*-ban felrajzolt előítéletes modell dramaturgiaiailag kitűnően „működik” ugyan, és éppenséggel robbanó erővel hat a célszemélyt illető identitástévesztés lelepleződése. De inadekvát benne a társadalmilag oly konkrétan és összetetten determinált „zsidó” másság „illusztrációként” történő felhasználása. Ekként a darabot érintő kritikák nem minden alapot nélkülöző felszólamlások. (Itt hívjuk fel a figyelmet Y. Elsaghe kötettanulmányára is: *Max Frisch und das zweite Gebot – Relektüren von „Andorra” und „Homo Faber”*, 2014.)

*

Az antiszemita elemekre irányuló vizsgálódás részletesebb módszertana egyelőre kialakulatlanak látszik. Az irodalomtudományi szakma egy-egy képviselője – „pellengér-filológiát”, öncélú „detektívesdit” emlegetve – idegenkedik is a kutatási iránytól. A kutatási terület képviselői maguk sem tagadják, hogy módszerük lényege: a „gyanakvás hermeneutikája”, melynek erőterében a „gyanússá” lett művek „szoros olvasása” (*close reading*) útját járva erednek a vonatkozó elemek nyomába. Körte alapozó meghatározása szerint az antiszemitizmus gyanúja minden olyan esetben felmerül, amikor a képbe került sztereotípiák és ideológemák irritáló kisugárzását nem tudja, illetve meg sem próbálja feloldani a narráció. Korábbi hasonló, kollektív elemző vállalkozásként a tanulmányok hivatkozásaiból kiemelve Bogdal, Holz és Lorenz (hrsg.): *Literarischer Antisemitismus nach Auschwitz* (Stuttgart – Weimar, 2007) című kötetét említhetjük.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból

Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Ungvár: „Autdor-Shark”, 2015. 246 p.

A Hodinka Antal Intézet a Magyar Tudományos Akadémia határon túli magyar nyelvészeti kutatóhálózatának ukrainai intézeteként alakult meg 2001-ben. A kutatóműhelynek a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola ad helyet. Az intézet elsődleges feladatának tekinti a kárpátaljai magyar nyelvhasználat tudományos vizsgálatát, legfőképpen szociolingvisztikai vonatkozásban. Továbbá szorgalmazza az írott és beszélt nyelvi adatbázisok építését, elemzését, archiválását, a helyi magyar nyelvhasználat nyelvtervezési problémáinak áttekintését, azok megoldására kidolgozott javaslatok megfogalmazását. Kulcsfontosságú szerepet kap a jövő generációt érintő oktatás vizsgálatának kérdése és az oktatás kutatás alapú fejlesztése is. A nyelvészeti, oktatási területek mellett társadalomtudományi kutatási programok szorgalmazásában, lebonyolításában is részt vesz az intézet. A kutatóállomás nagy figyelmet fordít a tudományos utánpótlás nevelésére és kutatásszervezésre is. Már eddig is számos tanulmánnyal, kötettel szélesítették a tudomány színes palettáját, melyek közül a legfrissebb elemzéseket a *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép* címmel idén megjelent kötet tartalmazza. A kiadvány szerkesztői (Márku Anita és Hires-László Kornélia) az intézet munkatársai. A kötetben a kutatóintézet munkatársainak saját kutatási beszámolóit mellett egyéni projektekből született tanulmányok, illetve a Hodinka Intézethez kapcsolódó különböző programok vizsgálati eredményei, doktoranduszok írásai is helyet kaptak.

A kötet felosztása is jól tükrözi a kutatóintézet vállalt feladatköreit. Az előszót követően három nagyobb egységről, illetve azok tanulmány-csokroiról tájékozódhatunk a tartalom áttekintésekor:

I. Nyelv és oktatás.

II. Kétnyelvűség, nyelvjárások.

III. Nyelvpolitika, nyelvi tájkép, etnicitás.

Az első fejezet 4 tanulmányból áll. Az összeállítás első tanulmánya a kutatóintézet igazgatójának, Csernicskó Istvánnak a tollából származik, amely igen aktuális témát dolgoz fel; címe: *A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás színvonaláról*. A szerző kifejti, hogy a közelmúltban a Kárpátalján élő magyar nemzetiségű szülők közül egyre többen döntöttek az ukrán tannyelvű intézmények mellett gyermekük beiskoláztatásakor. Ehhez nagyban hozzájárult az Ukrajnában 2008-ban bevezetett független érettségi rendszer. A vizsgán a kárpátaljai magyar nemzetiségű, az ukrán második nyelvként tanuló diákok ukrán nemzetiségű és anyanyelvű társaikkal egyetemben ugyanazt az ukrán nyelv és irodalom vizsgatesztet kénytelenek megoldani ahhoz, hogy sikeresen felvételizzenek bármely ukrainai felsőoktatási intézménybe. A 2012–2014 közötti teszteredmények alapján tájékozódhatunk a továbbtanuláshoz szükséges 124 pontot el nem érők arányáról országos átlagban és kárpátaljai vonatkozásban is (lásd 1. táblázat, 16. oldal), s észrevehetjük, hogy a kárpátaljai tanulók majdnem minden tantárgyból lényegesen rosszabbul teljesítettek, mint az országos átlag. A szerző említést tesz arról, hogy a fejlesztésekhez szükséges nemzetközi mérésekből Ukrajna gyakran kimarad. A szerző a kulcskompetenciákat is érintő észrevételt tesz, miszerint ideje lenne a lexikális tudás túlzott követelése helyett a valós életben is hasznosítható ismeretek elsajátítására, fejlesztésére összpontosítani a nyelvoktatásban. Csernicskó hosszan elemzi a kárpátaljai tanulók független teszteredményeit, majd arra a meglátásra jut, hogy a magyar tannyelvű iskola csak akkor válhat kecsegtető opcióvá a szülők számára, „ha hasznosítható tudást közvetít, s ezt jól, magas színvonalon és hatékonyan teszi” (22. old.).

Folytatásként Beregszászi Anikó munkája következik *A magyar mint anyanyelv oktatásának tárgyköre a magyartanárok képzésében Beregszászon* címmel. A szerző kiemeli, hogy a magyar mint anyanyelv

tanítása során a pedagógusoknak a kárpátaljai magyar iskolák alapadottságait és az additív, vagyis a hozzáadó anyanyelv-oktatási szemléletet is szem előtt kell tartaniuk. Tíz pontban ismerteti ezen alapadottságokat, és kiemeli, hogy a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola magyar szakos diákjai már ebben a koncepcióban nevelkedve hagyják el az intézmény falait, s remélhetőleg ezzel a tudással felvértezve, ezzel a szemlélettel nevelik a jövő generációit Kárpátalján.

A következő elemzésben Dudics Lakatos Katalin vizsgálatával ismerkedhetünk meg: *A nemek és a nyelvjárási attitűd összefüggéseiről egy kérdőíves felmérés tükrében*. A kutató a (társadalmi) nem és a nyelvhasználat (ezen belül a nyelvjárás kérdése) közötti összefüggéseket vizsgálja. A szerző említést tesz a modern, hozzáadó anyanyelv-oktatási szemlélet megjelenéséről, de rámutat, hogy a valóságban még mindig jelen van a korábbi felcserélő szemlélet, mely a nyelvjárások használatának kerülését szorgalmazta. A tanulmányból megtudhatjuk, hogy a férfiak vagy a nők inkább azok, akik igyekeznek elhatárolódni a nyelvjárásoktól, beszélőtől, illetve, hogy kik az érdeklődőbbek a nyelvhasználatot érintő kérdéseket illetően. A köztudatban élő szólások – miszerint „*a kislányok nem beszélnek csúnyán, lányok nem mondanak ilyet, a férfiak káromkodnak, a nők nem, a nők igényesebben, választékosabban beszélnek, mint a férfiak*” (34. old.) – az eredményeken is tükröződnek. A válaszadók között a gyengébbik nem képviselői jobban igyekeznek megfelelni az elvárásoknak, elfogadóbbak a nyelvjárás kérdésében is.

A szekció zárásaként egy ukrán nyelvű tanulmányt olvashatunk Kótyuk Istvántól az ukránról magyarra, illetve magyarról ukránra való fordítás kérdéseiről. Azokról a tényezőkről szerezhetünk tudomást, melyek megnehezítik a fordítás amúgy sem egyszerű folyamatát a kisebbségi nyelvű tanulók számára. A legnagyobb problémát abban látja a szerző, hogy a nem ukrán anyanyelvű tanulók nem megfelelő módszer alapján tanulják az ukrán nyelvet az iskolákban. Az csupán a jéghegy csúcsa, hogy nincsenek megfelelő tankönyvek az ukrán tanítására, de mind tanterv, szótárak, mind a speciálisan ilyen helyzetekre orientálódott pedagógusokból is hiány van, melyek ellehetetlenítik a kisebbségi nyelvű tanulók megfelelő szintű nyelvelsajátítását, s így a fordítás lehetőségét is korlátozzák.

A kötet második nagy fejezete a kétnyelvűség és nyelvjárások témakörét járja körül. Márku Anita vizsgálata nyitja a fejezetet *Az internetes nyelvhasználat kutatásának lehetőségei a kárpátaljai magyarok gyakorlóközösségeiben* elnevezéssel. Márku a nyelvészet egyik igen fiatal ágáról, az internetes nyelvhasználat kutatásáról és annak kárpátaljai vonatkozásáról készített tanulmányt. A munka főként a számítógép közvetítette kommunikáció (CMC) és a számítógép által közvetített diskurzus (CMD) terminusának tisztázásán alapszik, illetve betekintést nyerünk egy CMD kutatás alapvetéseibe a kárpátaljai magyarok gyakorlóközösségeinek példáján.

Folytatásként Karmacsi Zoltán *Felvidéki és kárpátaljai etnikailag heterogén családok nyelvhasználatának és nyelvi szocializációjának jellemzői* című munkájával ismerkedhetünk meg. A kutató azokat a családokat vizsgálta, ahol az etnikailag vegyes házasság következtében a családok mindennapjaiban két nyelv használatos. Ez olyan helyzeteket eredményezhet, ami a gyermeket nyelvváltásra készíteti/készítheti. A két vizsgált területen (Kárpátalján és Felvidéken) élő adatközlő családok esetében elmondható, hogy a Kárpátalján élő gyermekek gyakrabban szólnak meg a magyar etnikumú szülő anyanyelvén, míg ez a tendencia a felvidéki családok utódjainak esetében a szlovák nyelv irányába mutat. A kétnyelvűségből adódóan az interferenciajelenségek is eltérő módon mutatkoznak a vizsgált családoknál: a Kárpátalján élő gyermekek beszédében gyakrabban előfordulnak mondaton belüli kódváltások, míg felvidéki társaiknál a mondatok közötti kódváltás alkalmazása a gyakoribb.

A következő munka Gazdag Vilmos írása, amely a kárpátaljai magyar nyelvjárások orosz/ukrán kölcsönszavaival foglalkozik. Gazdag kifejti, hogy a kárpátaljai magyarok nyelvjárása fokozottan másodnyelvi hatás alatt áll. Használói mindennapos kapcsolatban állnak az ukrán és az orosz nyelvet beszélő közösséggel, így nem túl meglepő a vizsgálat eredménye, miszerint az itt élők jelentős számban használják a másodnyelvi elemeket, békésen megférve a magyar nyelvi változatokkal.

A szláv nyelveknél maradvány, a következő tanulmány Bárány Erzsébet munkája: *Magyar eredetű lexikai elemek és azok értelmezése az ukrán nyelv szótáraiban*. A kutató munkájában rámutat a hungarizmusok

jelenlétére a 15-18. századi óukrán szókészletben. A nyelvközi kontaktusjelenségek közül a magyar kölcsönszavakról olvashatunk, melyek a lengyel nyelv hozadékaként honosodtak meg az ukrán nyelvben.

A kötet harmadik része a nyelvpolitika, a nyelvi tájkép és az etnicitás területeire kalauzol, Molnár D. István *A népesség száma és anyanyelvi összetétele Kárpátalja mai területén 1869–1910 között* címet viselő tanulmányával veszi kezdetét. Az elemzés pontos leírást ad Kárpátalja népességszámának változásáról 1869–1910 között (3. ábra 148. old.), valamint a Kárpátalja mai területén élő lakosság anyanyelvi összetételéről az 1880-as évi census adatai alapján (7. ábra 156. old.); a régióban ekkor a ruszin anyanyelvűek magas arányát regisztrálták.

A soron következő írással Hires-László Kornélia vizsgálatába nyerünk betekintést *Nyelvi tájkép és etnicitás Beregszászon* címmel. A kutató munkája színes képet mutat a város nyelvi tájképéről. Számos két- és többnyelvű tábla jelenlétét rögzíti, de nehezményezi a 2012-es nyelvtörvény adta lehetőségek kihasználatlanságát. Az etnicitás tekintetében elsősorban a magyar etnikum jelenlétére összpontosított, de figyelmet szentelt az orosz, zsidó és roma nemzetségekre is.

A továbbiakban Tóth Enikő elemzését olvashatjuk, melynek címe *A 2012-es nyelvtörvény gyakorlati alkalmazása: Mezőgecse példája*. Tóth egy kárpátaljai község példáján keresztül mutatja be a legutóbbi nyelvtörvény alkalmazását. A kutatás egy hároméves projekt keretén belül részletes betekintést nyújt Mezőgecse nyelvi tájképének alakulásába. A szerző rámutat a törvény adta lehetőségek kiaknázatlanságára, melynek okát többek között az anyagi források hiányában is látja.

A nyelvtörvélynél maradvány, a következő tanulmány a Csernicskó István – Fedinec Csilla szerzőpáros közös munkája, és a *Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrán nyelvtörvény elő- és utóéletéről* címet viseli. Az írás révén betekintést nyerünk az Ukrajnában zajló 2012-es nyelvtörvény okozta nyelvpolitikai események sorozatába, s a jelenleg a keleti országrészben zajló fegyveres konfliktust kiváltó okokról, azok esetleges etnikai hátteréről is információkat kapunk.

A kiadványt Séra Magdolna *Vegyes házasság, identitás, államnyelv (egy kvalitatív kutatás eredményeiből)* címet viselő írása zárja. A kutató mélyinterjúk alapján próbálta szemléltetni a kárpátaljai magyar ifjúsági

vezetők álláspontját az államnyelvtudásról és a címben is említett vegyes házasságról. Van, aki a vegyes házasság pozitív hatásait említi, mely két kultúra, s ezzel együtt két nyelv elsajátításával a családban születő gyermekeket előnyös pozícióba helyezheti, de van, aki az asszimiláció egyik alternatíváját látja ebben. A másik vizsgált terület az államnyelv elsajátításának kérdése, melynek vizsgálatakor kiderült, hogy még az ifjúsági szervezetek vezetői sem ismerik megfelelően az államnyelvet, de mindenképpen biztató az a tény, hogy emellett egyre inkább igény van a magyar nyelv tanulására.

A Hodinka Antal Kutatóintézet könyve átfogó képet nyújt a műhelyben folyó munka változatosságáról, széles perspektívájáról. A legfrissebb vizsgálati eredmények megismerésével betekintést nyerhetünk a kutatók által vizsgált területek elméleti és gyakorlati problémáiba, hozzájárulva ahhoz, hogy a tetten ért problémák előtérbe kerüljenek, s megoldásuk minél előbb megvalósulhasson.

Fábián Beáta

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Valóság, propaganda és mítosz. A csehszlovákiai menekültek kiadói tevékenysége nyugaton az 1968-1989 közötti időszakban

Orság, Petr: Mezi realitou, propagandou a mýty. Vydavatelské aktivity československých exulantů na Západě v letech 1968-1989. = Český časopis historický. 113. r. 2015. 1. no. 97-144. p.

A tanulmány szerzője a csehszlovákiai emigráns sajtó azon meghatározó elemeit vizsgálja, amelyekkel képesek voltak befolyásolni és együttesen kialakítani a csehszlovákiai emigránsok sajtótevékenységét nyugaton az 1968 augusztusát követő időszakban.

Ez a média az emigránsok közszféréjének legfőbb kommunikációs eszköze volt, amely fokozatosan épült ki a demokratikus nyugaton. Olyan speciális szociális-kommunikációs és információs teret hozott létre, amely képes volt a csehszlovákiai közélet eseményeit kritikusan megvitatni. A kommunista rendszer ezt a médiát az ellenséges ideológiai diverzitás eszközeként tekintette és bár a nyilvánosság előtt igyekezett bagatellizálni annak jelentőségét, a háttérben a titkosszolgálat igen nagy figyelmet szentelt neki.

Az 1968 augusztusát követő emigrációs hullám következtében megélnékült és újraértelmeződött az emigránsok közszféréja. A reformkommunisták legaktívabb és legbefolyásosabb nyugatra emigrált képviselői a nyugati média és a baloldali politikai mozgalmak fókuszába kerültek. Az egykori reformkommunisták legjelentősebb, nyugatra emigrált képviselője, *Jiří Pelikán* legfőbb céljának azt tekintette, hogy a nyugati nyilvánosságot tájékoztassa az otthoni történésekről. Szerteágazó kapcsolatai révén (Csehszlovákiában a Nemzetközi Diákszövetség elnöke, a Csehszlovák Televízió főigazgatója és parlamenti képviselő is volt) együttműködhetett a német és az olasz televízióval, különböző újságokban publikálhatott és nyilvánosan szerepelhetett a médiában.

Az egykori kommunisták emigrálásával új helyzet alakult ki: a kommunizmus ellenzői és áldozatai szembe találták magukat politikai ellenfeikkel, a volt kommunista funkcionáriusokkal. E két csoport egymás közötti kommunikációja nehézkes és feszültségekkel teli volt, de termékenyen írta át az emigránsok közsféráját.

A kommunista rezsim emigrációba vonult prominens képviselői főként Nyugat-Németországban és Svájcban telepedtek le. Egy részük az 1951-től sugárzó Szabad Európa Rádiónál helyezkedett el, amely rádió Csehszlovákiában véleményformáló szerepet játszott: rendszeresen idéztek és közöltek részleteket az emigráns sajtótermékekből. A rádió állandó munkatársának lenni biztos egzisztenciát jelentett.

Bár Csehszlovákiában az államhatalmi szerveknek az emigrációs publikációs tevékenységet nem állt módjukban cenzúrázni, a befogadó országok korlátozó rendelkezésekkel igyekeztek visszafogni ezt a tevékenységet, amely ráadásul nehézségekkel küzdött személyi, anyagi és technikai hátterét tekintve.

Az augusztus utáni időszakban két fő publikációs irányzat különíthető el. Az első csoportba tartoznak a többségében meghatározott területen élő emigránsoknak szóló információs folyóiratok, közlönyök, hírlapok (pl. *Frankfurtský kurýr*), a másik kategóriába pedig tartalmilag színvonalasabb, jelentősebb szerzői háttérrel rendelkező, főként a csehszlovákiai közönséget célzó sajtótermékek tartoznak (pl. *Listy, Právo lidu*).

Az emigráns sajtótermékek példányszáma száztól legfeljebb néhány ezerig terjedt (a müncheni *Text* 1970-ben 5000 példányban jelent meg, a zürichi *Zpravodaj* legmagasabb példányszáma 2500 volt).

A kiadói tevékenység alfája és omegája a megfelelő tőke volt, amiből sosem volt elegendő. Néhány esetben a már nagyobb kapcsolatrendszerrel bíró korábbi emigránsok (február utániak) segítettek egy-egy lap elindítását. Később a szerkesztőségek előfizetésekből, kisebb hirdetések-ből és időszakos támogatásokból igyekeztek bevételeiket biztosítani. Az olvasók gyakran nem is sejtették, hogy a szerkesztőséget csupán néhány önkéntes egyén alkotja, akik ingyen, ill. minimális bérért, szabad idejük rovására végzik a munkájukat.

Egészen más volt a helyzet a csehszlovákiai olvasókat megcélzó sajtótermékek finanszírozásánál: látszólag az előfizetések fedezték a

kiadással járó és az otthoniakkal való hatékony illegális összeköttetés fenntartásának költségeit. A kiadással és terjesztéssel járó költségek finanszírozása és a források eredete nem volt nyilvános és egyértelmű. Pl. a *Listy* egykori reform kommunistái elfogadhatatlannak tartották volna, hogy pénzt fogadjanak el és együttműködjenek eszmei ellenfeleikkel, ezért nem tudhatták meg, hogy a CIA támogatja az újság terjesztését Csehszlovákia területére.

A *Svědectví* folyóirat emblematikus alakja Pavel Tigrid sosem árulta el az újság fő mecénásának nevét, ugyanis döntően amerikai kormányzati forrásokból kaptak támogatást. Azonban az otthoni titkosszolgálat tisztában volt azzal, hogy Tigridet ki támogatja, ezért távollétében 1967-ben 14 év börtönre ítélték és az ítéletben az olvasható, hogy a New York-i Szabad Európa Bizottság és az International Advisory Council nevezetű amerikai kommunistaellenes szervezet a fő támogatója.

A Rómában kiadott *Listy* finanszírozási forrásait az alapító, Jiří Pelikán kitűnő kapcsolataiban kell keresni. Az olasz szocialista párt magas beosztású tagja Betino Craxi már az újság alapításakor is felkínálta segítségét és a szocialista párt a továbbiakban is támogatta a kiadást. A másik forrás a Svédországban letelepedett Zdeněk Hejzlar közbenjárása által skandináv szocialista csoportoktól és a Charta 77 alapítójától, František Janouch mecénástól származott.

Feltehetően Tigrid terelte Pelikánt az „amerikai források” felé, amikor megismertette George Mindennel, aki a CIA keretén belül szervezte meg a kiadványok disztribúcióját a vasfüggönyön túlra. Mindentől származott a *Listy* költségeinek egy része is. Miután 1979-ben Pelikán európai parlamenti képviselő lett, a *Listy* szerkesztését Vladimír Tosek vette át, bérét és az újsággal járó költségeket Pelikán fizette.

A *Právo lidu* emigrációs folyóirat Jiří Loewy szerkesztésében jelent meg a német szociáldemokraták támogatásával, később a támogatókhoz csatlakoztak a holland szociáldemokraták és a Párizsban élő emigráns, Jiří Veltruský is. Loewy további amerikai szervezetektől is szerzett támogatást. Azonban a 80-as évek második felében a fő anyagi támogatások kiapadásával az újság nehéz helyzetbe került.

A sajtótermékek Csehszlovákiába történő szállítása és terjesztése nem volt könnyű feladat. A szállítás legalapvetőbb módja a posta volt,

de közvetítőnek használták a nyugatra utazó csehszlovák állampolgárokat, ill. Csehszlovákiába utazó külföldieket is. 1970-től 1989-ig nem hivatalos kommunikációs csatorna működött a nyugat és Csehszlovákia között, amelyen keresztül több száz kilogramm emigráns folyóirat, idegen nyelvű irodalom, anyagi segítség, műszaki eszköz és gyógyszer jutott át a határon. A csatorna értelmi szerzői Pelikán és Petr Pithart voltak. Pelikán emigráns, Pithart pedig az Oxfordi Egyetem csehszlovák vendéghallgatója volt, aki hazatérte után részt vett az egyik legnagyobb illegális kommunikációs csatorna kiépítésében és működtetésében Csehszlovákia és a nyugat között.

Császári Éva

KISEBBSÉGI POLITIKA

Van-e élet az autonómia után?

Borbély István: Van-e élet az autonómia után? Koinónia Kiadó, Cluj Napoca – Kolozsvár, 2014, 208. p.

Van-e élet az autonómia után? – teszi fel a költői kérdést Borbély István egykori újságíró, aki a Koinónia Kiadó gondozásában 2014-ben megjelent, azonos címet viselő interjúkötetében a romániai (hovatovább az európai) közéletben mindmáig igen nagy aktualitásnak örvendő témát, nevezetesen az erdélyi autonómia kérdéskörét – annak elvi és gyakorlati lehetőségeit, kihívásait – igyekszik interjúalanyai segítségével alaposan körbejárni. Szerkesztőként Borbély István mindenek előtt arra törekedett, hogy az autonómia fogalmát, illetve annak gyakorlati lehetőségeit a lehető legrészletesebben tárja olvasóközönsége elé, kitérve a téma minden lehetséges politikai, gazdasági és társadalmi aspektusára. Ennek érdekében interjúkötetében a legkülönbözőbb szakterületekről igyekezett a témában illetékes és hozzáértő szakembereket megszólaltatni – nem eredménytelenül: sokan, sokféleképpen írtak már a székelyföldi autonómiáról, de az ominózushoz hasonló komplex mű nem született a témában.

Sajnálatos módon a román fél részéről ez esetben is egyértelműen tapasztalható volt a témától való elzárkózás, több román interjúalany ugyanis utolsó pillanatban lemondta az interjút – pedig nagyon érdekes és hasznos lett volna megismerni az ő álláspontjukat is.

„Hiányolok egy objektív „üzleti tervet” az autonóm terület működőképességéről...”

A kötet első interjúalánya, Juhász Jácint a fő hangsúlyt az autonómia gazdasági aspektusaira helyezi, vagyis a területileg autonóm régióra, mint önálló üzleti vállalkozásra tekint. Ebből a szemszögből nézve – vélemény-

nye szerint – a Székelyföld esetében legfőképpen az objektív elemzéseken alapuló üzleti tervek hiányoznak. Nem elegendő ugyanis pusztán párhuzamot vonni már meglévő, működő autonómiák (leggyakoribb hivatkozási alap természetesen a dél-tiroli) és az elképzelt modellek között, mondván, ha az egyik működik, akkor bizonyára a másik is fog, mert a társadalmi illetve gazdasági különbségek okán ez egyáltalán nem biztos. További problémát jelent, hogy nagyon sok romániai politikus az autonómiára pusztán mint a politikai haszonszerzés eszközére tekint, és pontos meghatározás és megalapozás nélkül emeli be a fogalmat a politikai diskurzusba. Hiányoznak a konkrét számok: gazdasági felmérések, kimutatások, elemzések – vagyis azok az egzakt információk, melyekre egy konkrét tervet lehetne alapozni. Nagyon fontos lenne, hogy az autonómia igénye és terve ne csupán holmi romantikus képzelgés maradjon a székelyföldi magyarság körében, hanem objektív, gazdasági alapokon nyugvó tervezet.

„Székelyföld autonómiája nem is olyasmi, amit valaki meg akarna csinálni...”

Szilágyi N. Sándor egyike a legkorábbi autonómiatervezetek kidolgozóinak, koncepciója azonban sajnálatos módon sohasem került még csak megvitatásra sem. Véleménye szerint ennek egyik legfőbb oka, hogy tervezetében konkrétan egyetlen egyszer sem szerepel az *autonómia* varázsszó, ő ugyanis inkább a romániai nyelvi közösségek törvény által garantált jogegyenlőségére helyezte a hangsúlyt. Szilágyi tervezete tehát sokkal inkább tekinthető egy fajta kulturális autonómiának, mely minden romániai nyelvi közösség alapvető nyelvhasználati jogát hangsúlyozza. Juhász Jácinthoz hasonlóan Szilágyi is úgy véli, az autonómia kifejezés manapság leginkább csak egy zavaros politikai hívószó, melylyel nagy tömegeket lehet igen hatékonyan mozgósítani – anélkül, hogy a valódi megvalósítás bárkinek is az érdekében vagy szándékában állna.

„Mozgalomra mindenképp szükség van Székelyföld autonómiájának eléréséhez...”

Bakk Miklós politológus és publicista, a Babes-Bolyai Egyetem docense az őt megelőző riportalanyhoz hasonlóan több autonómiatervezet

kidolgozásában is személyesen részt vett. Legújabb és legismertebb jogszabálycsomag-tervezetében az aszimmetrikus regionalizmus jelenségre helyezi a hangsúlyt (azon belül is első sorban a régiók intézményeire és kompetenciáira, szemben azok konkrét földrajzi határaival), svájci és amerikai példákkal szemléltetve a rendszer működőképességét. Fontos megjegyezni, hogy tervezetét Bakk nem kizárólag a Székelyföldre vonatkoztatja, hanem minden romániai megye finansziális és közigazgatási önállóságáról szól, sok tekintetben az olasz mintát alapul véve (például a régiókon belüli képviseletet a nyelvi arányok határoznák meg). Bakk Miklós két év távlatából (2012-2014) némiképp módosította helyzetértékelését, hiszen időközben számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a román kormány a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatja még csak az autonómia egyes részleteinek megvitatására sem, arról nem is beszélve, mennyire leértékelődött az RMDSZ szerepe a kormánykoalíción belül.

„Az autonómia elképzelések mögött nincs gazdasági alap és társadalompolitikai koncepció...”

Stefano Bottoni, a Bolognai Egyetem Legújabb Kori Történelem Tanészékének tanára szavaiban, első sorban a MAT-ra tér ki, vagyis arra a Magyar Autonóm Tartományra, melyet szovjet nyomásra hoztak létre 1952-ben a Székelyföldön, s melyről az interjúalany könyvet írt 2008-ban. A MAT létrehozásában a szovjet kisebbségpolitika elve érvényesült, mely szerint az adott közösség nyelvén kell építeni a szocializmust. A MAT azonban semmiképpen sem lehet hivatkozási alap egyetlen mai autonómia esetén sem, és gyakorlatilag egyetlen elemét sem lehetne beemelni egy mai programba. Ami miatt azonban mégis érdekes lehet, az a területi határa, hiszen az lényegében lefedte Székelyföld területét. Bottoni szerint az autonómia-elgondolás fő problematikája egyrészt a területi határok bizonytalansága, másrészt a román nyelv ismeretének hiánya a magyar ajkú lakosság körében, ami nagymértékben nehezíti a Bukaresttel való üzleti és adminisztratív kapcsolattartást. Bottoni meglátása szerint a gazdasági válság egyértelműen a nemzetállamoknak kedvezett a régiókkal szemben, mert azt bizonyította, hogy a központosított nemzetállam jobban képes gazdálkodni a pénzzel, mint a régiók.

„Sikeres regionális fejlesztéspolitikai nélkül nem lesz autonómia...”

Csutak István a romániai központi fejlesztési régió ügynökségének Harghita megyei kirendeltségének technikai szakértőjeként széles körű rálátással rendelkezik arra, hogyan is működnek az Unió azon pályázatai, melyeket a fejlesztési régiókban működő ügynökségek bonyolítanak le. Csutak a jelenlegi 8 helyett 16 kisebb gazdasági régió létrehozását szorgalmazza, szerinte ugyanis a jelenlegi régiófelosztás nem kompatibilis az Unió rendszerével. Ez azt eredményezi, hogy a csatlakozás óta tovább nőtt a közöttük lévő szakadék, vagyis, az eltelt időben a szegényebb régiók még szegényebbek, a gazdagok pedig még gazdagabbak lettek. A gazdasági előnytelenésen túl a régióknak nincsen sem társadalmi, sem politikai értelemben vett identitásuk, megbecsülésük. A gyakorlati működést tovább nehezíti a tény, hogy a régiók élén 30 tagú testület áll, ami a nyugati döntéshozatali kultúra értelmében egyáltalán nem hatékony: ezen elv szerint a 3 tagú testület működőképes, az 5 tagú demokratikus, és még működik, a 7 tagú már problematikus, 9 tag esetén pedig semmi nem fog történni, mert senki sem felelős semmiért. Romániában ez a szám 30, ami jelentősen megnehezíti helyzetet. A szervezeti problémákon túl a korrupció és az uram-bátyám rendszer tovább hátráltatják a pályázati pénzek igazságos és hatékony elosztását. Csutak szerint az autonómia megvalósulása csakis az ésszerű régiófelosztás nyomán lehetséges.

„Székelyföld megteremtése konkrét projektek horizontját nyitná meg...”

Gabriel Andreescu, az egyik legismertebb román emberjogi aktivista, abban látja az autonómia legnagyobb akadályát, hogy Romániában nincs semmilyen kulturális hagyománya sem a területi, sem pedig a perszonális autonómiának. A román emberek körében tapasztalható magyarellenesség miatt az autonómia jelenleg csak a politikai eliték közötti meg egyezés tétje marad, kizárva a társadalmi diskurzus lehetőségét. Úgy véli, hatalmas problémát jelent az emberek politikai tájékozatlansága, mert nem tudnak különbséget tenni autonómia és elszakadás között. Mindez persze a román nacionalista pártok malmára hajtja a vizet, akik a politikai haszonszerzés fő eszközét látják ezen fogalmak egybemosásában. Sajnos a román lakosság körében igen nagy a demokratikus

értékekkel és egymás elfogadásával szembeni ellenállás: egy felmérés szerint a fiatalok zöme inkább a diktatórikus államberendezkedés híve, és meglehetősen elutasító bizonyos etnikai és társadalmi csoportokkal szembeni (homoszexuálisok, zsidók, cigányok, magyarok). A gazdasági tőkével ellentétben Andreescu sokkal inkább a társadalmi tőke szerepét tartja fontosnak egy működőképes autonómia szempontjából.

„Az autonómia nagy esély, de egyben teher is...”

Salat Levente a Babes-Bolyai Egyetem professzora, akinek fő kutatási területei az etnopolitika, multikulturalizmus és interkulturalitás, a székelyföldi magyarok széthúzásába látja az autonómia legnagyobb akadályát, ugyanis maguk a magyar követelések sem egységesek, hanem legalább három-négy fronton zajlanak, különböző koncepciókat előtérbe helyezve. Elég csak a két legmarkánsabbat, az RMDSZ kisebbségi törvénytervezetét, illetve a Székely Nemzeti Tanács területi autonómiakövetelését alapul venni. Természetesen a romániai politikai kultúra fejletlensége sem használ az ügynek, illetve további nehezítő körülmények (magyar állampolgárság, stb.) gördítenek akadályt a megvalósulás útjába. A kulturális autonómiát ugyan nem tartja eszményinek a Székelyföld számára, de a fokozatosság elvét követve mindenképpen ezt tekintendő az első lépcsőfoknak – azzal a fontos megjegyzéssel, hogy a székelyföldi magyarságnak mindenképp előtt meg kell tanulniuk kihasználni már meglévő – még ha nem is túl széles körű – jogait, s erre a jogtudatosságra alapozva lehetne tovább építeni, bővíteni a területi autonómia bástyáit.

„Ha a konfliktus nem kap életteret, hamis világkép alakul ki az emberekben...”

Bocsárdi László romániai magyar rendező és színházigazgató művészemberként az autonómiát az alkotás alapelemének tekinti, hiszen szerinte csak autonóm személyiségek hozhatnak létre érvényes, értékes alkotásokat. A liberális világrend változásait kritikusan szemléli, mert úgy véli, a sokszínűségben gyakorta olyanok is szerephez jutnak, akik nem képviselnek igazi értéket. Fontosnak tartja ugyanakkor, hogy minden közösségnek lehetősége legyen beszélni saját ügyeinek alakulásába, és mindenki szabadon reflektálhasson az őt ért benyomásokra.

A Székelyföld kulturális helyzete ma – ha nem is tökéletes, de – kielégítő, a nehéz gazdasági és társadalmi helyzet dacára is. Az autonómia első sorban annak függvényében jelenthet pozitív vagy negatív irányú változást a székelyföldi kultúrélet számára, hogy milyen értékeket, prioritásokat határoznak meg annak vezetői.

„Az autonómia többletesélyt jelent az erdélyi magyaroknak, hogy megmaradhassanak hazájukban...”

Smaranda Enache román emberjogi aktivista, társalapítója a kisebbségi jogokért is sikra szálló Pro Liga szervezetnek. Véleménye szerint a román köztudatban a centralista és nacionalista pártok szónoklatai nyomán kialakult egy olyan nézet, miszerint az autonómia az elszakadás első lépcsőfoka. Ezt a tévhitet nagyon nehéz eloszlatni az emberek fejében. Ez mindenképpen csak a két fél közötti párbeszéd által valósulhat meg, melynek első lépése a magyar-román civiltársadalmi bizottság megalapítása lenne. Mivel minden európai régió sajátos paraméterekkel rendelkezik, úgy véli, nincs egységesen alkalmazható autonómia-modell, minden régiónak magának kell eldöntenie, számára melyik a legkedvezőbb járható út. Romániában ez különösen nehéz feladat, mert a relatíve fiatal nemzetállamban nincs hagyománya a regionalizmusnak, sőt épp ellenkezőleg, kezdetektől fogva kifejezetten centralista beállítottságú volt. Mindenképpen egy román-magyar párbeszéd nyomán kibontakozó, az ország egészére vonatkozó régiósítással célszerű kezdeni a folyamatot, melynek végeredményeként egyszer – nem föltétlenül a közeljövőben, hiszen a dél-tiroli autonómia is mintegy 50 év tárgyalásainak eredménye! – megvalósulhat Székelyföld autonómiája.

„A kiindulópontot a reális önszemléletre való törekvésben látom, vagyis abban, hogy a romániai magyarok tisztában legyenek saját helyzetükkkel...”
Bárdi Nándor történész szakmája révén már rég óta kapcsolatban áll a székelyföldi autonómia kérdésével. Az előtte szólókhoz hasonlóan ő is fontosnak tartja az autonómia fogalmának széles társadalmi körben történő tisztázását, legfőképpen a kiinduló fél, azaz a magyarság oldaláról. Az autonómia kifejezés szemantikai szempontból nagyon sok mindent jelenthet, és egyáltalán nem mellékes, hogy adott kontextusban melyik

fél melyik értelmezést használja. A fogalmak tisztázásában nagyon fontos a történelmi tisztánlátás, a múltbeli események és jelenségek helyén való kezelése.

„A székelyföldi identitásszerkezet megnöveli az együttműködési hajlandóságot...”

Bíró A. Zoltán társadalomkutató, a csíkszeredai székhellyel működő KAM (Regionális és Antropológiai Kutatások Központja) vezetője, a Sapienta Erdélyi Magyar Tudományegyetem tanára, aki az utóbbi időben, első sorban a vidéki térségek felzárkóztatásának lehetőségeit kutatta. Véleménye szerint a székelyföldi emberekben egyelőre még lényegesen erősebb a kistérségi identitás (vagyis a szülőfaluhoz vagy városhoz való elsődleges kötődés), mint a *székelyföldiség*, de a tudatos identitásépítésnek és –formálásnak köszönhetően ez a tendencia lassan megváltozni látszik. Erre nagy szükség is van, mert a régiók fejlesztése, fejlődése csak az érintett települések együttműködése által valósulhat meg. A székelyföldi identitásépítéshez szervesen kapcsolódik az *autonómiázás* jelensége, mely nagyon sok homályos részletet rejt magában, s jellemzően mindenki mást gondol róla. A székely identitásszerkezet alapvetően egy zárt, maga köré burkot növesztő identitás, melynek alapvető eleme a mi-ti elkülönülés – egy jövőbeni potenciális autonómia koncepcióját viszont célszerű lenne a valós, nyitott társadalmi folyamatokra építeni.

A kötet különböző tudományterületről érkező interjúalanyai különböző szempontok mentén értéklik az autonómia megvalósulásának lehetőségeit. Amiben minden kétséget kizáróan egybecseng a megszólalók véleménye, az az a tény, hogy egyelőre egy viszonylag kiforratlan, homályos autonómiaköveteléssel állunk szemben, mely mindenképpen pontosabb, részletesebb kidolgozást igényel. Nem szabad megfélemlíteni az autonómia megvalósításának társadalmi és gazdasági előfeltételeiről sem, melyek jelenleg méltánytalanul kevés szerepet kapnak az autonómiáról szóló diskurzusban – pedig egy sikeres, jól működő autonómia csakis a valós tényekre, konkrét számokra és reális igényekre alapozva valósulhat meg.

Gyantár Noémi

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

„Habsburg-falók” és „Habsburg-ügynökök” – A köztársaság kikiáltásának napja az osztrák második köztársaság emlékezetében

Wenninger, Florian: Von „Monarchenfressern” und „Habsburg-Agenten”. Der 12. November als politischer Erinnerungsort der Zweiten Republik. = Zeitgeschichte, 41. Jg. 2014, 6. No. 400–413. p.

Az Osztrák Köztársaság a Monarchia utódállamaként hosszan tartó, keserves eszmepolitikai küzdelmek során át kereste nemzeti önazonosságát kulturális-etnikai meghatározók és univerzalisztikus jegyek között, s kérdés, hogy máig is végérvényesen megtalálta-e. (Az EU kereteiben mindenképp: igen.) Útkeresését kívülről ráoktrojált cezúrával szakította félbe hét esztendőre az ország hitleri bekebelezése, utána pedig tíz éven át bénította a négyhatalmi megszállás (1945/55). Az 1918-1938 között kibontakozó, majd a megszakítás után a második köztársaság kereteiben 1955 után folytatódó útkeresés beszédes tükrö a nemzeti ünnep konszenzusos kijelölésének elhúzódó megoldatlansága. A tanulmány szándéka szerint a második köztársaság időszakára koncentrálni, ám maga sem tekinthet el a megelőző szakasz és egyáltalán az 1918/19-es alaphelyzet bemutatásától.

A monarchiabeli cseh stb. „korona” országaitól megvált, az osztrák „örökös tartományok” területére szorítkozó (Burgenland néven ugyan az addigi „német” Nyugat-Magyarországgal kibővült) „Német-Ausztria” ideiglenes nemzetgyűlése 1918. november 12-kén proklamálta köztársasági státuszát, és ezt a napot, egyébként május 1-sejével párhuzamban, fél évvel később az alkotmányozó nemzetgyűlés állami ünneppé nyilvánította. Kapcsolódóan a 10. évfordulóra a bécsi Ringen felállításra

került a köztársaság emlékműve. Időközben a békeszerződés az új államot a „német” építetnon használatától eltiltotta. November 12. a „nemzeti” ünnep szimbolikus szerepét a Szociáldemokrata, illetve a Keresztény-szociális Párt politikai vetélkedése talaján azonban nem tölthette be egyértelmű küldetéssel. A szociáldemokraták ugyanis kifejezetten a köztársasági eszmével kötötték össze, de még ezt is a Május 1-jéhez hasonlóan a szociális reformok szervének tekintve. A polgári-konzervatív, olykor akár még a monarchisztikus érzelmeknek elkötelezett keresztény-szociális tábor mindezzel merőben szemben állva legfeljebb a kénytelen-kelletlen tudomásul vett új államiság deficitesebb jelentéskörét asszociálta hozzá. Megünnepléséhez ennek megfelelően az intézményi szinteken (iskola stb.) túl őszi formában nem is csatlakoztak. A plurális demokráciát felszámoló ausztrófasiszta diktatúra (1934/38) végül el is törölte az ünnepet, a bécsi emlékművet is eltakarította. Ettől kezdve a hitleri uralom és az azt követő megszállási időszak alatt, noha a szociáldemokraták a szovjet által protezsált kommunistákkal vállvetve szorgalmazták az eltörölt ünnep visszaállítását, Ausztriának nem volt nemzeti ünnepe. A baloldal az 1948-as 30. évfordulón ünnepelte ugyan november 12-t mint emléknapot, elérte az emlékmű újbóli felállítását, a nap nemzeti ünnep-státuszának kérdése ezt követően azonban egészen 1955-ig lekerült a napirendről.

Az 1955-ös osztrák államszerződés nyomán, tömbön kívüli státuszban újra függetlenné vált Ausztria politikai életét sikeresen konszolidálta a Szociáldemokrata Párt és a keresztény-szociális törekvéseket megöröklő Néppárt 1947-től kormányzó, 1966-ig kitartó nagykoalíciója. Ebben a közegben indult újra a törekvés a kölcsönösen elfogadható vonatkozási ponthoz kötött nemzeti ünnep kijelölésére. Új lehetőség adódott október 26-ával, a visszanyert szuverenitás kihirdetésének napjával, amely a „nemzeti zászló napja” gyanánt, főként iskolai megemlékezések céljára, rövidesen elnyerte a nem hivatalos emléknapi rangját. Majd November 12. 1958-as 40. évfordulója körül a szociáldemokraták főként a párthoz leginkább kötődő Bécsben, de több vidéki ponton is megrendezett nagyszabású megemlékezéseik hullámán újfent megpróbálkoztak a köztársaság napjának előtérbe állításával, s helyenként az ellentábor sem tagadta meg a csatlakozást. A néppárti központi vezetés

azonban nyíltan ellentmondott: kinyilvánított álláspontja szerint a köztársasági Ausztria alapját nem egyedül a köztársaság 1918. évi kikiáltása adja, ahhoz a Monarchia öröksége is hozzátartozik, majd közbülső megoldásként mind határozottabban október 26. nemzeti ünneppé nyilvánítását javasolta. Az ekkoriban már néppárti stratégiára törekvő Szociáldemokrata Párt végül fontolóra vette az Október 26. körüli kompromisszum lehetőségét. Egy időre csak a Habsburg Ottó hazalátogatási szándéka nyomán 1960/63 között elhúzódó „Habsburg-válság” zavarta össze a helyzetet, amikor is November 12. szimbolikája szükségképpen új erőre kapott, s a megemlékezések szociáldemokrata részről új lendületet nyertek. S noha a kormány a trónörökösnek nem engedett, hiába tették volna, ha csak róluk van szó, a néppártiak, koalíción kívülről a kommunisták hangja is egyre nagyobb lett, az egész jobboldalt „Habsburg-ügynökök” gyülekezetének titulálva. Ottó egyébként kérészetet adott be a Közigazgatási Bírósághoz, mely 1963-ban általános meglepetésre és sokak felháborodását kiváltva még helyt is adott neki, de akkor a helyzet feszültsége láttán végül ő maga állt el a terveitől. Október 26. ügye végre zöld utat nyerhetett.

A soron következő 1964. év alkalmat adott az osztrák múlt egy harminc, valamint egy ötven év előtti katasztrófaeseményének tükrében történő szemlélődésre: a jobb- és baloldal 1934-es összecsapásának, illetve az I. világháború kitörésének emlékezetéről volt szó. A kettős emlékezet is a kompromisszumokra törekvő politikai belátásra ösztönzött, és most lényegében a baloldal volt soron. A szociáldemokrata-néppárti koalíciós kormány egyik utolsó intézkedéseként munkaszüneti nap jelleggel nemzeti ünnepnappá nyilvánította Október 26-át, érintetlenül hagyva November 12. köznapi jellegű emléknap-státuszát. A továbbiakban váltópártként szereplő táborok egyike sem vizsgálta felül az egyezményes konstrukciót. Sőt, a köztársaság napját az 50. évfordulón, 1968-ban, az 1966/70 között önállóan kormányzó Néppárt támogatásával már-már nemzeti ünnepnek kijáró nyomatékkal és méltósággal ülte meg az ország, hitet téve az Első Köztársaság emlékének megbecsülése mellett. A következő választási ciklusokon 17 évig átívelő, politikailag lehető legkorrektebb szociáldemokrata kormányzás Bruno Kreisky vezetésével nem hogy nem vitatta Október 26. történetpolitikai legitimitását, de arra építette

tette egész, korszakalkotó kormányzati filozófiáját. Ha a felszín alól olykor elővillantak még a November 12-dikét illető politikai vagy inkább ideológiai igények, maga Kreisky intette le párttársait azzal, hogy annak emlékezetére, ha közelről megnézik, tulajdonképp rátapad ama korai „Német-Ausztria”-szemlélet, melynek jegyében a régi szociáldemokraták még támogatták volna akár a Weimari Németországgal való egyesülés gondolatát is a nemzeti függetlenséggel szemben. Ez az 1978-as, 60. évforduló eseménye volt. Ugyancsak Kreiskynek jutott osztályrészül a Habsburg Ottóval való kései kézfogás is (1972), amivel kiköszörülhetett a mértéken felül „Habsburg-faló” baloldal becsületén esett csorbát.

Komáromi Sándor

Az 1918/19-es új Litvánia demokratikus kezdetei

Richter, Klaus: „Eine durch und durch demokratische Nation”. Demokratie und Minderheitenschutz in der Außendarstellung Litauens nach 1918 = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. 2015. No. 2. 194-217. p.

A cári orosz és kisebb részt német birodalmi kötelékekből az első világháború végével szabaduló balti nemzetek új szuverenitásainak megszületéséről és korai életéről egyelőre kevés közkeletű és szilárd ismerettel rendelkezünk. Egykorú sajtó- és diplomáciai források tükrében ez irányú tartozásokból törleszt a Kelet-Közép-Európa-kutatásnak szentelt orgánium tanulmánya – Litvánia vonatkozásában.

Az 1917 februári orosz polgári, majd az októberi bolsevik forradalom kihatásaként, egyúttal pedig a központi hatalmak és Oroszország között 1918. március 3-án megkötött breszt-litovszki béke erejével a balti és attól délebbre elhelyezkedő területek nemzeti elszakadási mozgalmi Tallinntól Kijevig lényegében a német megszállási időszakban – homályos célzatú, de hathatós német támogatás mellett – jutnak el függetlenségi elképzeléseik artikulációjáig. Az orosz bolsevik adminisztráció a békekötés értelmében tulajdonképp lemond a vonatkozó területek legnagyobb részéről. E nemzeti önállósági törekvések – részint a német kon-

textus okán Németország fegyverletételéig, illetve a Versailles-i békéig (1918/19), részint pedig az eredendően antant-szövetséges Oroszország befejezetlen politikai átalakulását tekintetbe véve akár az orosz polgárháború lezárultáig (az európai részekben 1920/21) jobbra azonban kívül maradnak az európai rendezés programját kézben tartó antant szemhatárán. Az önjelölt szuverenitások útkeresésüket a maguk részéről a nyugati fronton körvonalazódó német vereség árnyékában igyekeznek mégis áthangolni az antant önmagában elvont politikai doktrínájára: a berendezkedés demokratikus keretként a „népek önrendelkezésének” eszméjére, majd a vegyes lakosságú övezetek vonatkozásában a politikai stabilitás faktoraként ennek korrekcióját adó „kisebbségvédelmi” koncepcióra. A balti övezetnél egyébiránt színesebb – a részterületenként névadó észt, lett, litván identitás mellett lengyel, német, orosz, fehér-orosz, ukrán, zsidó stb. összetételű – multietnikus tájéket elképzelni sem lehetett volna.

Litvánia esetében az ország nagy múltú középkori, majd a Lengyel-Litván Unióban folytatódó államiságának helyreállításáról volt szó. A litván hazafiak 1917 szeptemberéig visszanyúló előkészületek után („Litván Konferencia”, „Litván Tanács”) Antanas Smetona, Augustinas Woldemaras és mások vezetésével 1918 februárjában Vilniusban független kormány alakul a megszállók hozzájárulásával. A legitimitáció, az államforma, illetve a területiség kérdései jobbra csak a német kapitulációt, továbbá a nemzetállamiságában helyreállított (1918.11.11.) Lengyelország kezdetben nyitott keleti határainak biztosítását követően (lengyel-ukrán és lengyel-szovjet, illetve főképp népfelkelő bázison zajló lengyel-litván háború, 1919/20) dőlhetnek el. A világháborút lezáró béketárgyalások a keleti háborús front fegyvernyugvás utáni viszonyait természetesen nem érintik közvetlen formában. A breszt-litovszki béke jogilag ugyan aktualitását veszti, a tárgyalásokon a megszállási területeken ébredező új formációkat azonban éppoly kevésbé tekintik érdekeltnek (küldöttségeik megfigyelői státuszban kapnak meghívást), mint a német békepartner Oroszországot. Az új balti államokat érintő legitimitációra antant részről csak 1922-ben kerül sor.

A lengyel intervenciók a reménybeli litván szuverenitás területének nagyobb részét szerencsére nem, délkeleten éppen a történelmi székvárost, Vilniust és körzetét azonban nagyon is közelről érintik. Az újabb időkben erősen ellengyelesedett területrészt az orosz-bolsevik és lengyel nemzeti erők között többször gazdát cserél, mindegyik saját adminisztrációt hív létre. A végső győzelem a lengyeleké (Rigai béke, 1921), a vilniusi körzettel csonkított új Litvánia kényszerűen átteszti székhelyét Kaunasba. Lengyelország a szolidaritását az egykor volt szoros szövetség feltámasztása esetére tartogatta volna, a litvánok azonban nem kívának élni a lehetőséggel. Nagyobb nyomatékkal merül fel egy litván-belarusz szövetség a belarusz függetlenség kikiáltása (1918. március) után az orosz és a lengyel aspirációkkal szembeni közös védekezés érdekében, de a belarusz territóriumon végül győztesként osztozik meg a két versenytárs: a nyugati részen Lengyelország helyreállítja történelmi jogait, keleten pedig Belarusz Szovjet Köztársaságot hív létre. 1923-ban a litván állam a lengyel mintát követi a német birodalmi Kelet-Poroszországtól antant-mandátum alatt elcsatolt, vegyes lakosságú Memel-vidék annexálásával, amit azután elfogad a szövetséges közösség is.

A litván függetlenségi törekvések aktivistái és a független ideiglenes kormány tisztviselői folyamatosan keresik a kapcsolatokat az antant kormányaival. A béketárgyalások idejére Párizsban fenntartott irodájuk bázisán kísérik figyelemmel a folyamatokat, igyekeznek érintkezésbe lépni a különböző küldöttségekkel. A legfontosabb összeköttetés a mintegy 300 ezres lélekszámú amerikai litván diaszpóra körében működő Lithuanian National Council intézményén és sajtóján keresztül az USA politikai köreivel, illetve az angolszász közvéleménnyel alakul ki. A Council megnyeri az ügy számára például Robert J. Caldwell közismert és befolyásos iparpolitikai potentátot, aki a legmegfelelőbb helyeken szólal meg az új Litvánia érdekében. Alapvetően a jelentős tömegekben hazakészülő diaszpóra képviselőinek köszönhető a német részről javasolt monarchikus berendezkedésről a szabadelvű köztársasági államformára átálló politikai tájékozódás kiforrásának is.

A kisebbségvédelmi téma valójában a lengyel hadjáratok nemzeti-ség-ellenes, főként antiszemita kilengései nyomán kerül a békekonzferencia napirendjére. Ilyeneket magában foglal már a Lemberg (Lviv/Lviv/

Lwów) körüli összecsapások krónikája 1918 novemberéből. A Vilniusban 1919 áprilisában végrehajtott vérengzésekről a már működő londoni litván külképviselet útján szerez tudomást a külvilág is, ennek nyomán Lengyelországot a közvélemény az Atlanti-óceán mindkét partján széles körben megbélyegzi. Maga a fiatal litván köztársaság ezzel szemben már 1918 októberében elfogadott alkotmányában látványos intézkedéseket irányoz elő a határai között élő főbb nemzetiségek – fehéroroszkok, lengyelek, németek, zsidók – politikai részvétele, illetve kulturális autonómiája irányában: küldötteiket néhány fő erejéig kooptálja az államtanácsba, határozatait mindegyik nyelven publikálja, sőt, „fehérorosz” és „zsidó” minisztériumot hoz létre stb. Az elképzelések számos eleme az 1920. év elejéig életbe is lép. Zsidó részről mindezt természetesen lelkesedéssel fogadták. A tervek és intézkedések, az eseménybeszámolók nemzetközi sajtója, valamint az Egyesült Államokba is eljutó helyi jiddis nyelvű sajtó nagyban hozzájárul a litván állam legalább egy-egy kétoldali viszonylatú de facto elismeréséhez (Nagy-Britannia: 1919.09.25; Franciaország: 1920.05.11.). Az USA, az orosz polgárháború tartama alatt Kolcsak admirális győzelmére spekulálva halogatja a legtovább – egyéb-iránt a litván-barát amerikai sajtó kereszttüzében – ezt a lépést (1922. júl. 28.); egy polgári Oroszország feltételei között inkább egy demokratikus autonómia útját egyengette volna az új balti államok számára. Ezt követően már az antant közös, de jure elismerése sem várat sokat magára. Erre 1922. december 20.-án kerül sor, miután a nemzeti kisebbségi jogok agendáját augusztus 1-jével felveszi a végleges alkotmány is.

1923 körül mindinkább kiviláglik: a fehérorosz autonómia kevésbé a nem túlságosan nagy létszámú kisebbség javát szolgálja, hanem alapjában a minszki Belarusz Szovjet Köztársaság emigráns ellenkormányának bújtatott szerve az 1918-as „Belarusz Népköztársaság” örökségének talaján, a zsidó autonómia pedig mégsem élvezi a litván társadalom feltétlen támogatását, hanem annak idején lényegében a Vilnius megtartásáért folytatott, ám hiába valónak bizonyult külpolitikai kampány hívta létre, egy aktuális népszámlálás tükrében ráadásul a litván-zsidó közösség – éppen Vilnius nélkül – nem is annyira népes, mint eleinte gondolták. Mindkét autonómia fokozatosan elhal, egy-egy hasonló előterjesztést lengyel, valamint német vonatkozásban pedig elutasít a par-

lament (1925). A folyamatok értelmezését illetően ma még tág tere van az alap kutatásnak. A Smetona-Voldemaras páros vezette demokratikus színezetű, keresztény-demokrata színezetű litván politikát 1926 végére a hadsereget is bevető államcsínyükkel felváltja egy vállaltan antidemokratikus, tekintélyelvű berendezkedés, amely nem rejti véka alá antisemitizmusát sem, jóllehet a litván állam eredendő „demokratikus köztársasági” védjegyét az 1928-ban bevezetett új alkotmány is vállalja, s végül csak 1938 változtatások ejtik ki.

Klaus Richter (Birmingham) kapcsolódó munkái sorában hívjuk fel a figyelmet *Antisemitismus in Litauen: Christen, Juden und die „Emanzipation” der Bauern – 1889-1914* (Berlin, 2013), a tágabb kutatásból pedig V. G. Liulevicius (Tennessee – Knoxville): *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge, 2000) c. köteteire.

Komáromi Sándor

A vallás és Nyikon pátriárka szerepe Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség egyesítésében

Tairova-Yakovleva, Tatyana: The Role of the Religious Factor and Patriarch Nikon in the Unification of Ukraine and Muscovy = Acta Polonica Historica, Vol. 110, 2014, 5-22. p.

Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség 1654-es egyesítésének okairól számos vita folyik a történészek körében, illetve hogy vajon miért választotta a kozákok hetmanja, Bogdan Hmelnyickij a moszkvai cár fennhatóságát. A jelen cikk némileg más aspektusból közelíti meg ezt a korszakot. Mi indította Alekszej cárt arra, hogy uralma alá vonja Ukrajnát? Tényleg a rusz földek újraegyesítése volt a célja, ahogyan azt az orosz történetírás hangoztatja? Milyen szerepet játszott a vallás, az orosz ortodox egyház, különösen pedig Nyikon pátriárka a cár döntésében? Miért szegte meg a Moszkvai Nagyfejedelemség a Lengyel-Litván Perszonálunióval kötött Poljanovkai szerződést és miért indított háborút Ukrajnáért?

Szergej Szolovjov, híres orosz történész a Moszkvai Nagyfejedelemség és Ukrajna 1654-es egyesülésére az „annektálás” szót használta. Ő úgy gondolta, a cár azért tette rá a kezét Ukrajnára, mert attól tartott, hogy Hmelnickij esetleg a törökökhöz csatlakozik, és ezzel a Török Birodalom határossá vált volna a Moszkvai Nagyfejedelemséggel. Később más orosz történészek már „egyesítésről” beszéltek, míg a vallási vonalról és Nyikon pátriárka szerepéről mélyen hallgattak. A sztálini történelemfelfogás szintén a két „testvéri nép” egyesülését hangoztatta. A 17. századbeli Ukrajna nemzeti identitásának kutatása azonban arra derített fényt, hogy a Kijevi Rusz már csak halvány emlék volt akkoriban. Ortodox egység ugyan létezett, de ez nem akadályozta meg az ukrainai kozákokat abban, hogy a 17. század elején a Moszkvai Nagyfejedelemség ellen induljanak harcba.

A Moszkvai Nagyfejedelemség területéről származó dokumentumokat vizsgálva az derül ki, hogy 1653 októberében a Zemszkij Szobor (országos gyűlés) úgy határozott, hogy Bogdan Hmelnickij hetman vezette, Zaporozsje térségében élő népeket a cár „védelme alá veszi”. A cár kifejezetten azért egyezett ebbe bele, hogy megakadályozza, hogy a lengyelek felbomlasszák az ortodox keresztény egyházat. A dokumentumban tehát szó sincs „újraegyesítésről”. Ukrajna lakosságát cserkasziaikként említik, és nincs utalás semmiféle ruszin vagy egyéb orosz rokonságra. A korábbi dokumentumok is csak litván nagyhercegek és lengyel királyok által a ruténoknak adományozott jogokat említenek. A Moszkvai Nagyfejedelemség kormányának dokumentumai szintén a vallási indítékot nevezik meg az orosz-lengyel tárgyalások során, és a lengyel-litván perszonálunióval szemben csak a vallási üldözés vádját hozzák fel, nem pedig korábbi területek elidegenítését. Úgy tűnik tehát, hogy Alekszej cár aggodalma tehát valóban nem csak ürügy volt a terület bekebelezésére.

Habár korábban III. Iván tett olyan kijelentést, hogy az összes Kijevi Rusz földet meg akarja szerezni, a 17. század közepére megváltozott a helyzet és a politikai stratégia. Alekszej cár tettei és kijelentései arról árulkodnak, hogy nem Ukrajna volt a területi terjeszkedés fő célpontja. Moszkva a zaporozsjei sereget csupán fegyvernek tekintette a fehérorosz területek irányába történő terjeszkedéshez és

Szmolenszk visszahódításához. Ukrajna 1654-es becsatolása után a cár első dolga volt, hogy háborút indítson a Lengyel-Litván Perszonálunió ellen. Az ukrán kozákok segítségével a moszkvai csapatok 1654-55 során meg is hódították Szmolenszket és Fehéroroszország nagy részét. A fehérorosz területeken ugyanakkor véres fegyveres konfliktus tört ki a kozák hetman emberei és a moszkvai hadurak között a térség kormányzásáért. Végül az 1659-es Perejaszlavi szerződés a cár fennhatósága alá helyezte azt.

Az ukrán földek a későbbiekben sem váltak fontossá a moszkvai terjeszkedés szempontjából (ellentétben Szmolenszkkal). A lengyelektől 1660-ban elszenvedett vereség után Moszkva jelentősen változtatott külpolitikáján. A bojárok tanácsának 1662-ben arról kellett döntenie, hogy mely területeket hajlandók feladni a Lengyel-Litván Perszonálunióval kötendő béke érdekében. A hivatalosan megküldött moszkvai álláspont szerint a bojárok hozzájárultak, hogy a határ a Dnyeper és a Dvina folyók mentén húzódjon, hogy Moszkva megtarthassa Vitebszk, Polotszk, Bikhov, Kijev és Zaporozsje városait, ugyanakkor készek voltak felosztani Cserkaszit, azaz Ukrajnát.

Alekszej cár idején a vallás kiemelt szerephez jutott. Szeverszk és Szmolenszk is ortodox föld volt, ahol az ortodox lakosság sokkal sanyarúbb körülmények között élt, mint az ukránok a Hmelnickij-féle felkelés után. Politikai célja az volt, hogy visszaszerezze a 17. század elején elvesztett területeket, mivel a „harmadik Róma” gondolata már ekkor is nagy népszerűségnek örvendett a cár környezetében.

Az őszinte vallási indíttatás nem volt ritka a koraújkorban, és egy ortodox uralkodó szemszögéből nézve természetesnek tűnhetett az ortodox egyház megvédésére irányuló törekvés. Ugyanakkor komoly ellentétek is voltak a moszkvai és az ukrainai ortodox egyházak között a 17. század első felében. A szörnyű „zűrzavaros idők” után, amelyekben a kozákok is aktívan részt vettek, a moszkvai világi és egyházi elit köreiben negatív kép élt az ukránokról. Az 1620-as években Filaret pátriárka még különböző módokon üldözte az ukrán ortodox egyház híveit és az onnan származó gyakorlatokat, könyveket. Az 1640-es évekre azonban egy újabb egyházi csoport, a „kegyesség zelótái” (kruzsok revnitelej blagocsesztija) alakult meg a Moszkvai Nagyfeje-

delemségben, amely reformokat sürgetett a moszkvai egyházon belül. Az 1648-as politikai krízis lezárása után a fiatal Alekszej cár készen állt a velük való megállapodásra.

Itt lépett a történetbe Paisziosz, a jeruzsálemi pátriárka, aki rendkívül tehetséges prédikátor és intelligens ember lévén nagy befolyással bírt a jelen korszak három kulcsfigurájára is: Hmelnyickij hetmanra, Alekszej cárra és Nyikon pátriárkára. Először is Paisziosz a Hmelnyickijjel való találkozás alkalmával átformálta annak gondolkodását, és ráébresztette a hetmant, hogy ő a „ruszok hercege”, aki megvédi a szent ortodox egyházat. Ezt követően Paisziosz Kijevből Moszkvába utazott, ahol hivatalosan találkozott a cárral, és Nyikon is részt vett a megbeszélésen. Paisziosznak nagyratörő tervei voltak a Szent Sír felszabadításával kapcsolatban, és azt jósolta, hogy Alekszej cár lesz majd „az új Konstantin császár”, de ehhez előbb fel kellett szabadítani az ukrainai ortodox lakosságot a lengyel katolikus elnyomás alól. A jeruzsálemi pátriárka tehát jelentősen befolyásolta az egész moszkvai külpolitikát. A cár korábban gyanakvással figyelte a Hmelnyickij-féle felkelést, de Paisziosz hatására még a lengyel királynak adott szavát is megszegte (a békével kapcsolatban), és innentől kezdve az ortodox Ukrajna védelme stratégiai céljává vált.

A cárt a Paisziosszal folytatott beszélgetés győzte meg a zelóták által javasolt reformok szükségességéről is. 1649-ben a cár felkérte a kijevi metropolitát, Szilveszter Koszivot, hogy küldjön jól képzett ukrán szerzeteseket Moszkvába, hogy segédkezzenek az orosz egyház megreformálásában. 1652 júliusában Nyikon lett az új moszkvai pátriárka. Nagy energiával vetette bele magát a feladatba. 1653-ban találkozott a kozák küldöttséggel és biztosította őket, hogy továbbra is igyekeznek rávenni a cárt a támogatásukra. Lengyel oldalról érkezett is olyan panasz a cárhoz, hogy a moszkvai pátriárka a Litván Nagyhercegségben nevez ki papokat, és ezzel megsérti a Poljanovkai szerződést. Nyikon tehát nem annyira tanácsot adott a cárnak, mint inkább ráerőltette a saját akarátát.

Mi lehetett Nyikon célja? A cár és ő mindketten mélyen vallásos emberek voltak, akik hitték, hogy elhívást kaptak a szent ortodox egyház előmozdítására. Ugyanakkor Nyikon egyéb ambícióknak sem volt híján, és valószínűleg leginkább saját hatalmát akarta kiterjeszteni újabb ukrán

és fehér orosz területekre. Szerette volna a kijevi metropolita székhelyét is saját hatáskörébe vonni, netán az egész ortodox világ fejévé válni, néhány befolyásos görög pap – köztük Paisziosz – pedig támogatta is őt ebben a törekvésében. A Nyikon által kezdeményezett reformok a moszkvai ortodox egyházon belül egyfajta kísérletként is értelmezhetők az ortodox világhoz való közeledésben. Nyikon folyamatosan és személyesen vett részt az ukrán ügyek intézésében az 1654-es Perejaszlavi szerződés megkötése után is.

Az ukrán papság egyrészt örömmel fogadta Nyikon tevékenységét, mert új, pozitívabb attitűdöt hozott magával az ukrán egyház irányába. Ugyanakkor azonban a papság váratlan akadálynak is bizonyult, mivel ellenezte a kijevi metropolita székhelyének a moszkvai pátriárka alá rendelését. Talán azért tartottak a moszkvai egyháztól, mert tanulatlanok és civilizálatlanok látták, így inkább a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá szerettek volna tartozni. Ráadásul a Nyikon által újonnan kinevezett szmolenszki püspök viselkedése is aggályosnak bizonyult, mivel háborút hirdetett a helyi egyházi struktúrák ellen, mondván, hogy a szmolenszkiek „más hitűek”.

Végül a perejaszlavi szerződés súlyos csalódásnak bizonyult mindkét fél számára. A hetman és környezete túlságosan szabadságszerető és független volt: nem fizetett adót a Moszkvai Nagyfejedelemségnek és saját külpolitikát folytatott. Az ukrán papság is szerette volna megőrizni önállóságát. Nyikon volt talán az egyetlen olyan moszkvai vezető, aki felismerte a kompromisszum szükségességét Ukrajnával, mert így lehetett csak megőrizni a moszkvai befolyást.

Nyikon, talán mivel reformjai erős ellenállásba ütköztek a Moszkvai Nagyfejedelemségben, az ukrán papságban keresett szövetségeseket, és nem akarta összerúgni a port a görög pátriárkákkal sem azért, hogy saját hatáskörébe vonja a kijevi metropolita székhelyét. Így mikor ez utóbbi meghalt, Hmelnyickij és Nyikon is jobbnak látta kihagyni ebből a cárt és megőrizni a status quo-t: a hetman ukrán belügyként kezelte a helyzetet, és maga gondoskodott az új metropolita megválasztásáról.

Nyikonnak tehát kulcsszerepe volt a cár döntésében Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség egyesítését illetően, de Ukrajna leválásában is 1658-ban. Bár az ukrán papság nem akarta elfogadni a moszkvai

pátriárka fennhatóságát, az ukrán politikai elit köreiben nagy tiszteletnek örvendett. Nyikon kegyvesztetté válása 1658 nyarán intő jel volt az ukrán elit számára – pont akkor, amikor választaniuk kellett a Moszkvai Nagyfejedelemség és a Lengyel-Litván Perszonalunió között. Végül ez utóbbira esett a választásuk, és 1658 szeptemberében aláírták a Hagyacsi egyezményt a lengyel királlyal. Nyikon hatalmának idején tehát egyesült Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség, amikor viszont nézeteltérés támadt a pátriárka és a cár között, Kijev és Moszkva között is kiújultak a feszültségek.

Pethő-Szirmai Judit

A közigazgatás ukránosítása Szovjet-Ukrajnában az 1920-1930-as években

Borisenok, E.Ű.: Ukrainizaciâ služaših v USSR v 1920–1930-e gody = Slavânovedenie 2015. 1. sz. 17–28. p.

Az ukránosítás a 20. század egyik legérdekesebb társadalompolitikai és kulturális jelensége volt. Szovjet-Ukrajnában ez a folyamat az Oroszországi Kommunista (Bolszevik) Párt 1923. évi 12. kongresszusán meghirdetett, a közigazgatás őshonos káderekkel való feltöltésére irányuló politikájába illeszkedett. Ez lett volna hivatva arra, hogy az egyes szovjetköztársaságoknak nemzeti arculatot biztosítson a helyi nyelvek és kultúrák támogatása, valamint az őshonos nemzetiségek képviselőinek felelős pozíciókba emelése révén.

Az ukránosítás végrehajtása során a bolszevik vezetés számos nehézségbe ütközött Szovjet-Ukrajna lakosságának szociális és etnikai összetétele miatt. Az 1897. évi első oroszországi népszámlálás az anyanyelvre és a vallásra kérdezett rá, s ezekből az adatokból következtettek az Orosz Birodalom etnikai összetételére. A későbbi Szovjet-Ukrajna területén az ukránok (a korabeli hivatalos szóhasználat szerint: kisoroszok) voltak többségben (73%), a nagyoroszok a lakosság 12%-át tették ki, a zsidók aránya 8% volt, míg a németek, lengyelek, fehéroroszok

együttvéve körülbelül a lakosság 7%-át tették ki. Az orosz lakosság általában a városokban élt (34%), ahol a zsidókkal (27%) együtt többséget alkotott. A kisoroszok túlnyomó többsége (93%) paraszt volt. A városi lakosságnak összességében 30%-a volt kisorosz, de míg a kisvárosokban (2-15 ezer lakos) a lakosság 50%-át alkották, addig a nagyvárosokban (100 ezer lakos fölött) a lakosságnak mindössze 17%-a volt kisorosz. Ráadásul a szellemi munkát végző kisoroszok háromnegyede falun élt. Az államigazgatásba, a bíróságokon, a rendőrségen és a humán ágazatokban dolgozók 31%-a volt kisorosz, arányuk a katonaságnál 30,5%, a kereskedelemben 13%, az iparban és a közlekedésben 37%, a napszámósok és cselédek között 52%, a mezőgazdaságban 85% volt.

Nem csoda ezért, hogy az ukránosítást célul kitűző bolszevik kurzus bonyolult feladat előtt állt: a hivatalnokok nagy része orosz vagy orosz nyelvű volt, s ezek nem tudtak ukránul. Ugyanakkor az ukrán lakosság képzettségi szintje nem volt megfelelő, ezért a meglévő hivatalnokokat ukránra cserélni nehéz volt. A központi direktíva megvalósításának kezdetén az ukrán népbiztosok tanácsának elnöke, H. G. Rakovszkij arra panaszkodott, hogy az ukrán állami és gazdasági apparátusban a tisztviselők legfeljebb egy ötöde, de inkább csak egy tizede beszél és ért ukránul.

Az ukrán pártvezetés 1923 júniusában döntött az államapparátus szerveinek ukránosításáról. Emmanuil Kvirring, az ukrán párt vezetője kijelentette, hogy mivel az ukrán kultúra elmaradottabb, mint az orosz, átmenetileg kiváltságosként kell kezelni az ukránt. Döntöttek az ügyintézés átállításáról ukrán nyelvre. Ennek érdekében az újonnan hivatalba lépő tisztviselőknek 6 hónapig ukrán nyelvet kellett tanulniuk, míg a már foglalkoztatottak egy évet kaptak arra, hogy megtanuljanak ukránul. A határozatok gyakorlati megvalósítása azonban lassan haladt, ukránul beszélő hivatalnokokból továbbra is égető hiány volt, s a már pályán lévő hivatalnokok sem törték magukat az ukrán nyelv elsajátítása terén. 1924 októberében az ukrán államfő arról beszélt, hogy a legtöbb intézmény tolmácsokat alkalmaz, mert másként nem tudna megfelelni a párthatározatoknak. Kvirring alatt nem is mozdult előre az ukránosítás ügye, viszont amikor 1925 áprilisában megérkezett Harkovba a „hűséges sztálinista” Lazar Mojszejevics Kaganovics és átvette az ukrán párt vezetését, egyből lendületet vett a kampány. Az új határozatok értelmében az

állami intézményekben, az ipari és a kereskedelmi vállalatoknál legkésőbb 1926. január 1-ig kellett áttérniük az ukrán nyelvű ügyintézésre. A rendelet szankciókat is tartalmazott: azokat a tisztviselőket, akik nem tettek meg mindent az ukrán nyelv elsajátítása és hivatalos használata érdekében, végkielégítés nélkül el lehetett bocsátani. Az állami szervezetek ellenőrizniük is kellett a tisztviselők nyelvtudását, értékelniük kellett a speciális nyelvtanfolyamokat végzett munkatársakat, s három kategóriát állítottak fel: 1) az ukrán nyelvet jól ismerő és azt az ügyintézésben szabadon használni tudó munkatársak, 2) nyelvtudásuk tökéletesítésére szoruló alkalmazottak, 3) a nyelvet nem tudók.

A hivatalos párthatározatok és állami intézkedések mellett erőteljes sajtókampány is folyt az ukránosítás mellett, amely meglehetősen fenyegető hangnemben helyezett kilátásba szankciókat a vonakodó hivatalnokokkal szemben. Mindezek ellenére is csak lassan indult a folyamat. 1925 szeptemberében az orosz központi pártvezetést arról tájékoztatták, hogy egyes megyékben, például Poltavában csaknem a teljes megyei és helyi közigazgatás áttért az ukrán nyelvre, viszont rendkívül lassan halad az ukránosítás az iparvidékeken, de Kijevben sem jobb a helyzet: itt 13 intézmény felülvizsgálata azt mutatta, hogy még a született ukránok 13%-a sem ismeri a nyelvet.

A kitűzött 1926. január 1-i határidőre a központi szervek (népbiztosságok) munkatársainak csak 22,2%-a tudott jól ukránul, míg a nyelvet egyáltalán nem tudók aránya 41,8% volt. A gazdasági szférában még rosszabb volt a helyzet: itt csak 9,6% tudott jól ukránul, míg a nyelvet 43,6% egyáltalán nem ismerte.

A tisztviselők körében az ukránosítás csendes ellenállásba ütközött. A korabeli jelentések szerint terjedtek közöttük az ukrán nyelvet becsmérelő kijelentések, sokan az ukránosítást csak ürügynek tartották arra, hogy kitegyék őket az állásukból. Odessza és a déli városok egyáltalán nem voltak hajlandók „ukránosodni”. Az ukrán nyelvtanfolyamokat ugyan tömegessé tették, de színvonaluk többnyire igen alacsony volt. A tanárok bérezését úgy alakították, hogy minél nagyobb csoportokban érte meg nekik tanítani, s anyagilag abban voltak érdekeltek, hogy minél nagyobb számú hallgatót átengedjenek a vizsgákon. Az orosz hivatalnokoknak azonban jó okuk volt tanulni ukránul, mert a pártvezetés eről-

tette a tősgyökeres ukránok alkalmazását. Fennmaradt dokumentum arról, hogy a pártvezetés figyelemmel követte a hivatalnoki kar nemzetiségi összetételét. Így például az 1926. szeptember 16-i állapot szerint a központi államigazgatásban 26,9% ukrán, 30,4% orosz, 26,9% zsidó és 9,4% egyéb nemzetiségű munkatárs dolgozott. A trösztöknél 10,7% ukrán, 33,9% orosz, 25% zsidó, a szövetkezetekben 43,3% ukrán, 28,3% orosz, 19,4% zsidó volt a nemzetiségi arány. A bankokban 20,5% ukrán, 21,7% orosz, 49,4% zsidó dolgozott.

Az erőszakos ukránosítás nem hozta meg a várt eredményt. A szakemberek egy része áthelyezését kérte Oroszországba, mások joggal hivatkoztak arra, hogy a központi utasítások oroszul érkeznek, sőt még az ukrán népbiztosságokban (minisztériumokban) is oroszul beszélnek. Egyre több lett a különböző jogcímenek adott felmentés az ukrán nyelv ismerete alól, ám e felpuhulást a központi vezetés a hivatalnoki kar állandó feszültségben tartásával ellensúlyozta. Végeredményben voltak eredményei az ukránosítási kampánynak, csak jóval szerényebbek, mint amit a pártvezetés célul tűzött ki (például az ukrán nyelvet jól ismerők aránya a hivatalnoki karon belül az 1927. évi 16%-ról 1930-ra 21,3%-ra emelkedett). A párt- és állami struktúrákban az ukrán nyelvtudás, illetve az ukrán nemzetiséghez tartozás – a megfelelő származás és a párttagság mellett – fontos karrierépítési tényezővé vált.

Zoltán András

RESUME

István CSERNICSKÓ – Enikő TÓTH

An area of the implementation of Ukraine's Law "On the principles of the state language policy": language use in administration at the level of municipalities

On July 3, 2012, the Ukrainian Parliament adopted Ukraine's Law on the principles of the state language policy, which entered into force on August 10. The law consolidates the status of Ukrainian as the sole state language guaranteed by the previously adopted Constitution (1996), however, at the same time it regulates the status of 18 regional or minority languages, and establishes the rights of speakers of the listed languages at several areas of language use. It states that in those administrative units (county, district, town, urban municipality, village) where the proportion of native speakers of one or more of the listed regional or minority languages is 10 percent or above according to the official data of the most recent census (2001), the respective language(s) shall receive regional official status and can be used alongside with the state language. The law contains obligation to provide the opportunity to manage official administration in minority languages, and for the fulfilment of this purpose it prescribes the employment of local officials with minority language skills. Our paper examines the implementation of the language law from the perspective of the Hungarian minority living in the most western county of Ukraine, Subcarpathia. In the county their ratio exceeds the necessary 10% threshold, therefore the Hungarian language is supposed to be used in public administration on the territory of about one hundred municipalities.

Katinka BERETKA

Hungarian "language police" in Vojvodina

The National Council of the Hungarian National Minority, with the financial support of the Bethlen Gabor Fund, has launched off a ten-month-long project in 2014 in order to check the actual situation of the enforcement of language rights of the Hungarian community living in North Serbia. In the framework of the project entitled „language police”, two young people were charged with making notes about their experiences concerning the oral communication in Hungarian language with authorities and taking photos about public signs and public nameplates during their tour in Vojvodina. The project did not entail the realization of competences of classic police, like imposing sanctions on the spot; instead, the task was to monitor and document the application of provisions of the Serbian official language law in practice, including the different fields of official use of minority languages such as oral communication, multilingual administrative and legal forms, elements of visual use of minority language in public sphere, and to inform the Hungarian National Council in case the respective provisions were violated. The paper presents the practical elements and legal background of the project called Hungarian "language police" and at the same time analyzes its most important results.

Mária GYETVAI

The two sides of the refugee-question: the immigration of Serbs into Hungary from the beginnings till the 1848-49 uprising

The influx of Serbs into the Kingdom of Hungary was slow but continuous during the Middle Ages, first of all owing to the intense ties between the two countries. These ties became even more intense in the face of the impending Turkish invasion. Hungary and Serbia joined forces in order to stop the mighty Turkish army, but in the end they were defeated. As a consequence of the Turkish conquests on the Balkan Peninsula and in Hungary a large number of Serbs stepped on Hungarian soil, first as refugees and later as soldiers and freebooters at the service of the occupation army. The biggest influx of Serb refugees, however, took place in the wake of a failed Austrian military campaign (1688-1692). Some 60-80 thousand people came to Hungary then, led by the Greek orthodox patriarch of Peć (Turkish: Ipek). Their staying in Hungary was intended to be temporary. Most of them were settled in the newly established border area between the Habsburg and the Turkish Empire as border guards. They were exempt from Hungarian jurisdiction. Thanks to the generosity of the Emperor, Leopold I. they enjoyed many privileges, one – perhaps the important of them – being the extended scope of rights of the Serbian Orthodox Church. These rights quickly made the head of this Church the political leader of all Serbs in Hungary. United by their Church, separated from the majority population by their faith, language and alphabet, they led a parallel life, completely separated from the majority Hungarian population. They made no secret of their aspirations to carve the counties in which they lived out Hungary, irrespective of the fact that two thirds of the population was not Serb. During the revolutionary upheaval in Europe, in 1848 when Hungary declared independence from Austria they instigated an uprising and turned against Hungarians. They were tacitly backed by Russia, and actively supported by Serbia which became quasi independent from Turkish rule by then. However, time was not ripe for the distraction of Hungary. It could only be carried out together with the distraction of Europe after World War I.

Balázs KAPITÁNY

Traditional ethnic minorities in Hungary: demographic situation and perspectives between 1990-2011

The study presents a comparative analysis on the methodology of the last three Hungarian censuses regarding the categories of ethnicity and language. The statistical definitions and the publication practices of these topics were very volatile in Hungary. Primarily as a result of the methodological instability, there was an increase in the number of people belonging to the six traditional ethnic minorities (Croatian, German, Slovak, Serbian, Slovenian, Romanian) in Hungary, according to the official publications in the period following 1990. If we use a stable methodology and conceptual framework, a very different picture can be observed about the demographic situation of these minority groups. A secondary analysis of the data of the three censuses shows that at least five of the six ethnic minority communities in Hungary are in alarming demographic situ-

ation, the only exception being perhaps the German community. These ethnic groups seem to be incapable of reproducing permanently themselves for the next generations. The wrong demographic perspective is mainly due to persistently very high proportion of ethnically mixed marriages, and to the phenomenon that the new generations in ethnically mixed families grow up in an asymmetrical ethnic socialization. The majority of these children, growing up in ethnically mixed families, define themselves (firstly) as ethnic Hungarian. The phenomenon of intergenerational ethnic assimilation appears in the 'clear minority families' (both parents belonging to the ethnic minority) too. The analysis of census databases shows not only that a significant proportion of the children's generation has an exclusively Hungarian identity, but also that many of them are not able to speak the minority language either.

Barna BODÓ

Internal diaspora and public policy

Internal diaspora ('szórvány' as it is called in the Hungarian context) was formed as a consequence of historical processes (the establishment of new states, and border changes). In the case of members of internal diaspora, events that caused their minority status just happen(ed), while being a member of a classic diaspora is a matter of personal choice, even if there was political pressure behind the personal choice. Internal diaspora is the phenomenon of living at the same place despite a changed political and ethnical medium. Internal diaspora means undertaking continuity. The question is: for how long? For how long can people undertake to live in a local diaspora? How long will (can) a local diaspora hold on? On what terms can a local diaspora continue to exist, be kept alive? The paper analyses who and by what means can help internal diaspora communities in their struggle for existence. According to Brubaker's triadic model, there are three public actors: the state in which the internal diaspora lives, the political representation of the diaspora of the minority community and that of the kin-state, respectively. The analysis shows that, despite the public statements on the implementation of policies on diaspora, a policy in an early stage, the results are awaited.

Attila PAPP Z.

Education at (language) borders: a close-up on Hungarian language education in the internal diaspora of Subcarpathia

The paper endeavours to picture the current situation of the Hungarian language education in the internal diaspora of Subcarpathia with the help of statistical analysis of language competences measured by standardized tests. In our theoretical approach (sociology of education) the main question is: on the basis of what kind of socio-demographic and linguistic background factors can we estimate the achievements of the schools involved in the research. According to the data collected it was clearly outlined that if Hungarian language is used by pupils during their free time, it helps the development of

language competences automatically. At the same time the progress of language learning – to some extent – is independent of the family background, which is reasonable considering the fact that in many cases Hungarian language education of the internal diaspora is not attended exclusively by pupils with Hungarian ethnic/linguistic background.

Pál Péter TÓTH

Sándor Szalai and the institutionalization of the education of sociology in Hungary after 1945

I started my research career as a sociologist, which I have pursued as a demographer in the past two decades. By publishing the paper entitled "Sándor Szalai and the Institutionalization of the Education of Sociology in Hungary after 1945", not only do I commemorate my past as a sociologist, but I also pay homage to the memory of Sándor Szalai, who played a decisive role in starting the education and research of sociology in Hungary after 1945 as well as in the institutionalization of sociology after 1956 and the foundation of the professional organization of sociologists, the Hungarian Sociology Society. Moreover, my paper is also an expression of my gratitude for the kind attention and friendship with which the Professor honoured me even though I was not his student. *Habent sua fata libelli* – "Books have their destiny", the Latin proverb goes, and I consider it true not only for books, but for this piece of writing as well. I wrote most of this study nearly 30 years before the memorial conference organized in 2012 on the 100th anniversary of Sándor Szalai's birth. First, I worked on the writings found in the archives of Eötvös Loránd University, then from the middle of 1982, I started visiting former members of the Institute, whom I interviewed about the establishment. However, this research was interrupted in 1983, mainly due to my changed position within the department. As I was not allowed to publish for a year from September 1983, my paper finished by November 1983 could not go into print. In fact, a selection of the interviews conducted with the former members of the Szalai Institute could appear in *Mozgó Világ* only after I became a fellow researcher of the Research Group for Hungarian Studies (Magyarságkutató Csoport) upon the invitation of Gyula Juhász in autumn 1986. At the memorial conference, I gave a talk entitled "Biographical data of interest on the occasion of the 100th anniversary of Sándor Szalai's birth", the major claims of which I have now incorporated into the study originally prepared in 1983.

A szemle rovat forrásai

Acta Polonica Historica (Lengyelország)

Český časopis historický (Csehország)

Der Deutschunterricht (Németország)

Slavánovedenie (Oroszország)

Südosteuropa (Németország)

Südosteuropa Mitteilungen (Németország)

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)

Zeitgeschichte (Ausztria)

Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung (Németország)

SZÁMUNK SZERZŐI

CSERNICSKÓ István

Nyelvész; a Pannon Egyetem habilitált egyetemi docense,
a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal
Nyelvészeti Kutatóközpontjának vezetője

TÓTH Enikő

PhD-hallgató; a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontjának fiatal kutatója

BERETKA Katinka

Egyetemi tanársegéd, Union Egyetem Dr. Lazar Vrkatic Jogi
és Üzleti Tanulmányok Kara, Újvidék, Szerbia

GYETVAI Mária

Szlavista, politikai elemző

KAPITÁNY Balázs

Szociológus, demográfus, KSH Népeségtudományi
Kutatóintézet

BODÓ Barna

Politológus, egyetemi docens, Sapientia – Erdélyi Magyar
Tudományegyetem, Európai Tanulmányok Tanszék, a temesvári
Kisebbségkutató Központ vezetője

PAPP Z. Attila

Szociológus, igazgató, MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

TÓTH Pál Péter

Szenior kutató, Központi Statisztikai Hivatal
Népeségtudományi Kutatóintézet

